МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

ISSN 2219-2654

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Збірник наукових праць

№ 3(62) 2023
Том 2

Київ 2023

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
№ 3(62) Т.2 2023
Збірник наукових праць
Засновано у 2001 році
Засновник:
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля
Збірник зареєстровано
Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ №24831-14771ПР від 05.05.2021

THEORETICAL AND APPLIED PROBLEMS OF PSYCHOLOGY AND SOCIAL WORK
№ 3(62) Т.2 2023
Collection of scientific works
It was founded in 2001
The founder is
Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University
Registered by the Ministry of justice of Ukraine
Registration certificate
КВ №24831-14771ПР
dated 05.05.2021

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальністю 053 Психологія (з 2020 р.). У науковому виданні можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (доктора філософії, доктора наук з психології). Наказ МОН України від 29.06.2021 № 735 (Додаток 3)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus
Збірник має наступний DOI: https://doi.org/10.33216/2219-2654.

Голова редакційної колегії збірника: ***Завацька Н.Є.,*** д.психол.н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України.

Редакційна колегія збірника: Блискун О.О., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бохонкова Ю.О., д.психол.н., проф.; Бочелюк В.Й., д.психол.н., проф.; Заслужений діяч науки і техніки України; Вержибок Г.В., к.психол.н., доц.; Генкова П., д.психол.н., проф. (Німеччина); Жигаренко І.Є., д.психол.н., проф.; Завацький В.Ю., д.психол.н., доц.; Завацький Ю.А., д.психол.н., проф.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Мухамедова Д.Г., д.психол.н., проф.; Окулич-Казарин В.П., д.пед.н., проф. (Польща); Панов М.С., д.психол.н., доц.; Пілецька Л.С., д.психол.н., проф.; Чавдарова В.А., д.психол.н., проф. (Болгарія); Спицька Л.В., д.психол.н., проф.; Тоба М.В., д.психол.н., проф. (заступник голови); Щербак Т.І., к.психол.н., доц.

Відповідальний секретар: Завацький Ю.А., д.психол.н., проф.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.
Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 5 від 20 грудня 2022 р.).
Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2023
© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2023

ЗМІСТ

Borysiuk A.S., Zavatskyi Yu.A., Тоба M.V., Zavatskyi V.Yu., Boyarin L.V.
PSYCHOLOGY OF HUMAN HEALTH: TO STATUSING THE PROBLEM IN THE COORDINATES OF MODERN PARADIGMS…….……5
Бурлакова І.А., Шаповалова В.А., Бровендер О.О., Шелест О.В.
ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИХ УМОВАХ……15
Дигун І.С., Журба А.М., Гейко Є.В., Журба М.А., Завацька Н.Є., Бєлоусова К.В.
ЕФЕКТИВНІСТЬ ІНТЕГРОВАНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОГРАМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПОСТРАЖДАЛИХ ВНАСЛІДОК ДІЇ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СТРЕС-ФАКТОРІВ……...26
Балахтар В.В., Брюховецька О.В., Пінчук Н.І.
КОУЧИНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ У РОЗВИТКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ ДОРОСЛИХ ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ САМОТНІСТЬ…….…...38
Zavatska N.Ye., Smyrnova O.O., Blyskun O.O.
COMMUNICATIVE TOLERANCE AND CONDITIONS OF ITS FORMATION IN FUTURE PRACTICAL PSYCHOLOGISTS……..…..52
Кісіль З.Р., Турбан В.В., Волошин В.М.
САМОСТІЙНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЯК ВАЖЛИВИЙ СИСТЕМОТВОРЧИЙ ЧИННИК ЙОГО СУБ'ЄКТНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ……..…64
Вавринів О.С., Турбан В.В., Завацька Н.Є., Побокіна Г.М.
САМОСТАВЛЕННЯ ЯК ОСОБИСТІСНА ВЛАСТИВІСТЬ У МІЖОСОБИСТІСНОМУ ТА ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОМУ СПІЛКУВАННІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ…….…..75
Турбан В.В.
ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТУСУ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ…….……..88
Засєкіна Л.В., Мартинюк А.
МОРАЛЬНИЙ ДИСТРЕС ТА ВТОМА ВІД СПІВЧУТТЯ У МЕДПРАЦІВНКІВ В УМОВАХ ТРИВАЛОГО ТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ……..101

Ковальчук З.Я.
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ ПІДРОЗДІЛІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ…….…114
Шевченко О.Л., Лукашов О.О., Сафонова С.О., Завацька Н.Є.
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ, ЇЇ Я-КОНЦЕЦІЇ ТА ПРОФЕСІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ……..……126
Остополець І.Ю., Педченко О.В., Резнікова О.А., Свіденська Г.М.
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНИХ СТРАХІВ ТА ТРИВОЖНОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ…….…148
Родченкова І.В.
КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПОСТРАЖДАЛИХ НА БОЙОВИЙ СТРЕС…….……157
Bozoyan M.A.
SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF FORMING THE SOCIAL MATURITY OF FUTURE LAW OFFICERS……..….173
Прокопенко О.А.
ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-ЦІННІСНОЇ СКЛАДОВОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ВЧИТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ…….....187
Харченко Н.В., Волженцева І.В., Лила М.В.
КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ: ДИСКУСІЙНЕ ПОЛЕ РОЗУМІННЯ……..198
Католик Г.В.
КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ПСИХОЛОГА ЯК ОСНОВА РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ З ПОСТТРАВМАТИЧНИМИ СТРЕСОВИМИ РОЗЛАДАМИ (З досвіду психокорекційної допомоги дітям-свідкам подій на окупованих територіях Східних регіонів України у 2022 р.)……219

UDK 159.92

Borysiuk A.S. (ORCID 0000-0002-6618-221X),
Zavatskyi Yu.A. (ORCID 0009-0006-0421-4200),
Тоба M.V. (ORCID 0000-0001-5978-2930),
Zavatskyi V.Yu. (ORCID 0000-0001-9946-9113),
Boyarin L.V. (ORCID: 0000-0003-4636-5577)

PSYCHOLOGY OF HUMAN HEALTH: TO STATUSING THE PROBLEM IN THE COORDINATES OF MODERN PARADIGMS

The article reveals scientific approaches to the problem of psychology of human health in the coordinates of modern paradigms. The category of health is revealed as a complex, multidimensional sociocultural phenomenon that reflects the most significant biological, psychological, social and spiritual aspects of human existence in the world. Persistent sociocultural patterns of health, social perceptions of this phenomenon, and intrapersonal health regulators are studied. It is shown that health psychology is an interdisciplinary branch of psychological knowledge about the causes of diseases, factors favorable to health, and conditions for maintaining health throughout the entire life course of a person. It is emphasized that health psychology as a science examines the problems of psychological causes of health, methods and means of its preservation, strengthening and development. The analysis of the most common concepts and models of human health was carried out and it was shown that the understanding of human health as a higher mental function allows to generalize the different directions of psychological research in this field, to correlate its most important concepts, such as the idea of health, the value of health, motivation to improve health, physicality, health promotion, healthy lifestyle, etc. Without denying the tradition of research that has developed in this field, the concept of health as a higher mental function brings its study to a higher level of generalization, contributing to the setting of a new range of tasks. The concept of health as a higher mental function is most promising in the field of research of psychosomatic diseases, which are characterized by a complex intertwining of different levels of health, while the methodological potential of activity theory (idea about the structure of activity, the role of motivation in the maintenance and development of activity, etc.) and activity-oriented concepts can be more successfully implemented in relation to occupational health issues.

Key words: *health, health psychology, psychological health, situation of uncertainty, personality.*

Formulation of the problem. Human health is one of the most intriguing, complex and ongoing problems. The apparent simplicity of its everyday understanding should not be misleading. The topic of health is related to the fundamental aspects of human life, has not only a rational-pragmatic, but also an ideological level of consideration, and, accordingly, goes beyond the scope of a purely professional discussion. In his article, the author makes an attempt to correlate scientific and ideological aspects in solving the problem of human psychological health.

Health psychology is a specialized field that focuses on how biology, psychology, behavior, and social factors influence health and illness. Other terms, including medical psychology and behavioral medicine, are sometimes used interchangeably with the term health psychology [1; 4; 6; 8; 9].

Health and illness are influenced by many factors. Although contagious and hereditary diseases are common, many behavioral and psychological factors can influence overall physical well-being and various diseases.

The field of health psychology focuses on health promotion and the prevention and treatment of illness and disease. Health psychologists also focus on understanding how people respond to, cope with, and recover from illness. Some health psychologists work to improve the health care system and the government's approach to health policy [2; 3; 5; 7; 10].

Analysis of recent research and publications. Because health psychology emphasizes how behavior influences health, it can help people change behaviors that promote health and well-being. For example, psychologists working in this area can conduct applied research on how to prevent unhealthy behaviors such as smoking and look for new ways to encourage healthy activities such as exercise.

For example, while most people are aware that a diet high in sugar is harmful to their health, many people continue to engage in these behaviors despite the possible short- and long-term consequences. Health psychologists study the psychological factors that influence health choices and explore ways to encourage people to make better health choices.

The purpose of the article is to reveal scientific approaches to the problem of the psychology of human health in the coordinates of modern paradigms.

Presentation of the main material and research results. As a psychological category, the concept of health requires in-depth general psychological study. We are

inclined to agree with the opinion of the authors who speak out in favor of the prospects of implementing a systematic approach in the field of health psychology. A systematic approach allows us to understand the following. The cause and manifestations of the disease can lie at different levels. Showed that lack of development of social cooperation skills (social level) contributes to the emergence of neurosis (psychosomatic level). Scientists have proposed supplementing the systemic principle in the field of health psychology by introducing the idea of human health as a higher mental function. This idea is revealed in the following provisions.

Human health is a product of development. Physical health as the normal functioning of normally formed organs and systems constitutes the biological basis and starting point of such development. At the same time, the physical defect, as shown by L.S. Vygotsky (1983), does not interfere with the achievement of social and psychological health of the individual and can be compensated at other levels.

Like any higher mental function, human health goes through two stages in its development: from interpsychic to intrapsychic, from social to individual, from the external requirement of society for the individual to the person's own need to "be healthy."

Levels of health - physical, social and spiritual - are the main formative factors of the health system as the highest mental function. The hierarchy of these factors is rather arbitrary; it reflects only the order of their occurrence in historical development. During the live functioning of the system, problems at one of the levels can affect any other, regardless of its position in the hierarchy. Thus, problems at the physical level, refracted in the system of images as regulators of behavior (mental level), can cause deviations from the behavioral norm and destroy a person's relationships with other people (social level).

Human health, as the highest mental function of social origin, is an open system. The high degree of variability of the social factor is the main source of internal movement and transformation of the system. Taking this into account, any disease (both mental and somatic) must include correction of the social vector of this system.

Human health as the highest mental function is a voluntarily regulated system. Regulation of the balance of the entire system as the basis of the integrity of the individual is carried out at the personal or spiritual level. In this sense, it is advisable to distinguish between the actual mental and spiritual levels of the individual as forming the human health system. If mental regulation of physiological and behavioral processes is carried out on the basis of natural, biological laws of evolution, then the basis of personal regulation (self-regulation) is internalized social relationships. Thus,

the relationships between the levels of health as elements of a system in its living movement and functioning are subject not so much to the principle of hierarchy as to the principle of indirect interaction, which is fully consistent with the idea of the structure of higher mental functions as a system of a special type. This is the main advantage of the concept of "higher mental function" as an explanatory category in the field of health psychology over the more traditional scientific concept of a system.

From the idea of health as the highest mental function it follows that human health is a dynamic formation. It cannot be achieved/saved once and for all. At each new stage of social and personal development, finding a healthy balance - optimal integration of the various components of the system (successful resolution of contradictions at different levels) represents an independent task for the individual.

Acting as a life task for an individual, his own health is literally built and created by him with the help of cultural means through the organization and implementation of a certain system of health-improving measures and activities.

Activities to develop one's own health require development and improvement throughout a person's life. The psychophysiological characteristics of the individual, his abilities, as well as the uniqueness of the social life situation determine the individual and creative nature of this activity. In this sense, health is a function of individuality.

The formation of health as the highest mental function is directly related to the development of a person's self-awareness. In the individual consciousness, the idea of health goes through a number of stages: awareness of health as an instrumental value; awareness of health as a goal; awareness of health as a way of existence. The last stage involves a person acquiring his own individual life style.

The level of development of culture and society determines the range of cultural means used by a person to improve his health. The range of these means largely determines the level of health and life expectancy that a person is able to achieve at a given historical stage. The social and cultural mediation of human health indicates the need to include in the education system of the younger generation such a component as the formation of their health, as well as the restructuring of the healthcare sector in the spirit of "educational medicine."

All of the above indicates that human health is not some natural resource that is only consumed throughout life. Health is not a natural, but a higher mental function. In accordance with this understanding, the goals of the individual and society in relation to health must be reconsidered. We should not be talking about maintaining or restoring health, but about actively developing and increasing the initial level of

physical capabilities. Higher mental functions allow a person to do and accomplish what was impossible for him through natural functions.

The proposed idea of human health as a higher mental function can be considered as more general in relation to this line of research. In psychological studies of physicality, the main emphasis is on studying the relationships between the physical, mental and cultural components and less attention is paid to the role of the social and spiritual-personal level, and, accordingly, to the problem of the relationship between these levels. Understanding health as a higher mental function opens up the opportunity to generalize the facts obtained in the field of physical psychology and knowledge acquired in other areas of health psychology research, and to understand their place in the structure of health as a higher mental function. In accordance with the idea of health as the highest mental function, health is revealed as the process of formation of a consciously built and voluntarily regulated human life activity, which has all the features of activity - its own motivation, goals, tasks, actions, etc. Considering the problem of human health from an activity-based point of view will allow, in our opinion, to generalize already established areas of research in health psychology, such as the study of the value of health in the individual and public consciousness, the development of individual ideas about health, motivation for promoting health, the role of subjectivity in the formation of health, etc. .d., relate them to each other in the context of the concept of activity.

In modern psychological literature, health is clearly defined as a basic condition for the implementation of productive professional activity. Meanwhile, one of the most important postulates of the theory of activity is the principle of activity development, according to which the same content can occupy different places in the structure of activity, as a result of which this content itself is transformed. Thus, health can act as a set of psychophysiological functions involved in the implementation of activity, and in this sense, be a condition for activity. Health may be the goal of certain health activities to restore and improve health. Finally, it can become a way of life for a person, a systematic activity. If we compare the activities of a loader and a fitness trainer, it becomes obvious that the health problem occupies a significantly different place in the structure of their activities.

Modern work is highly specialized. Highly specialized activities cause significant harm to health because they:

1. “exploits” certain organs and functions, contributing to their premature wear;
2. leads to increased affectivity of the body;

3. sets a limited “zone of proximal development” and does not utilize the full potential of a person.

From such an organization of activity, the need for periodic exit from it, or rest, naturally follows. However, in order for the body to truly recover physically and psychologically during the process of rest, one must correctly understand that the main function of rest is to harmonize the work of the body as a whole. This is possible, firstly, through engaging in non-active types of practices (relaxation, meditation, etc.); secondly, through switching to compensatory activities.

By determining the hierarchy of mental functions that corresponds to the main activity of a person, it is possible to model the range of compensatory activities that involve previously “repressed” functions. Such compensatory activities can be introduced both within the framework of a person’s main professional activity (through a change in professional functions), and as options for leisure activities.

Health psychologists work with individuals, groups, and communities to reduce risk factors, improve overall health, and reduce morbidity. They conduct research and provide services in areas such as:

- Stress reduction
- Weight management
- To give up smoking
- Improved daily nutrition
- Reducing risky sexual behavior
- Hospice care and grief counseling
- Disease prevention
- Understanding the consequences of the disease
- Improved recovery
- Coping skills training.

Today, the main approach used in health psychology is known as the biosocial model. According to this view, illness and health result from a combination of biological, psychological and social factors.

Biological factors include inherited personality traits and genetic conditions.

Psychological factors include lifestyle, personality characteristics and stress levels.

Social factors include things like social support systems, family relationships, and cultural beliefs.

Health psychology is a rapidly growing field. As more people seek to take control of their health, more and more people are seeking health-related information

and resources. Health psychologists focus on educating people about their own health and well-being, making them ideally suited to meet this growing demand.

This may include helping people maintain a healthy weight, avoid risky or unhealthy behaviors, and maintain a positive outlook, which can combat stress, depression and anxiety.

The role of psychology in healthcare is growing and the field is evolving. There is a shift from traditional clinical approaches to more holistic and interdisciplinary approaches. Moreover, psychologists are increasingly taking on roles traditionally performed only by physicians, such as diagnosing and treating mental illness.

The idea of health as a higher mental function considers human health as a dynamic developing system, including physical, social, mental and spiritual-personal levels of health, which are in a relationship of indirect interaction: the physical level is mediated by the mental ("psychological physiology", psychology of physicality) and social ("social physiology") levels, mental - physical (psychophysiology), spiritual - mental, social and physical (personality psychology, psychology of individuality), social - physical, mental and spiritual (social psychology), etc. Understanding the nature of the mediating connections between health levels helps to overcome the sectoral nature of psychological knowledge and establish productive interaction between health psychology and other areas of psychological science.

Conclusions. Health is considered as a complex, multidimensional sociocultural phenomenon, reflecting the most significant biological, psychological, social and spiritual aspects of human existence in the world. Stable sociocultural standards of health, social ideas about this phenomenon, and intrapersonal regulators of health are explored. It is shown that health psychology is an interdisciplinary field of psychological knowledge about the causes of diseases; factors favorable to health and conditions for the development of individuality throughout a person's life path. Health psychology as a science examines the problems of psychological causes of health, methods and means of its preservation, strengthening and development. Health psychology involves the practice of maintaining human health. An analysis of the most common concepts and models of human health was carried out. Understanding human health as a higher mental function allows us to generalize the largely disparate areas of psychological research in this area, to correlate its most important concepts such as the idea of health, the value of health, motivation for health promotion, physicality, health promotion activities, a healthy lifestyle, etc. Without denying the established tradition of research in this area, the concept of health as a higher mental

function brings its study to a higher level of generalization, contributing to the formulation of a new range of tasks. The concept of health as a higher mental function is most promising in the field of research and treatment of psychosomatic diseases, characterized by a complex interweaving of different levels of health, while the methodological potential of activity theory (idea about the structure of activity, the role of motivation in maintaining and developing activity, etc.) and activity -oriented concepts can be more successfully implemented in relation to the problems of professional health.

Literature

1. Health Psychology: Theory, Research and Practice I Marks D.F., Murray M., Evans B., Wilig C. London, 2000. P. 4.

2. Healy D. The Suspended Revolution: Psychiatry and Psychotherapy Re-examined. London, 1991.

3. Flick U. An Introduction to Qualitative Research. Thousand Oaks, 1998.

4. Bergmann, V. Psychophysische Vorgangeim Bereiche der Klinik. «Dtsch. med. Wschr». 1930. № 40.

5. Lipowski Z.J, Psuchosocial reactions to physical illness. Can. Med. Assoc. J., 1983, Vol. 128.

6. Luszczynska A., Schwarzer R. Multidimensional health locus of control: Comments on the contruct and its measurement. *Journal of Health Psychology*. 2005. Vol. 10. № 5. P. 633-642.

7. Meland E., Haugland S., Breidablic H. Body image and perceived health in adolescence. *Health Education Research*. 2007. Vol. 22. № 3. P. 342-350.

8. Schwarzer R. Self-regulatory processes in the adoption and maintenance of health behavior: The role of optimism, goals and threats. *Journal of Health Psychology*. 1999. Vol. 4. № 2. P. 115-127.

9. Schwarzer R., Renner B. Social-cognitive predictors of health behavior: Action self-efficacy and coping self-efficacy. *Health Psychology*. 2000. Vol. 19. № 5. P. 487-495.

10. White S., Chen J., Atchison R. Relationship of Preventive Health Practies and Health Literacy: A National Study. *American Journal of Health Behavior*. 2008. Vol. 32. № 3. P. 227-242.

Борисюк А.С., Завацький Ю.А., Тоба М.В., Завацький В.Ю., Боярин Л.В.

ПСИХОЛОГІЯ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ В КООРДИНАТАХ СУЧАСНИХ ПАРАДИГМ

У статті розкрито наукові підходи до проблеми психології здоров'я людини у координатах сучасних парадигм. Категорія здоров'я розкривається як складний, багатовимірний соціокультурний феномен, що відбиває найбільш значимі біологічні, психологічні, соціальні та духовні аспекти буття людини у світі. Досліджуються стійкі соціокультурні зразки здоров'я, соціальні уявлення про це явище, внутрішньоособистісні регулятори здоров'я. Показано, що психологія здоров'я є міждисциплінарною галуззю психологічних знань про причини захворювань, фактори, сприятливі для здоров'я, та умови збереження здоров'я протягом усього життєвого шляху людини. Наголошується, що психологія здоров'я як наука розглядає проблеми психологічних причин здоров'я, методи та засоби його збереження, зміцнення та розвитку. Проведено аналіз найбільш поширених концепцій та моделей здоров'я людини та показано, що розуміння здоров'я людини як вищої психічної функції дозволяє узагальнити розрізнені напрями психологічних досліджень у цій галузі, співвіднести такі її найважливіші поняття, як уявлення про здоров'я, цінність здоров'я, мотивація зміцнення здоров'я, тілесність, зміцнення здоров'я, здоровий спосіб життя та ін. Не заперечуючи традиції досліджень, що склалася в цій галузі, поняття здоров'я як вищої психічної функції виводить його вивчення на більш високий рівень узагальнення, сприяючи постановці нового кола завдань. Поняття здоров'я як вищої психічної функції найбільш перспективне у сфері дослідження психосоматичних захворювань, що характеризуються складним переплетінням різних рівнів здоров'я, тоді як методологічний потенціал теорії діяльності (уявлення про структуру діяльності, роль мотивації у підтримці та розвитку діяльності тощо) та діяльнісно-орієнтованих концепцій може бути успішніше реалізований щодо проблематики професійного здоров'я.

Ключові слова: *здоров'я, психологія здоров'я, психологічне здоров'я, ситуація невизначеності, особистість.*

Борисюк Алла Степанівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та філософії Буковинського державного медичного університету, м. Чернівці;

Завацький Юрій Анатолійович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Тоба Маріанна Василівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Завацький Вадим Юрійович – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Боярин Лілія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Полтава.

УДК 159.92

Бурлакова І.А. (ORCID 0000-0002-6043-4359),
Шаповалова В.А. (ORCID 0000-0001-6547-1346),
Бровендер О.О. (ORCID 0000-0001-7431-2208),
Шелест О.В. (ORCID 0000-0002-6324-1966)

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИХ УМОВАХ

Сучасний світ стикається з непередбачуваними викликами та кризовими ситуаціями, які можуть суттєво впливати на психологічне здоров'я особистості. Розуміння психологічної структури здоров'я особистості в умовах кризи є важливим етапом у вивченні та підтримці психічного благополуччя.

Психологічна структура здоров'я особистості в кризових умовах виявляється складною та многогранною. Дослідження в цьому напрямку надають підстави для більш глибокого розуміння та підтримки психічного здоров'я в умовах стресу та кризових умовах.

В статті презентуються висновки емпіричних досліджень, які вказують на необхідність розгляду психічного здоров'я як складного явища. Здоров'я розглядається як комплексна взаємодія різних аспектів особистості, включаючи емоційний, когнітивний, соціальний та духовний компоненти. Особлива увага приділяється взаємодії цих аспектів з оточуючим середовищем. Висновки статті підкреслюють актуальність вивчення психологічної структури здоров'я особистості, особливо в умовах кризового середовища.

В статті розглядаються результати емпіричних досліджень, які підкреслюють важливість розгляду психічного здоров'я як комплексного явища з урахуванням різних аспектів особистості та їх взаємодії з оточуючим середовищем. Особлива увага приділяється розгляду моделей поведінки в кризових ситуаціях, де аналізуються та обґрунтовуються різні стратегії адаптації та взаємодії зі стресовими чинниками. Запропоновані моделі надають практичний інструментарій для розвитку емоційної стійкості, когнітивних навичок та підтримки соціальних зв'язків в умовах кризи, що є важливим в контексті підвищення психічного благополуччя особистості в непередбачуваних ситуаціях.

Ключові слова: *структура здоров'я, кризові умови, психологічне здоров'я, особистісний розвиток, самооцінювальні шкали, моделі поведінки, емоційне благополуччя, адаптація, стратегії саморегуляції.*

Постановка проблеми. Психологічна структура здоров'я особистості в кризових умовах стає ключовою проблемою в сучасному світі, де люди зіштовхуються з різними видами криз. Вивчення впливу стресових ситуацій на психічне здоров'я є актуальним у контексті непередбачуваності та загроз, які

супроводжують сучасне суспільство. Ситуації війни, природних лих, терористичних загроз - всі ці фактори визначають актуальність вивчення психологічного здоров'я в умовах стресу та небезпеки.

Сучасний стресовий контекст висуває нові виклики для психічного здоров'я, вимагаючи глибшого розуміння його структури в умовах кризи.

Питання особистісного здоров'я в кризових умовах дуже важливі для розуміння, як індивіди адаптуються та виходять із складних життєвих ситуацій.

Психічне здоров'я в кризових умовах стає запитанням національної та глобальної важливості, вимагаючи наукового розгляду та розробки ефективних методів підтримки. Психологічна структура здоров'я особистості в кризових умовах є важливою для створення програм індивідуальної та групової психотерапії, спрямованих на відновлення психічного благополуччя в складних умовах. Важливість включення елементів психологічної структури здоров'я в систему навчання та освіти підкреслює необхідність готування населення до ефективної адаптації в умовах стресу та кризи.

Актуальність розробки практичних інструментів для саморегуляції та психологічної підтримки виражається в їхньому потенціалі сприяти адаптації та стійкості в умовах кризи. Розробка і впровадження психологічних тренінгів та курсів забезпечує розвиток здатностей людини до самостійного управління своїм психічним здоров'ям. Вивчення психологічних аспектів використання технологій у підтримці психічного здоров'я визначає перспективи розвитку цього напрямку для підвищення якості життя.

Створення сприятливого психосоціального середовища через залучення до практики психологічних стратегій може сприяти зменшенню психічних проблем у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне суспільство зазнає збільшення кризових ситуацій, таких як природні катастрофи, соціальні конфлікти, економічні кризи та інші. Зростаюча нестабільність у сучасному світі підкреслює потребу в глибшому розумінні психологічних механізмів адаптації особистості. У зв'язку з цим виникає необхідність розробки ефективних стратегій управління психологічним станом людей під час подібних подій.

Сучасні дослідження та публікації в галузі психології підкреслюють важливість вивчення психологічних аспектів здоров'я в умовах кризи.

В провідних дослідженнях науковців ретельно вивчено актуальні аспекти психологічної структури здоров'я особистості в умовах кризових ситуацій [3; 4; 6]. Ці дослідження не лише надають важливі відомості про вплив стресових факторів на психічне благополуччя, але і створюють підґрунтя для розробки ефективних стратегій саморегуляції.

Висновки вчених підкреслюють важливість врахування індивідуальних особливостей в розумінні психологічного здоров'я та надають інсайти, які можуть мати суттєвий вплив на практичні застосування в галузі психотерапії та психологічного консультування [7; 8].

Останні дослідження та публікації в цій сфері поглиблюють розуміння важливості психологічної структури здоров'я особистості в умовах кризових ситуацій [1; 2].

Акцент робиться на індивідуальних відмінностях та факторах, що впливають на психічне благополуччя, що відкриває перспективи для персоналізованих підходів до підтримки психологічного здоров'я. Це розширює можливості для впровадження новаторських стратегій та інтервенцій, спрямованих на підвищення стійкості та ресурсності особистості в умовах кризи.

Останні дослідження та публікації в цій сфері проливають світло на нові аспекти психологічної структури здоров'я особистості в умовах кризових ситуацій. Акцент робиться на розумінні важливості індивідуальної варіативності реакцій на стрес, що сприяє більш точному визначенню особистісних особливостей, які визначають психологічну стійкість у кризових умовах [5; 6; 8].

Нові дослідження також вивчають взаємодію сімейних традицій та їх вплив на психічне здоров'я. Створення та підтримка сімейних ритуалів розглядається як важливий інструмент зміцнення психологічної стійкості та резилієнтності в умовах неспокою та невизначеності [2; 3].

Ці дослідження внесли значний внесок у розуміння психологічного благополуччя та визначили потенційні напрямки для подальших досліджень та практичних застосувань у сфері психології кризових ситуацій.

Вчені акцентують увагу на індивідуальних відмінностях та факторах, що впливають на психічне благополуччя, що відкриває перспективи для персоналізованих підходів до підтримки психологічного здоров'я.

Це розширює можливості для впровадження новаторських стратегій та інтервенцій, спрямованих на підвищення стійкості та ресурсності особистості в умовах криз.

Мета статті полягає у визначенні індивідуальних особливостей реакцій на стрес та аналізі психологічних стратегій, які можуть допомогти особистості адаптуватися та подолати кризові ситуації, визначити ефективні стратегії саморегуляції в умовах невизначеності та тривожності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Матеріали та методи**.** Дослідження проводилось шляхом опитування (ми сформулювали 3 питання) державних службовців м. Києва протягом тижня (липень 2023 р.) за допомогою гугл-форми. В опитуванні взяли участь 111 осіб. З них 66,7% чоловіків (74 особи), 33,3% жінок (37 осіб). Вікова структура респондентів наведена на рис. 1.

Здоров'я особистості - це комплексне поняття, яке включає фізичний, психічний та соціальний аспекти благополуччя. У зв'язку з цим, психологічна структура здоров'я виявляється ключовою для розуміння та управління власним станом добробуту. Особливо актуально це стає в умовах кризи, коли навколишні обставини можуть серйозно впливати на психічний стан особистості [3; 8].

Психологічна структура здоров'я особистості - це комплексні внутрішні психічні складові, які визначають психологічний стан та здоров'я конкретної людини в психологічному вимірі. Ця структура включає різні аспекти, які взаємодіють між собою та впливають на загальний психічний стан особистості.

На думку С.Д. Максименка, структура особистості має такі складові: спрямованість (потреби, мотиви, переконання, ідеали, інтереси, звички, світогляд, установки) та індивідуально-типологічні властивості (темперамент і

характер), можливості особистості (здібності, знання, уміння, навички), психічні процеси (пізнавальні, емоційно-вольові) та систему саморегуляції.

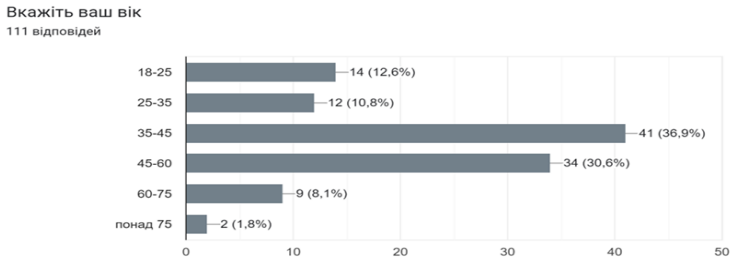

Однією з ключових складових психологічного здоров'я є емоційна сфера особистості. В кризових умовах емоції можуть зазнати значних коливань, від стресу та тривоги до відчуття втоми та важкості. При цьому важливо розглядати як позитивні, так і негативні емоції як природні реакції на стрес та шляхи їх конструктивного вираження.

Дослідження [6; 7] показують, що емоційна сфера особистості відіграє ключову роль у визначенні психічного благополуччя. Умови кризи можуть викликати різноманітні емоційні реакції, від тривоги до втоми та важкості.

Кризові умови можуть викликати значні зміни в когнітивних процесах особистості, таких як сприйняття інформації, мислення та прийняття рішень. Деякі люди можуть переживати труднощі з концентрацією та фокусуванням умів, в той час як інші можуть розвивати нові стратегії розв'язання проблем та креативні підходи [2; 5].

Соціальні зв'язки є ключовим аспектом психічного здоров'я. Підтримка від родини, друзів та співробітників може виступати як ефективний адаптаційний механізм. З іншого боку, кризові умови можуть також викликати напругу в міжособистісних відносинах.

Кризові ситуації можуть стати можливістю для особистісного розвитку. Особистість може виявити в собі нові ресурси, внутрішню силу та ріст, розвиваючи стратегії персонального впорядкування та саморефлексії.

Психологічна структура здоров'я особистості є унікальною для кожної людини і залежить від її життєвого досвіду, характеру та інших факторів. Вона визначає психічний стан і загальний стан здоров'я людини в контексті психологічних аспектів. Психологічна структура здоров'я особистості може включати різні складові (див. табл.1).

Таблиця 1

Ключові елементи психологічної структура здоров'я особистості

Напрям	Зміст
1. Емоційна стійкість	Здатність особистості ефективно впоратися з емоційними випробуваннями та стресами, зберігати

	емоційний комфорт та відновлювати психічну рівновагу.
2. Стресостійкість	Здатність реагувати на стресові події з мінімальними негативними наслідками для психічного та фізичного здоров'я.
3. Самосвідомість	Розуміння власних почуттів, думок, бажань і вміння управляти ними у змінених умовах, зокрема, кризових
4. Адаптивність	Здатність адаптуватися до нових обставин, швидко приймати рішення та виконувати дії в умовах невизначеності.
5. Соціальна підтримка	Важлива складова, яка описує наявність соціальних зв'язків, спільнот та взаємодій, що можуть підтримати особистість у кризових ситуаціях.
6. Психологічна безпека	Відчуття безпеки та впевненості в собі в незвичайних ситуаціях.
7. Спроможність до саморефлексії та самоактуалізації	Здатність особистості розвивати власний потенціал та досягати особистісного росту

Проведене опитування дозволило нам краще зрозуміти, як саме ці компоненти виявляються у конкретних індивідів у кризових умовах. Аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновки щодо взаємозв'язку між різними аспектами психологічної структури та індивідуальними стратегіями адаптації до стресових ситуацій. За результатами опитування отримано наступні відповіді.

По першому питанню (рис. 2) 1. Чи впливає ваше психічне здоров'я на вашу продуктивність на роботі?

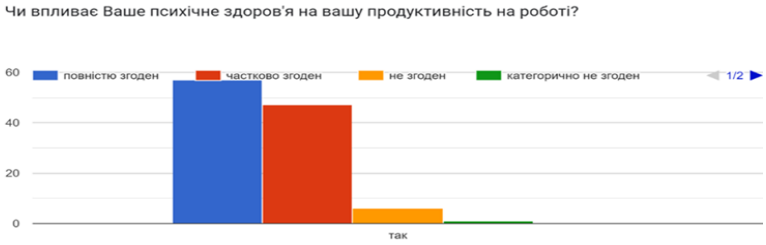

Відповіді на це запитання вказують на тісний зв’язок між психічним здоров’ям працівників та їх продуктивністю на роботі:

– Більшість респондентів (57) повністю погоджуються з тим, що психічне здоров'я сильно впливає на їх продуктивність. Це може означати, що більшість працівників усвідомлюють важливість піклування про своє психічне здоров’я для досягнення успіху на роботі.

– Значний відсоток респондентів частково погоджуються (47), що може означати, що вони вважають психічне здоров'я фактором, який частково впливає на їх продуктивність.

– Було менше респондентів, які не погоджувалися (6) і категорично не погоджувалися (1), що вказує на те, що меншість вважає, що психічне здоров'я не впливає або мало впливає на їх продуктивність.

Звідси можна зробити висновок, що в більшості випадків працівники вважають своє психічне здоров'я важливим фактором, що впливає на продуктивність праці.

По другому питанню (рис. 3) 2. Чи є у вас доступ до ресурсів для боротьби зі стресом, депресією, тривогою та іншими проблемами психічного здоров'я?

Проаналізувавши відповіді учасників опитування, можна зробити такі висновки:

– 20% усіх респондентів повністю згодні з наявністю ресурсів.
– Частково згодні з наявністю ресурсів - 34%.
– Не згодні з наявністю ресурсів - 8%.
– Категорично не згоден з наявністю ресурсів - 1%.
– Не впевнений - 14%.

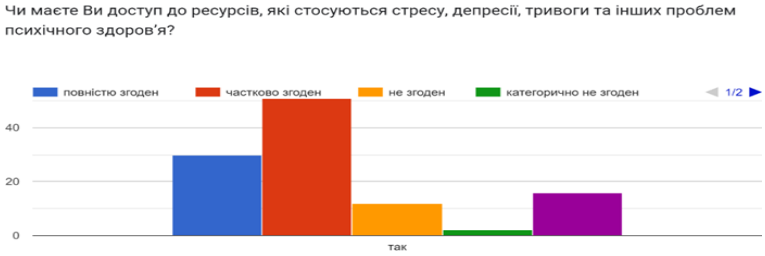

Ці дані показують, що більше половини учасників опитування відчувають принаймні часткову підтримку та мають доступ до ресурсів психічного здоров'я. Однак є також групи, які мають різні погляди на доступність цих ресурсів. Отримані дані вказують на різноманітність думок і вірувань серед респондентів і можуть стати поштовхом для подальших досліджень та ініціатив для покращення доступу до ресурсів для психічного благополуччя.

Результати опитування для третього питання (рис. 4) 3. Оцініть свій ступінь професійного вигорання за шкалою від 1 до 10.

Отримані результати свідчать про різний рівень професійного вигорання:

– Низький рівень професійного вигорання (1-3 бали) відзначили 29 співробітників.
– Помірний рівень вигорання (4-6 балів) зафіксовано у 53 співробітників.

– Високий рівень професійного вигорання (7-10 балів) спостерігається у 29 співробітників.

Загалом результати опитування дозволяють визначити проблеми професійного вигорання серед працівників правоохоронних органів та необхідність розробки стратегій і програм запобігання вигоранню та підвищення психологічного благополуччя цієї категорії фахівців.

За результатами опитування та враховуючи потреби та очікування учасників ми розробили моделі поведінки для збереження здоров'я в кризових умовах.

Кожна з цих моделей може бути ефективною в певних умовах, іноді комбінування різних підходів може бути найбільш корисним (табл. 2).

Таблиця 2

Моделі поведінки	**Характеристики/Особливості**
1. Модель адаптації	Особа зосереджується на здатності адаптуватися до змін у кризових ситуаціях. Вона розвиває навички роботи під час кризи, використовує свою творчість та ресурси для вирішення проблем.
2. Модель соціальної підтримки	Особа активно шукає та надає соціальну підтримку. Вона підтримує інших і отримує підтримку від родини, друзів, співробітників чи груп підтримки.
3. Модель віри та духовності	Особа базується на своїх духовних переконаннях та вірі в здатність подолати кризу. Духовна практика, молитва та підтримка духовного лідера можуть відігравати важливу роль у збереженні здоров'я.
4. Модель психологічної підтримки	Особа звертається до професійного психолога або консультанта для отримання психологічної підтримки та терапії. Це допомагає особі впоратися зі стресом,

	травмами та іншими психологічними аспектами кризової ситуації.
5. Модель активного самоконтролю	Особа намагається бути більш свідомою щодо свого фізичного та психологічного стану. Це може включати в себе регулярну медитацію, фізичну активність, збалансоване харчування та встановлення здорових режимів сну.
6. Модель самоуправління стресом	Включає в себе навчання методам релаксації, роботу зі стресом, використання технік рефреймінгу для переосмислення ситуацій та стратегій збалансованої реакції на стресові події.
7. Модель самоактуалізації	Основна ідея полягає в розвитку власних здібностей та потенціалу в кризових умовах. Це може включати в себе зосередженість на досягненні особистих цілей, розвиток нових навичок та виявлення внутрішньої міцності.
8. Модель оволодіння інформацією:	Отримання достовірної інформації про кризову ситуацію та методів управління нею може допомогти зменшити страх та почуття безпомічності. Інформованість сприяє раціональному прийняттю рішень.
9. Модель вивчення з попередніх кризових ситуацій	Аналіз попередніх досвідів управління кризовими ситуаціями дозволяє здобути важливі уроки та розвивати рішучість для подолання нових викликів.
10. Модель самодопомоги	Особа активно дбає про своє фізичне та психологічне здоров'я, слідкує за раціоном, займається фізичною активністю, впроваджує практики релаксації, медитації та інші методи для зниження стресу.

Висновки. Проведене дослідження виявило ряд важливих аспектів, які сприяють розумінню психологічної структури здоров'я особистості в умовах стресу та кризових ситуацій. Опитування надало можливість виявити індивідуальні особливості реагування на стрес-фактори, визначити основні компоненти емоційної стійкості та виділити стратегії адаптації, які визнаються ефективними для різних типів особистостей.

Запропоновані моделі поведінки в кризових ситуаціях розкривають необхідність індивідуалізованих підходів до управління стресом. Вони підкреслюють важливість розвитку не лише загальних стратегій подолання криз, але і урахування особливостей психологічного профілю кожної особистості.

В цілому, результати нашого дослідження свідчать про необхідність індивідуального підходу до підтримки психічного здоров'я в умовах стресу. Майбутні дослідження та програми можуть використовувати ці висновки для

розробки персоналізованих стратегій психологічної підтримки, спрямованих на оптимізацію реакції на стрес та поліпшення загального благополуччя особистостей у важливі моменти їхнього життя.

Важливим висновком є те, що розуміння психологічної структури здоров'я особистості є ключовим аспектом підтримки психічного благополуччя в умовах стресу та невпевненості. Встановлено, що фактори, такі як емоційна інтелігенція, соціальна підтримка та особистісна рефлексія, можуть відігравати критичну роль у зміцненні психологічної стійкості.

Отримані висновки розкривають важливі фактори для збереження психічного здоров'я в умовах кризи. Практична значущість дослідження полягає в розробці стратегій підтримки та розвитку психологічної стійкості в кризових ситуаціях. Майбутні дослідження можуть розширити наше розуміння впливу кризових умов на психічне здоров'я та розробити індивідуалізовані підходи до підтримки особистостей в умовах стресу.

Наслідком цього дослідження є можливість розробки практичних стратегій та рекомендацій для підтримки та розвитку психологічної структури здоров'я особистості в кризових умовах.

Література

1. Бурлакова І.А. Психологічна структура професійного здоров’я особистості / І.А. Бурлакова, І.Є. Жигаренко, В.А. Шаповалова та ін. // *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. № 1 (48). Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 289 – 297.

2. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка, 2016. 219 с.

3. Лісеєнко О. В., Курганська В. В. Психологічні особливості подолання особистістю кризових ситуацій у воєнний час. *Актуальні проблеми життєвого та професійного самоздійснення особистості: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологія самоздійснення особистості: теорія, досвід, практика»* (19-20 травня 2023 р.) / відп. ред. О. П. Саннікова. Одеса: ФОП Бєлий А. Є., 2023. С. 65-75.

4. Митник Т. Особливості психічного здоров’я особистості: критерії та показники. *Психічне здоров’я особистості у кризовому суспільстві: зб. тез ІІ Всеукр. наук.-практ. конф.* / упор. Н.М. Бамбурак. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 269–271.

5. Перелигіна Л.А., Назаров О.О., Приходько Ю.О., Світлична Н.О. Структурні показники психологічного здоров'я особистості. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*. Вип. 10. Харків: НУЦЗУ, 2011. С. 79-86.

6. Фурман В. В., Рева О. М. Психологічні особливості управління стресом в умовах суспільних трансформацій. *Габітус*. 2021. № 27. С. 151-155.

7. Burlakova I. Psychoprophylaxis of the professional training crisis / Sheviakov O., Kornienko V., Slavska Ya. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2022. Special Issue. N1. P.317-324.

8. Burlakova I. The Psychology of survival and the Art of winning in War / Zhyhailo N., Sheviakov O., Burlakova I., Slavska Ya., Ostapenko I., Gerasimchuk O. *Public administration and Law Review*. Issue 1(13). 2023. P. 62-76.

References

1. Burlakova I.A. Psykholohichna struktura profesiinoho zdorov'ia osobystosti / I.A. Burlakova, I.Ie. Zhyharenko, V.A. Shapovalova ta in. // Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. № 1 (48). Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2019. S. 289 – 297.

2. Zlyvkov V.L., Lukomska S.O., Fedan O.V. Psykhodiahnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttievykh sytuatsiiakh. K.: Pedahohichna dumka, 2016. 219 s.

3. Liseienko O. V., Kurhanska V. V. Psykholohichni osoblyvosti podolannia osobystistiu kryzovykh sytuatsii u voiennyi chas. Aktualni problemy zhyttievoho ta profesiinoho samozdiisnennia osobystosti: Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Psykholohiia samozdiisnennia osobystosti: teoriia, dosvid, praktyka» (19-20 travnia 2023 r.) / vidp. red. O. P. Sannikova. Odesa: FOP Bielyi A. Ye., 2023. S. 65-75.

4. Mytnyk T. Osoblyvosti psykhichnoho zdorovia osobystosti: kryterii ta pokaznyky. Psykhichne zdorovia osobystosti u kryzovomu suspilstvi: zb. tez II Vseukr. nauk.-prakt. konf. / upor. N.M. Bamburak. Lviv: Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2017. S. 269–271.

5. Perelyhina L.A., Nazarov O.O., Prykhodko Yu.O., Svitlychna N.O. Strukturni pokaznyky psykholohichnoho zdorovia osobystosti. Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 10. Kharkiv: NUTsZU, 2011. S. 79-86.

6. Furman V. V., Reva O. M. Psykholohichni osoblyvosti upravlinnia stresom v umovakh suspilnykh transformatsii. Habitus. 2021. № 27. S. 151-155.

7. Burlakova I. Psychoprophylaxis of the professional training crisis / Sheviakov O., Kornienko V., Slavska Ya. Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. 2022. Special Issue. N1. P.317-324.

8. Burlakova I. The Psychology of survival and the Art of winning in War / Zhyhailo N., Sheviakov O., Burlakova I., Slavska Ya., Ostapenko I., Gerasimchuk O. Public administration and Law Review. Issue 1(13). 2023. P. 62-76.

Burlakova I.A., Shapovalova V.A., Brovender O.O., Shelest O.V.
Psychological structure of personal health in crisis conditions

The modern world faces unpredictable challenges and crisis situations that can significantly affect a person's psychological health. Understanding the psychological structure of an individual's health in crisis conditions is an important stage in the study and maintenance of mental well-being.

The psychological structure of individual health in crisis conditions is complex and multifaceted. Research in this direction provides grounds for a deeper understanding and support of mental health in conditions of stress and crisis.

The article presents the conclusions of empirical research s that indicate the need to consider mental health as a complex phenomenon. Health is considered as a complex interaction of different aspects of personality, including emotional, cognitive, social and spiritual components. Special attention is paid to the interaction of these aspects with the environment. The conclusions of the article emphasize the relevance of studying the psychological structure of an individual's health, especially during a crisis period.

The article examines the results of empirical studies that emphasize the importance of considering mental health as a complex phenomenon that takes into account various aspects of the individual and his interaction with the environment. Special attention is paid to consideration of behavior patterns in crisis situations, where various strategies of adaptation and interaction with stress factors are analyzed and substantiated. The proposed models are a practical toolkit for the development of emotional stability, cognitive skills and support of social relationships in crisis conditions, which is important in the context of increasing the mental well-being of an individual in unpredictable situations.

Key words: *structure of health, crisis conditions, psychological health, personal development, self-assessment scales, behavior patterns, emotional well-being, adaptation, self-regulation strategies.*

Бурлакова Ірина Анатоліївна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціального забезпечення Державний університет «Житомирська політехніка»;

Шаповалова Валентина Андріївна – доктор медичних наук, професор, професор кафедри здоров'я людини та фізичного виховання кафедри Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Бровендер Олена Олександрівна – старший викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Шелест Олена Василівна – викладач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

УДК 159:364.2:[9364-787.2]

Дигун І.С. (ORCID 0009-0008-8276-2952),
Журба А.М. (ORCID 0000-0003-3374-3612),
Гейко Є.В. (ORCID 0000-0002-2386-9679),
Журба М.А. (ORCID 0000-0002-2764-0687),
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Бєлоусова К.В. (ORCID 0009-0001-3803-6004)

ЕФЕКТИВНІСТЬ ІНТЕГРОВАНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОГРАМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПОСТРАЖДАЛИХ ВНАСЛІДОК ДІЇ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СТРЕС-ФАКТОРІВ

У статті розкрито особливості інтегрованої соціально-психологічної програми реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів та проведено оцінку її ефективності. У запропонованій програмі, яка містила методологічний, змістовий та технологічний компоненти, психологічний вплив спрямовувався у напрямку підтримки постраждалих (емоційної, екзистенційної, смислової), подолання психоемоційних травмуючих станів і переживань (тривожності, самотності, почуття провини, образи, агресивності), внутрішьоособистісних конфліктів (мотиваційних, рольових, ціннісних), негативного «Я-образу» (неадекватної самооцінки та рівня домагань, невпевненості у собі), кризи ідентичності (персональної та соціальної) та на підвищення соціально-психологічної адаптації, налагодження конструктивної комунікації, міжособистісної взаємодії і успішної інтеграції постраждалих у соціум. Серед формувальних заходів, задіяних в інтегрованій програмі реабілітації, дієвими виявилися: соціально-психологічний тренінг корекції емоційних станів із використанням музикотерапії та тренінг соціальної адаптованості з задіянням психокорекційних тілесно-орієнтованих вправ; арт-терапія, психологічний дебрифінг й індивідуальна терапія, з задіянням технік експозиційної гіпнотерапії та методу десенсибілізації (EMDR) та ін.

Ефективність програми доведена зниженням проявів симптомів емоційної травми, тривожності, депресії, поряд із підвищенням тенденції до оптимальних копінг-стратегій переживання дії стрес-фактору, а також зростанням

показників самоорганізації та розвитку стресостійкості, стабільності психічної організації, усталеності до складних ситуацій та обставин; показників психодинамічних властивостей (сенситивності, нейротизму, саморегуляції тощо); інтелектуальної та мисленнєвої діяльності; особистісних властивостей (впевненості у собі, ціннісного ставлення до себе, інших, світу тощо).

Ключові слова: *особистість, стрес-фактор, екстремальні умови, реабілітація, соціально-психологічні умови реабілітації постраждалих.*

Постановка проблеми. Сучасні соціально-економічні та суспільно-політичні зміни актуалізували проблему вивчення впливу на людину екстремальних стрес-факторів. При цьому надвагомою вбачається соціально-психологічна оцінка дії таких факторів, особливо у вимірі питання реабілітації постраждалих та умов її ефективності. У зв'язку з цим, комплексний та інтегрований підхід до висвітлення феноменології реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів, постає наразі як першочерговий [1-7].

Констатовано, що вагомі та актуальні проблеми сучасної психологічної науки і практики пов'язані з дослідженнями соціально-психологічних наслідків впливу дії стрес-факторів високої інтенсивності на особистість, яка перебуває в умовах різних, за своїм характером, катастрофічних подій (Н. Агаєв, Є. Гейко, В. Клименко, О. Кокун, Н. Лозінська, В. Остапчук, І. Пішко, О. Шевяков та ін.). Наголошується, що імовірність відчути травматичну дію екстремального стрес-фактору у теперішніх умовах історичних подій та глобальних перетворень, виявляється найбільш прогнозованою для багатьох осіб, що викликає значний інтерес та затребуваність соціальним середовищем наукових досліджень, присвячених зазначеній тематиці.

Особливе значення у сучасних реаліях має окрема форма екстремального стрес-фактору, зокрема воєнний стрес, що має різну термінологію, як-то: «швейцарська хвороба» (Дж. Хофер), «нервовий шок» (Ж.-М. Шарко), «військовий невроз» (З. Фрейд), «посттравматичний стресовий розлад» (М. Горовіц), «травматичні неврози війни» (А. Кардінер). Крім того, у сучасній науковій парадигмі активно поширюється поняття «травматичного стресу», висвітлення якого відбувається через його семантичне поле, проблеми залежності рівня реакції від інтенсивності стресору; уведення почуття провини у регістр посттравматичних симптомів; вплив соціально-політичної ситуації у

суспільстві (Д. Бреслау, Е. Горовіц, О. Пітман та ін.) і зростання міжнародної терористичної активності й небезпеки поширення цього явища.

Показано, що реабілітація постраждалих внаслідок зазначених чинників виявляється першочерговим завданням наукової і практичної психології. При цьому система реабілітації постраждалих через екстремальні події зосереджується, передусім, на спільних зусиллях психологів, психотерапевтів та інших фахівців щодо відновлення та збереження здоров'я таких осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Констатовано, що одним із надзначущих стрес-факторів є екстремальні умови, а адаптаційні можливості постраждалих, які перебували у таких умовах, пов'язані з їх ресурсністю, життєстійкістю, а також, з системою переконань, цінностей та реабілітаційним потенціалом загалом (А. Гуляєва, О. Заверуха, В. Зливков, В. Корнієнко, С. Кузікова, О. Шевяков та ін.). Наголошується, що витривалість до несприятливих зовнішніх впливів має прояв у зламі адаптаційного бар'єру або перевищенні індивідуальних пристосувальних можливостей (Ю. Бохонкова, Н. Завацька, Л. Златова, О. Литвиненко, Р. Шевченко та ін.), у зв'язку з чим постає питання про травмування особистості. Встановлено, що у такий спосіб, дія стрес-фактору має відбиття у невротичних розладах, зниженні комунікативної активності й загостренні психосоматичних розладів у постраждалих. Крім цього, спостерігається розмаїття особистісних деструкцій, порушення саморегуляційних механізмів (Ю. Ахтирська, О. Блискун, В. Бочелюк, Є. Гейко, А. Журба та ін.). При цьому, через ставлення постраждалих до дії стрес-фактору (від перебільшення до ігнорування) відзначається специфіка самоопанування таким станом.

Аналіз впливу стрес-факторів надав змогу виокремити зовнішні стрес-фактори або фрустратори (нестача особистісних ресурсів, що сприяють самореалізації й задоволенню потреб; втрата близької людини; криза; конфлікти), які перешкоджають досягненню мети та виходу з проблемної ситуації (Т. Дембо). При цьому зазначається, що наявність непереборної перешкоди на шляху до вагомої мети спричинює регресію (Р. Баркер, К. Левін), а також агресію або уникнення, як неконструктивні стратегії виходу з кризи чи конфлікту.

З'ясовано, що зовнішніми умовами, які також виступають стрес-факторами, є відповідні організаційні умови простору (професійні стреси через особливості професійної діяльності або неналежні умови; все що сприяє професійному вигоранню; екстремальні умови діяльності) (Т. Савченко та ін.).

Показано, шо симптомами дії зовнішніх стрес-факторів є безсоння, емоційне занепокоєння, захворювання серцево-судинної системи, схильність до самогубства тощо (О. Брюховецька, О. Кованда, С. Піддубняк та ін.).

Виявлено, що до внутрішніх стрес-факторів належать особливості темпераменту зі специфікою реакції на стрес (інертний, флегматичний тип виявляє витривалість до хронічних стресових ситуацій, окрім екстремальних; меланхолічний тип виявляє сенситивність до стрес-фактору, завдяки чому, здебільшого, й уникає його негативних наслідків; навпаки, активним типам – сангвінічному – притаманна резилієнтність й швидка адаптованість до стрес-фактору; холеричний тип реагує витривалістю до психічних перенапружень, навіть й в екстремальних ситуаціях). Крім того, суттєвими є такі стрес-фактори, як-то: специфіка емоційного зв'язку матір-дитина (П. Крітенден), деструктивні стилі виховання; психологічна травма (Дж. Герман), сімейні сценарії (А. Шутценбергер) та ін.

Визначено, що особливості дії стрес-фактору на постраждалих мають такий прояв: специфіка реагування на стрес-фактор (рішучість-нерішучість), ставлення до стрес-фактору (ігнорування, трансформація, абстрагування), сприйняття стрес-фактору (об'єктивність-необ'єктивність) (О. Когут), а чинниками, що унеможливлюють адаптацію до стрес-фактору є високий рівень нейротизму, неконструктивні психологічні захисти й копінг-стратегії, низький рівень стресостійкості (С. Гарькавець, Є. Гейко, Н. Завацька, В. Корнієнко, Р. Шевченко, О. Шевяков та ін.).

Наголошується, що вагомим завданням реабілітації постраждалих, які пережили дію стрес-фактору, є надання психологічної допомоги у самореалізації, розвитку особистісного потенціалу, набуття гармонії власного внутрішнього світу, покращення психологічного самопочуття, укріплення та збереження психічного здоров'я. Така психологічна допомога є психосоціальною практикою, спрямованою на сприяння постраждалим у вирішенні завдань, пов'язаних із їх життєдіяльністю загалом.

Визначено, що ціннісні орієнтації й переконання особистості піддаються змінюванням в екстремальних умовах. Втім, саме переконання уможливлюють переживання дії стрес-фактору та його наслідків. Власне, уособлення цілісно-системної картини світу у ціннісності ставлень сприяє переживанню таких умов й винесенню досвіду (В. Бочелюк, З. Ковальчук, М. Семиліт, В. Турбан та ін.). Наголошується на необхідності комплексного підходу до реабілітаційних

заходів щодо постраждалих, які пережили дію стрес-факторів, зокрема екстремальних (Л. Боярин, Н. Завацька, А. Курова, Л. Пілецька, М. Тоба та ін.).

Зазначене артикулює необхідність визначення та систематизації соціально-психологічних умов реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів.

Мета статті – розкрити особливості інтегрованої соціально-психологічної програми реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів та оцінити її ефективність.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми дослідження показав, що психологічна реабілітація постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів – це цілеспрямований і обґрунтований вплив на провідні особистісні структури для створення умов щодо повноцінного розвитку і функціонування таких осіб. Виходячи з цього, комплексна реабілітація осіб, які пережили дію екстремальних стрес-факторів, є цілісною і специфічною системою методів психологічної допомоги, завдяки доцільно обраному й ретельно задіяному психологічному впливу у відповідній ситуації. Наголошується, що провідною умовою успішності реабілітаційних заходів виступають знання особливостей розвитку особистості, яка пережила дію екстремальних стрес-факторів, і можливих, внаслідок цього, труднощів, а також розуміння психологічної природи механізмів дії на психіку постраждалих відповідних реабілітаційних методів і прийомів та їх наслідків.

Завдяки кластеризації отриманих даних виокремлено групи «оптимальних» та «неоптимальних» кластерів копінг-стратегій, що обирають постраждалі упродовж дії стрес-фактору.

«Оптимальні» копінг-стратегії, що застосовують військові під час дії стрес-фактору, складаються з двох кластерів, які характеризуються спільними властивостями, а саме: полезалежність та схильність до екстраверсії. Перший кластер (психологічний тип) уособлюється соціальною сміливістю та рішучістю, соціабельністю й емоційною стабільністю, раціональністю й практичністю, конформністю, а також нечіткою поленезалежністю, поряд із диференційованістю («Активні диференційовані конформні екстраверти»). Другий кластер (психологічний тип) визначається схильністю до екстраверсії, силою «Я», меншою раціональністю, втім тривожністю, логічністю й високим рівнем поленезалежності і недиференційованості («Поленезалежні недиференційовані екстраверти»).

«Неоптимальні» копінг-стратегії, що застосовують військові під час дії екстремальних стрес-факторів, складаються з трьох кластерів. Перший кластер (психологічний тип) виявляє високий рівень екстравертованості, енергійність, низький рівень тривожності, а також недостатній рівень самоконтролю, імпульсивність, превалювання емоцій та почуттів. Яскраво виражена чутливість, конформність, схильність до прокрастинації, при більшій схильність до гнучкості, ніж до ригідності. Простежується високий рівень «понятійної диференційованості» й схильності до полезалежності («Імпульсивні диференційовані екстраверти»). Властива соціальна дезадаптація упродовж дії стрес-фактору. Другий кластер (психологічний тип) уособлює такі психологічні властивості: високий рівень особистісної тривожності, менш виражена емоційна стабільність, соціальна тривожність, схильність до депресії й фрустрованості. На відміну від інших «неоптимальних» копінг-стратегій постраждалих, які пережили дію стрес-фактору, у них чітко виражена «понятійна недиференційованість» й «полезалежність» («Недиференційовані нестабільні полезалежні»). Третій кластер (психологічний тип) визначається поленезалежністю й низьким рівнем сенситивності, а також самовпевненістю й схильністю до конфліктної взаємодії («Упевнені в собі поленезалежні»).

«Оптимальні» психологічні типи переселенців, які пережили дію екстремальних стрес-факторів, вирізняють два кластери. Перший кластер (психологічний тип) характеризується екстраверсією, енергійністю, соціальною сміливістю, втім, радикалізмом, переважанням інтелектуальних інтересів. У них розвинені уява й здатність до абстрагування. Зафіксований високий рівень понятійної диференційованості та середній рівень полезалежності-поленезалежності («Емоційно стабільні диференційовані»). Другий кластер (психологічний тип) переселенців, які виявили «оптимальні» копінг-стратегії під час дії стрес-фактору, визначається інтровертованістю, високим рівнем соціальної тривожності, низьким рівнем сили «Я», а також стриманістю, розсудливістю. Їм притаманні сенситивність, високий рівень почуття провини та фрустрованість. Однак, превалювання раціонального над емоціями, підпорядкованість власної картини світу дійсності, швидкість прийняття рішень й консервативність та канонічність, середній рівень полезалежності, уособлюють психологічний тип «Консервативні недиференційовані».

«Неоптимальні» копінг-стратегії переселенців, які пережили дію екстремальних стрес-факторів, поєднуються у єдиний патерн, що увиразнюється у двох кластерах (психологічних типах). Перший кластер представлений

екстравертами, доволі енергійними й рішучими, втім конформними й ригідними. Вони менш раціональні, однак схильні до однозначних рішень та оцінювань, усталеної картини світу. Їх відрізняє низький рівень понятійної диференційованості й середній рівень полезалежності («Конформні ригідні недиференційовані»). Другий кластер поєднує інтровертованих, стриманих, напружених осіб, втім самодостатніх й схильних до категоричності, усталених у поглядах. Вони виявляють понятійну диференційованість, а також тенденцію до полезалежності («Стримані диференційовані»).

Отже, результати математико-статистичного аналізу й психологічної інтерпретації емпіричних даних уможливили виокремлення двох кластерів (психологічних типів) «оптимальних» копінг-стратегій постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів: екстраверсія з високим рівнем понятійної диференційованості; інтроверсія з низьким рівнем понятійної диференційованості.

На основі факторного аналізу виявлено основні групи соціально-психологічних умов реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів: провідна тенденція особистості постраждалого, її індивідуально-типологічні та соціально-психологічні особливості; особистісний реабілітаційний потенціал; відносини постраждалих з ближнім соціальним оточенням, у первинній групі – з сім'єю, друзями, однополчанами, фахівцями, суспільством загалом; вплив заходів професійної діяльності фахівців під час взаємодії з постраждалими та найближчим оточенням. Отже, соціально-психологічні умови реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів розглянуто у внутрішньоособистіному, міжособистісному та організаційно-впроваджувальному векторах.

Визначено та систематизовано соціально-психологічні умови реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів у внутрішньоособистіному, міжособистісному та організаційно-впроваджувальному векторах.

Внутрішньоособистіний вектор умов реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів представлено індивідуально-типологічними та соціально-психологічними особливостями особистості постраждалого, що виявляються в аспекті її провідної тенденції, інтегральним показником якої є патерн поведінки стильових рис за групами «оптимальних» та «неоптимальних» кластерів копінг-стратегій.

Міжособистісний вектор умов реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів висвітлюється відносинами з ближнім оточенням і суспільством в цілому, що проявляються через їх ставлення до військовослужбовців та переселенців; взаємодією з фахівцями; особливостями особистісного простору.

Організаційно-впроваджувальний вектор умов реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів визначається соціально-психологічним впливом професійної діяльності фахівців, зумовленим особливостями застосування сукупності методів психологічної і психотерапевтичної допомоги та впливом особистості фахівця на процес реабілітації постраждалих загалом.

Ефективність та оптимізація психореабілітаційного процесу постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів забезпечується всебічним урахуванням виявлених соціально-психологічних умов перебігу їх психологічної реабілітації.

На підґрунті теоретичного аналізу провідних концепцій й теоретичних положень щодо дії стрес-фактору на постраждалих в екстремальних умовах та результатів емпіричного дослідження було розроблено інтегровану соціально-психологічну програму їх реабілітації.

Концептуальні засади запропонованої соціально-психологічної програми віддзеркалюють теоретико-методологічні основи реабілітації постраждалих через вирізнення категорії «психореабілітація» у науковій літературі, загальних підходів до розуміння реабілітації у різних парадигмах й, власне, психологічної специфіки реабілітації та корекції їх емоційного стану, сенсорно-перцептивної та інтелектуальної діяльності, корекції поведінки та психічного стану.

Програма реабілітації включала, зокрема, інформаційний курс, що складався з двох блоків «Профілактика та корекція наслідків емоційної травми» та «Основи психологічної реабілітації». Окрім цього, для постраждалих експериментальної групи було запропоновано соціально-психологічний тренінг корекції емоційних станів із використанням музикотерапії та тренінг соціальної адаптованості з задіянням психокорекційних тілесно-орієнтованих вправ М. Сандомирського. Також було застосовано арт-терапію, психологічний дебрифінг й індивідуальну терапію з пропрацюванням емоційної травми техніками експозиційної гіпнотерапії та методу десенсибілізації (переробка рухами очей (EMDR)). Важливими вбачалися також профілактика та корекція

наслідків дії стрес-фактору через формування «самоціннісної культури» у постраждалих.

Запропонована інтегрована програма, яка містила методологічний змістовий та технологічний компоненти, передбачала інформування постраждалих й формування знань про психологічну природу, прояви, наслідки та особливості самодіагностики емоційної травми, перебіг стрес-фактору внаслідок емоційної травми, військових дій; корекцію емоційного стану та розвиток умінь саморегуляції, зокрема завдяки вищезазначеним тренінгам.

До та після формувальних заходів з усім учасниками експериментальної групи проводилося психодіагностичне обстеження за шкалою оцінки відповідності стандартам EMDR (EFRS – EMDR Fidelity Rating Scale; Д. Корн, Л. Максфілд, Н.Дж. Сміт, Р. Стікголд), комплексним копінговим опитувальником (М. Маккей, М. Скін, П. Фаннінг) та іншими методиками. Результати математико-статистичного опрацювання даних до та після формувального експерименту довели наявність статистично значущих кореляцій між показниками: «Стратегія запобігання», «Безперервний неспокій», «Когнітивне переоцінювання», «Нерезистентність до стресових ситуацій», «Оцінка цільової проблеми», «Десенсибілізація». Про результативність розробленої соціально-психологічної програми реабілітації постраждалих, які пережили дію екстремальних стрес-факторів, свідчить якісне змінювання у бік зростання та оптимізації показників адаптованості постраждалих до нових умов і опрацювання негативних наслідків дії стрес-фактору ($p \leq 0,05$).

За результатами формувальних заходів зафіксовано статистично значуще зниження проявів симптомів емоційної травми, депресії, тривожності; простежуються тенденції до застосування оптимальних копінг-стратегій переживання дії стрес-фактору, а також підвищення рівня самоорганізації та розвитку стресостійкості, стабільності психічної організації, усталеності до складних ситуацій та обставин. Відбулися позитивні зміни психодинамічних властивостей (за показниками сенситивності, нейротизму, саморегуляції тощо) та показників інтелектуальної та мисленнєвої діяльності; особистісних властивостей (за параметрами впевненості у собі, ціннісного ставлення до себе, інших, світу тощо).

Таким чином, розроблена та адаптована інтегрована соціально-психологічна програма реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів є результативним засобом подолання і профілактики їх негативних наслідків.

Висновки. Розроблено інтегровану соціально-психологічну програму реабілітації постраждалих внаслідок дії екстремальних стрес-факторів та проведено оцінку її ефективності. У запропонованій програмі, яка містила методологічний, змістовий та технологічний компоненти, психологічний вплив спрямовувався у напрямку підтримки постраждалих (емоційної, екзистенційної, смислової), подолання психоемоційних травмуючих станів і переживань (тривожності, самотності, почуття провини, образи, агресивності), внутрішьоособистісних конфліктів (мотиваційних, рольових, ціннісних), негативного «Я-образу» (неадекватної самооцінки та рівня домагань, невпевненості у собі), кризи ідентичності (персональної та соціальної) та на підвищення соціально-психологічної адаптації, налагодження конструктивної комунікації, міжособистісної взаємодії і успішної інтеграції постраждалих у соціум. Серед формувальних заходів, задіяних в інтегрованій програмі реабілітації, дієвими виявилися: соціально-психологічний тренінг корекції емоційних станів із використанням музикотерапії та тренінг соціальної адаптованості з задіянням психокорекційних тілесно-орієнтованих вправ; арт-терапія, психологічний дебрифінг й індивідуальна терапія, з задіянням технік експозиційної гіпнотерапії та методу десенсибілізації (EMDR) та ін. Ефективність програми доведена зниженням проявів симптомів емоційної травми, тривожності, депресії, поряд із підвищенням тенденції до оптимальних копінг-стратегій переживання дії стрес-фактору, а також зростанням показників самоорганізації та розвитку стресостійкості, стабільності психічної організації, усталеності до складних ситуацій та обставин; показників психодинамічних властивостей (сенситивності, нейротизму, саморегуляції тощо); інтелектуальної та мисленнєвої діяльності; особистісних властивостей (впевненості у собі, ціннісного ставлення до себе, інших, світу тощо).

Література

1. Bernstein B. Empowerment-focused dance/movement therapy for trauma recovery. *American Journal of Dance Therapy.* 2019. Vol. 41(2). P. 193-213. https://doi.org/10.1007/s10465-019- 09310-w

2. Blynova O., Chervinska I., Kazibekova V., Bokshan H., Yakovleva S., Zaverukha O., Popovych I. Social and psychological manifestations of professional identity crisis of labor migrants (in stress factors). *Revista Inclusiones.* 2020. Vol. 7. Número Especial. P. 93-105.

3. Dieterich-Hartwell R. Dance/movement therapy in the treatment of post traumatic stress: A reference model. *The Arts in Psychotherapy*. 2017. Vol. 54. P. 38-46.

4. Goggin C. The efficacy of dance/movement therapy for trauma affected youth: a literature review. *Expressive Therapies Capstone.* 2018. № 93.

5. Grabbe L., Miller-Karas E. The trauma resiliency model: A «bottom-up» intervention for trauma psychotherapy. *Journal of the American Psychiatric Nurses Association*. 2017. Vol. 24(1). P. 76-84.

6. Serlin I.A. Dance/movement therapy: A whole person approach to working with trauma and building resilience. *American Journal of Dance Therapy*. 2020. Vol. 42(2). P. 176-193.

7. Schiraldi G.R. The Adverse Childhood Experiences Recovery Workbook. Heal the Hidden Wounds from Childhood Affecting Your Adult Mental And Physical Health. New Harbinger Publications, 2021. P. 6-17.

Dyhun I.S., Zhurba A.M., Geiko Ye.V., Zhurba M.A., Zavatska N.Ye., Belousova K.V.

THE EFFICIENCY OF THE INTEGRATED SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION PROGRAM OF EXTREME STRESS FACTORS

The article reveals the features of the integrated socio-psychological rehabilitation program for victims of extreme stress factors and evaluates its effectiveness. In the proposed program, which contained methodological, substantive and technological components, the psychological influence was directed in the direction of supporting the victims (emotional, existential, meaningful), overcoming psycho-emotional traumatic states and experiences (anxiety, loneliness, feelings of guilt, resentment, aggressiveness), intrapersonal conflicts (motivational, role, value), negative "self-image" (inadequate self-esteem and level of harassment, self-doubt), identity crisis (personal and social) and improving social and psychological adaptation, establishing constructive communication, interpersonal interaction and successful integration of victims in society Among the formative measures involved in the integrated rehabilitation program, the following proved to be effective: socio-psychological training for the correction of emotional states using music therapy and social adaptability training with the use of psychocorrective body-oriented exercises;

art therapy, psychological debriefing and individual therapy, with the use of techniques of exposure hypnotherapy and the method of desensitization (EMDR), etc.

The effectiveness of the program is proven by the reduction of symptoms of emotional trauma, anxiety, and depression, along with the increase in the tendency towards optimal coping strategies for experiencing the effects of the stress factor, as well as the growth of self-organization indicators and the development of stress resistance, stability of mental organization, resilience to difficult situations and circumstances; indicators of psychodynamic properties (sensitivity, neuroticism, self-regulation, etc.); intellectual and thinking activity; personal attributes (self-confidence, value attitude towards oneself, others, the world, etc.).

Key words: *personality, stress factor, extreme conditions, rehabilitation, social and psychological conditions of rehabilitation of victims.*

Дигун Ірина Сергіївна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Журба Анатолій Миколайович – кандидат психологічних наук, запрошений науковий співробітник кафедри трудотерапії факультету медичних наук Реді, Університет Манітоби;

Гейко Євгенія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький;

Журба Микола Анатолійович – доктор філософських наук, професор, запрошений науковий співробітник кафедри німецьких та слов'янських досліджень факультету гуманітарних наук, Університет Манітоби;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Бєлоусова Катерина Валеріївна – аспірантка кафедри психології Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

УДК 159.98:304

Балахтар В.В. (ORCID 0000-0001-6343-2888),
Брюховецька О.В. (ORCID 0000-0002-4884-2878),
Пінчук Н.І. (0000-0003-1904-804X)

КОУЧИНГОВІ ТЕХНОЛОГІЇ У РОЗВИТКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ ДОРОСЛИХ ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ САМОТНІСТЬ

У статті висвітлено особливості використання коучингових технологій у розвитку Я-концепції дорослих, які переживають самотність. Позитивний і негативний аспекти самотності, причини її появи, теоретично обґрунтований вплив самотності на систему саморегуляції дорослої людини (Я-концепцію), зокрема на інтенсивність і насиченість переживань, самовідчуття, самоцінність, самооцінку, самоповагу, здатність до розвитку особистості, вибір життєвого шляху, активність особистості, поведінка, здатність навчитися вчитися тощо. Встановлено, що Я-концепція людини дорослий як сукупність установок і прагнень, спрямованих на власну особистість, забезпечує (або перешкоджає) досягненню внутрішньої цілісності та злагодженості, визначає ставлення до себе. Наголошується, що сучасні кризові умови сприяють посиленню невизначеності та розвитку почуття самотності навіть без ситуації ізоляції. Представлено основні принципи коучингових технологій та засоби їх реалізації в розвитку Я-концепції дорослих, які переживають самотність.

Визначено перспективи дослідження, які полягають у розширенні та поглибленні комплексного вивчення Я-концепції дорослих, які переживають самотність, та врахуванні його результатів при розробці та затвердженні програми її підтримки та відновлення.

Ключові слова: *Я-концепція, самотність, переживання самотності, відчуття самотності, доросла особистість, стрес, копінг-стратегії, коучингові технології.*

Постановка проблеми. Дослідницький інтерес до вивчення проблеми самотності у складних умовах теперішньої реальності набуває особливої актуальності, адже страждає від самотності, переживає усамітненість та різного роду прояви соціальної ізоляції дедалі більша кількість людей. Щороку збільшується відсоток людей, які зазнають самотності і не знають як з нею впоратися самостійно. При цьому спостерігається зниження віку людей, які потерпають від самотності. За результатами соціологічного дослідження Meta-Gallup, проведеного у 142 країнах, 24% дорослих людей відчувають самотність, зокрема найвищий рівень (27%) констатовано в осіб віком від 19 до 29 років, а

найнижчий (17%) – у дорослих людей віком понад 65 років (Центр громадського здоров'я МОЗ України, 2023). Самотність визначають як «негативні почуття, які розвиваються, коли потреби людини в прихильності та міжособистісній близькості відрізняються від того, що людина отримує. Розбіжність може бути довгостроковою або через зміну почуттів, може бути спричинена індивідуальною соціальною взаємодією, а також змінами в особистості соціальних потреб і бажань» (Doaa, 2021, 705). Крім того, самотність наразі визначають як проблему психічного здоров'я, що впливає на інтенсивність і насиченість переживань, почуття власної гідності, самооцінку, здатність до розвитку власної особистості, вибору життєвого шляху і супроводжує діяльність особистості, опосередковує та регулює поведінку, виконуючи «мотиваційну та регуляційну функції, оскільки забезпечує інтенції, стандарти, а також плани, правила і сценарії поведінки особистості» (Волинець, 2022: 28). Варто зазначити, шо непорозуміння у міжособистісних стосунках, суб'єктивні перешкоди у самореалізації, соціалізації, викривлене бачення своєї ролі і статусу у спільноті, обмеженість у розвитку, спроби втечі від соціальної активності спричинюють ускладнення процесу соціалізації особистості, деформації у стосунках з іншими та взаємодії зі світом в цілому. Самотність може бути спричинена і внутрішніми чинниками, зокрема низькою самосвідомістю. Такі люди вважають, що вони не гідні уваги, поваги, що також може призвести до почуття самотності (Cherry, 2016). Разом з тим, динамізм сучасного життя, соціальна напруженість в країні потребують від дорослої особистості активності, дієвості, мобільності, толерантності, вміння вибудовувати власну життєву траєкторію, що буде співвідноситися з цілями суспільства і власною Я-концепцією як системою саморегуляції, потребують самоповаги, любові до себе, самодостатності, власного становлення, самореалізації впродовж життєвого шляху. Тому особливої актуальності в умовах сьогодення потребує сприяння розвитку Я-концепції дорослих осіб, які переживають самотність, формуванню навичок і умінь – навчитися вчитися. Особливо затребуваними стають саме коучингові технології, що запускають в дію механізм самотворення через особистісну мотивацію самостійно отримувати знання і практично їх реалізовувати (Downey, 2003), бути гідними громадянами своєї країни, відчувати задоволеність життям і самопочуттям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що різноманітні аспекти Я-концепції, переживання самотності та взаємозв'язку зазначених феноменів привертають увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Проблема самотності турбувала людство з давніх-давен, адже даний феномен може бути виявлено у кожній людині, що й спричинило появу значної кількості праць, в яких представлено спроби виокремлення її джерел, форм вияву та показників. Відповідно, теоретичний аналіз та прикладні аспекти самотності представлено у чисельних наукових дослідженнях (Anderson, 1983; Chen & Qin,

2020; Gierveld, 2006; Задорожна, 2018; Ніконенко, 2014; Yang, 2009 та ін.). Так, значний доробок зроблено у вивченні феномену самотності (Hawkley, Cacioppo, 2010; Cherry, 2016), самотності і почуття гідності студентів (Doaa, 2021), юнацького (Брюховецька, 2023) та підліткового віку (Миронець, 2013; Vanhalst, 2012), зв'язку самотності і самооцінки (Chen, & Qin, 2020; Ibrahim, Mohammed, & Abd-Alla, 2017 та ін.), зв'язку між гендерними рисами і самотністю (Yang, 2009), особливості прояву жіночої самотності та її причини (Задорожна, 2018) тощо.

Досліджувалися психологічні особливості Я-концепції підлітків із суб'єктивним переживанням самотності (Помазова, 2019), зумовленого особистісними особливостями підлітків (скромністю, невмінням встановлювати міжособистісні контакти, страхом бути відкинутим, заниженою самооцінкою, низьким рівнем самоповаги, негативним самоставленням), що є одним з найбільших кризових періодів в житті особистості (Миронець, 2013). «Я-концепцію» науковці тлумачать як динамічну систему уявлень людини про себе (Долинська & Скрипченко, 1999 та ін.), механізм самопізнання та саморегуляції (Говорун, 2002), ціннісне самоставлення (Кононко, 1998) тощо, які проявляються у сукупності самооцінок і визначають особливості поведінки особистості (Карнаух & Авраменко, 2021). Особливо це важливо для дорослих людей і визначає їхню успішність, благополуччя, реалізацію потреби бути повноцінною особистістю (Мироненко, 2018). У працях висвітлена проблема взаємозв'язку Я-концепції та механізмів психологічного захисту тощо.

Значна кількість праць присвячена розгляду різних аспектів коучингу (Аткинсон & Чойс, 2010; Battley, 2006; Downey, 2003; Gallwey, 2015; Peterson, 2012). У цих працях коучинг трактують як мистецтво створення умов для руху людини до означеної мети, що принесе задоволення (Gallwey, 2015), стиль керування людськими ресурсами, що сприяє мобілізації потенціалу кожного працівника колективу, зростанню їх конкурентоспроможності та вдосконаленню професіоналізму, «підвищенню психологічного добробуту та результативності у сфері особистого життя та діяльності, спирається на моделі коучингу, технології навчання дорослих чи психологічні підходи» (Palmer & Whybrow, 2006: 8). За визначенням однієї з найвизнаніших професійних коучингових спільнот у світі – Міжнародної федерації коучингу (ICF) – коучинг виступає творчим та стимулюючим роздуми процесом, який сприяє максимальній реалізації особистісного та професійного потенціалу (Орловська, 2020).

Мета статті – розкрити особливості реалізації коучингових технологій у розвитку Я-концепції дорослих осіб, які переживають самотність.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Завдання дослідження:

1) за результатами теоретичного аналізу літератури обґрунтувати взаємозв'язок Я-концепції та переживання самотності дорослою особистістю;

2) визначити сутність, принципи, засоби коучингових технологій у розвитку Я-концепції дорослих осіб, які переживають самотність.

Результати дослідження та їх обговорення. Теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє узагальнити уявлення щодо виникнення почуття самотності та її вплив на розвиток Я-концепції особистості, що зумовлені впливом кризової, а подекуди критичної, ситуації сьогодення і виявляються у широкого кола людей різного віку, соціального статусу, національності, професійних сфер. Розгляд проблеми самотності як однієї з важливих соціально-психологічних проблем посідає значне місце у працях науковців, починаючи з античних часів.

У кризовий період сьогодення доросла людина стикається з безліччю чинників, які створюють дискомфорт, посилюють невизначеність, спричинюють соціальну неповноцінність і появу відчуття самотності. З іншого боку, щоб почуватися самотнім не обов'язково бути ізольованим. Причин може бути безліч: брак внутрішніх ресурсів, напружений графік роботи, завантаженість, втома, соціальна напруженість, відчуженість на емоційному рівні, байдужість, надлишкове очікування уваги до власної персони, песимізм, сором'язливість, байдуже ставлення до себе, замкнутість, відсутність міжособистісних контактів/спілкування, підтримки та ін. (самотність може виникнути і коли люди оточені людьми – соціум, родина, професійне оточення, громадський транспорт та ін.). «Самотність – це хворобливе усвідомлення того, що у нас відсутні значимі контакти з іншими. Вона прирікає людину на внутрішню порожнечу, що супроводжується сумом, пригнобленням, почуттям ізоляції, занепокоєнням і сильними бажанням бути потрібним і бажаним комусь» (Collins, 1980: 72). Проте людина є соціальною істотою і потребує бути приналежною до певних соціальних груп, мати соціальні зв'язки, які життєво необхідні для її емоційного і фізичного благополуччя. Крім того, час, проведений самотньо, є корисним для людини і також може позитивно впливати на її психічне здоров'я, оскільки уможливлює звільнення від соціального тиску, дозволяє поринути у власні думки, побути наодинці із власними переживаннями і почуттями. Це, у свою чергу, як свідчать результати дослідження (Центр громадського здоров'я МОЗ України, 2023), підвищує активність нейронних ланцюгів – активізує уяву, творчість.

Поняття самотності науковці трактують по-різному, а саме:

– «соціально-психологічне явища, яке характеризується глибоким суб'єктивним емоційним переживанням, пов'язаним з відсутністю близьких, позитивних емоційних зв'язків з людьми та зі страхом їх втрати в результаті вимушеної соціальної ізоляції, або ізоляції, що має психологічні причини» (О. Брюховецька, 2023);

– внутрішнє переживання, суб'єктивний стан свідомості, що може проявлятися як інтимність, потайливість, переживання дефіциту щирих соціальних зв'язків та спілкування (Грановська, 2012);

– певний, необхідний етап у визначенні власного «Я» як вільного самовизначення та самоствердження, що сприяє аналізу, усвідомленню себе, появі нових ідей, перегляду пріоритетів та кола спілкування (Дячок, 2017: 52) тощо.

Становлення особистості, сприймання самої себе, що репрезентуються у її Я-концепції, триває все життя і поєднує образ власної зовнішності, фізичні, розумові, моральні особливості та здібності (пізнавальний компонент), ставлення до себе (як загалом, так і окремих її складових – емоційний компонент), що проявляється у різних видах активності дорослої особистості, а саме: у системі самооцінок і визначає особливості поведінки (поведінковий компонент), стереотип, модель, які можуть слугувати психологічним захисним механізмом у випадку усвідомлення певної тривожності, загрози ймовірному неуспіху у діяльності та ін.

Самотність впливає на сукупність установок і прагнень дорослої людини, тим самим сприяє чи перешкоджає її розвитку, вдосконаленню і самореалізації, формування життєвого досвіду. Це, у свою чергу, впливає на ставлення до себе як до людини і професіонала, її самоцінність, самоповагу і самоприйняття, саморегуляцію і самоконтроль, задоволення від реалізації цілей у різних сферах життя та ін.

Існують різні стратегії підтримки та допомоги дорослим людям, що страждають від самотності, серед яких провідну роль можуть зайняти коучингові технології, які спрямовані на зміну ставлення у сприйманні самотності, за рахунок підвищення усвідомленості власної цінності, а також значення та важливість стосунків з оточуючими, як здорових, так і токсичних, які можуть надавати або забирати сили. Коучинг як один з методів пошуку, виявлення та розвитку внутрішніх сил людини, зміни неконструктивних шаблонів мислення та поведінки містить надзвичайно високі можливості для розвитку Я-концепції дорослих осіб, які переживають самотність. Оскільки в межах коучингового підходу самотність розуміється як особистий ресурс, який дозволяє особистості усвідомити власні бажання, прагнення, страхи та потреби (Reimann, 2021).

Необхідною умовою при цьому є дотримання ключових принципів коучингу: віра у потенційні можливості людини (впевненість, що люди мають набагато більше потенційних здібностей, ніж вони реалізовують на цей момент); єдність та взаємозв'язок усіх аспектів активності (усвідомлена та відповідальна позиція особистості сприяє різноманітним позитивним змінам та досягненням, що в цілому змінює підходи до вирішення актуальних завдань); відкритість,

довіра, рівність виступають базисом взаємостосунків, що створює умови для творчої реалізації особистості; пошук рішень, найбільш прийнятних для дорослої людини, відсутність готових рішень, що стимулює дослідницьку активність та посилює відповідальність особистості у прийнятті та реалізації завдань.

Дотримуючись зазначених фундаментальних основ та використовуючи коучингові прийоми та інструменти поглиблюється самосприйняття та посилюється віра у власні сили. Серед таких прийомів можна виокремити такі: техніка «Колесо життєвого балансу» (Meyer, 2006), модель GROW (Parsloe & Wray, 2000), Піраміда Ділтса (Пінчук & Кук, 2023) тощо.

Так, техніка «Колесо життєвого балансу» спрямована на осмислення наповненості основних сфер життя, усвідомлення їхньої проблемності або збалансованості. Процедура класичної версії Колеса балансу передбачає оцінку провідних сфер, розташованих по колу, серед яких пропонуються: здоров'я, сім'я та діти, стосунки, друзі та оточення, кар'єра та робота, фінанси, хобі та розваги, духовність та саморозвиток. За бажанням, сфери, які не є в пріоритеті, можна змінити. Також важливим в контексті нашого дослідження є необхідність звернути увагу на стан цих сфер відповідно до відчуття самотності. Отже, необхідно проаналізувати кожен сегмент, визначити ступінь задоволеності ним, поставивши на шкалі бал від 0 до 10. Потім варто прописати конкретні кроки, виконуючи які можна покращити найбільш актуальні сфери. Важливим при цьому є, аби ці дії були легко реалізовані та не вимагали великих витрат, застосовуючи стратегію маленьких кроків.

Модель GROW можна використовувати за умови сформованого запиту на вирішення конкретної проблеми в особистому і професійному житті, постановку та аналіз цілі. Ця модель передбачає чотириступеневе проходження через послідовність питань.

І ступінь G (Goal) – етап конкретизації мети, яку прагне досягти людина. Тут доречно задати наступні питання: якої мети Ви прагнете досягти? Які завдання для цього потрібно вирішити? За якими ознаками ви зрозумієте, що досягнули мети? Який результат для вас є найкращим, для кого з вашого оточення він ще важливий? У результаті аналізу на цьому етапі створюється чітке усвідомлення бажаного кінцевого результату, посилюється мотивація для активних дій у бік позитивних змін.

ІІ ступінь R (Reality) – отримання розуміння поточної ситуації. Питаннями цього кроку є: що найбільше зараз турбує стосовно поточної ситуації? Що перешкоджає зараз досягти мети? Як ваше відчуття самотності впливає на ваше життя зараз? Що і хто вас оточує? Як це впливає на вас зараз? Відповіді на цьому кроці дозволяють побачити існуючу ситуацію з різних сторін.

ІІІ ступінь O (Options) – конкретні опції досягнення результату. Запитання: які конкретні дії ви можете здійснити для вирішення цієї проблеми? Які засоби

ви маєте аби подолати перешкоди і досягти мети? Як ви можете використати відчуття самотності? Як схожі ситуації ви вирішували у минулому? Як можна використати попередній досвід для найкращого вирішення ситуації? На цьому етапі увага зосереджується на пошуку оптимальних способів досягнення означеної мети.

IV ступінь W (Will) – розробка алгоритму дій щодо вироблення дій для вирішення проблеми. Тут варто запитати: що необхідно зробити для досягнення мети? Яким буде ваш перший крок? У які терміни ви хочете вирішити це питання? На які ризики потрібно зважати у разі невиконання запланованих дій? Питання цього блоку спрямовуються на виявлення ставлення, чітких і зрозумілих намірів, актуалізуються бажання та посилюється відповідальність щодо подальших дій.

Отже, глибоко проаналізувавши поточну ситуацію, оточення та своє ставлення, доросла людина поглиблює усвідомленість, посилює саморозуміння. Детальний розгляд бажаної мети підвищує мотивацію до змін, активізує мотиви діяльності. Обмірковування варіантів можливого вирішення проблеми сприяє переосмисленню досвіду, більш конструктивному погляду на власні ресурси. Розробка стратегії наближення до омріяного результату дозволяє посилити віру у власні можливості, підвищує впевненість у своїх силах, що в цілому є першим етапом на шляху розвитку Я-концепції дорослої людини.

Піраміда логічних рівнів Ділтса також спрямована на усвідомлення підходів та рішень особистості як у щоденних справах, так і на рівні сенсів, свого призначення. У річищі цієї моделі, кожна сходинка піраміди передбачає аналіз питань на відповідному рівні, відповідаючи на питання яких дозволяє глибше та змістовніше побачити себе, свої стратегії вирішення завдань та своє покликання (оточення; поведінка, активність; здібності, навички; переконання та цінності; індивідуальність, самоідентифікація; місія, покликання) (Пінчук & Кук, 2023).

Такий аналіз сприяє виокремленню причинно-наслідкових зв'язків у житті людини, відкриттю прихованих потреб та актуальних завдань, дозволяє відчути та усвідомити важливі аспекти особистого і професійного життя, звернути увагу на сильні сторони, цінності, зауважити на обмеження, за рахунок чого посилюється усвідомленість своєї цінності, формується упевненість у собі, мобілізуються внутрішні ресурси.

Висновки. За результатами теоретичного аналізу літератури розглянуто сутність феномену самотність як проблему психічного здоров'я, негативні/позитивні переживання, непорозуміння у міжособистісних стосунках, суб'єктивні перешкоди у самореалізації, соціалізації, викривлене бачення своєї ролі і статусу у спільноті та ін. Обґрунтовано вплив самотності на систему саморегуляції дорослої людини (Я-концепцію) і їх безпосередній взаємозв'язок та переживання самотності дорослою особистістю. Показано, позитивні і

негативні особливості, внутрішні і зовнішні чинники, які можуть спричиняти виникнення проявів самотності у дорослої людини. Окреслено Я-концепцію дорослої людини як сукупність установок і прагнень, спрямованих на власну особистість, що сприяє досягненню внутрішньої цілісності та узгодженості, особливо у кризових умовах сьогодення.

Визначено сутність (технологія розкриття та використання сильних якостей людини), принципи (віра у потенційні можливості людини; єдність та взаємозв'язок усіх аспектів активності; відкритість, довіра, рівність; відсутність готових рішень), засоби (техніка «Колесо життєвого балансу», модель GROW, Піраміда Ділтса) коучингових технологій у розвитку Я-концепції дорослих осіб, які переживають самотність.

Розкрито особливості застосування коучингових технологій у розвитку Я-концепції дорослих осіб, які переживають самотність, що може бути використано в індивідуальному консультуванні та групових формах взаємодії.

Щодо перспектив подальших досліджень – актуальним вдається проведення комплексного емпіричного дослідження з метою розроблення та апробації програми розвитку Я-концепції дорослих осіб, які переживають самотність, використовуючи коучингові технології.

Література

1. Справжня епідемія. Майже кожна четверта людина у світі почувається самотньою (результати опитування). *Центр громадського здоров'я МОЗ України* від 30.10.2023. Режим доступу: https://phc.org.ua/news/spravzhnya-epidemiya-mayzhe-kozhna-chetverta-lyudina-u-sviti-pochuvaetsya-samotnoyu
2. Doaa, M. Bachi (2021). Loneliness and Self-esteem among Nursing College Students at Basra University. *Bahrain Medical Bulletin*, 43(4), 705-708.
3. Волинець, Н. (2022). Я-Концепція як чинник особистісного самовизначення в ранній юності. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія*, 1(54), 27-34. doi:10.32689/maup.psych.2022.1.4.
4. Cherry, K. (2016). *Psychology: Causes, Effects and Treatments for Loneliness*.
5. Downey, M. (2003). *Effective Coaching: Lessons from the Coach's Coach*. 3rd Ed. Cengage Learning.
6. Anderson, C. A., Horowitz, L. M., & French, R. (1983). Attributional style of lonely and depressed people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 127–136. doi:10.1037//0022-3514.45.1.127
7. Chen, C., & Qin, J. (2020). Emotional abuse and adolescents' social anxiety: The roles of self-esteem and loneliness. *Journal of Family Violence*, 35(5), 497–507. doi:10.1007/s10896-019-00099-3.
8. Gierveld, J. & van Tilburg, T. & Dykstra, P. (2006). *Loneliness and Social Isolation*. doi:10.1017/CBO9780511606632.027.

9. Задорожна, О. Ю. (2018). Особливості прояву жіночої самотності та її причини. *Зб. тез доп. VII Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій»*. 3, 173–174.

10. Ніконенко, Ю. (2014). Теоретичний аналіз дослідження проблеми самотності в сучасній психології. *Актуальні проблеми психології*. 7(35). 177–185.

11. Yang, J. (2009). *Relationship between gender traits and loneliness: The role of self- esteem* [Brandeis University]. doi:10.48617/etd.903

12. Hawkley, L. C. & Cacioppo, J. T. (2010).Loneliness matters: A theoretical and empirical review of consequences and mechanisms. *Ann. Behav. Med*., 40, 218–227. doi:10.1007/s12160-010-9210-8.

13. Брюховецька, О. В. (2023). Психологічні особливості переживання самотності у юнацькому віці. *Вісник післядипломної освіти*, 25(54), Серія «Соціальні та поведінкові науки», 44–55.

14. Миронець, М. Г. (2013). Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. *Наука і освіта*, 1–2, 66–68. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2013_1-2_17

15. Vanhalst, J. (2012). *Loneliness in Adolescence: Developmental Course, Antecedents, and Consequences*. Doct. Dissertation.

16. Ibrahim, S.H., & Mohammed, M.S., & Abd-Alla, S.E. (2017). Relationship between Loneliness and Self-esteem among Nursing College Students at Zagazig University. *Zagazig Nur J*, 13(1):774.

17. Помазова, О. (2019). Психологічні особливості я-концепції підлітків із суб'єктивним переживанням самотності. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди «Психологія»*, 61, 135–149. doi:10.34142/23129387.2019.61.08/

18. Скрипченко, О., & Долинська, Л. (ред.) та ін. (1999). *Загальна психологія:* навч. посібник. Київ: «А.П.Н.».

19. Говорун, Т. В. (2002). *Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції:* монографія. Київ.

20. Кононко, О. Л. (1998). *Соціально-емоційний розвиток особистості* (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вишів. Київ: Освіта.

21. Карнаух, Л. П., & Авраменко, О. О. (2021). Гендерні аспекти формування «Я-концепції» особистості дошкільника. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах,* 77(1), 51–55.

22. Мироненко, О. С. (2018). Психологічні чинники формування «Я-концепції» особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*. (Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія), IX (11), 124–133.

23. Аткинсон, М., & Чойс, Т. Рей (2010). *Пошаговая система: Наука и искусство коучинга*. К. : Companion Group.

24. Battley, S. (2006). *Coached to Lead: How to Achieve Extraordinary Results with an Executive Coach: How to Achieve Extraordinary Results with an Executive Coach*. Jossey Bass.
25. Downey, M. (2003). *Effective Coaching: Lessons from the Coach's Coach*. 3rd Ed. Cengage Learning.
26. Gallwey, Timothy W. (2015). *The Inner Game of Tennis*. UK: Palgrave MacMillan.
27. Peterson, D. (2012). Good to Great Coaching: Accelerating the Journey. *Advancing Executive Coaching: Setting the Course for Successful Leadership Coaching*. 83–102. doi:10.1002/9781118255995.ch4.
28. Palmer, S., & Whybrow, A. (2006). The coaching psychology movement and its development within the British Psychological Society. *International Coaching Psychology Review*, 1(1), 5–11.
29. Орловська Р. (2020). Місія та цінності ICF. ICF Ukraine https://www.icf-ukraine.org/blog/228455-misiya-ta-tsinnosti-isf
30. Грановська О. Я. (2012). Переживання самотності особистістю в подружньому житті. *Дис. канд. псих. наук*. Київ.
31. Дячок, О. (2017). Психологічні особливості сприйняття та переживання самотності підліткам. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*, 1(6)/2(7), 51-55.
32. Gary R. Collins (1980). *Christian Conseling: A Comprehensive Guide*. Waco, Tex.: Word. 72–79.
33. Reimann, C. (2021) *The paradox of solitude and loneliness: Personal and social-critical reflections*. Germany: Books on Demand.
34. Meyer, P. J. (2006). *24 Keys That Bring Complete Success* (Fortune Family & Faith). Bridge-Logos Publishers.
35. Parsloe E., & Wray, M. (2000). *Coaching and mentoring: practical methods to improve learning*. Kogan Page, London.
36. Пінчук, Н., Кук, Т. (2023). *Психологічне здоров'я особистості в умовах війни і повоєнний час*. *Піраміда Ділтса: використання коучингу у забезпеченні психологічного здоров'я особистості в умовах війни та повоєнний час.* Серія міжнародних вебінарів (Україна-Польща-Ізраїль), Вебінар 3, 12 квітня 2023 р. https://www.youtube.com/watch?v=cksqx7bDtcg.

References

1. Spravzhnya epidemiya. Mayzhe kozhna chetverta lyudyna u sviti pochuvayetʹsya samotnʹoyu (rezulʹtaty opytuvannya). [A real epidemic. Almost every fourth person in the world feels lonely (survey results)]. *Public Health Center of the Ministry of Health of Ukraine* from 10.30.2023. Access mode: https://phc.org.ua/news/spravzhnya-epidemiya-mayzhe-kozhna-chetverta-lyudina-u-sviti-pochuvaetsya-samotnoyu. [in Ukrainian].

2. Doaa, M. Bachi (2021). Loneliness and Self-esteem among Nursing College Students at Basra University. *Bahrain Medical Bulletin*, 43(4), 705-708.

3. Volynets, N. (2022). YA-Kontseptsiya yak chynnyk osobystisnoho samovyznachennya v ranniy yunosti. [Self-concept as a factor of personal self-determination in early youth]. *Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*, 1(54), 27-34, doi:10.32689/maup.psych.2022.1.4. [in Ukrainian].

4. Cherry, K. (2016). *Psychology: Causes, Effects and Treatments for Loneliness*.

5. Downey, M. (2003). *Effective Coaching: Lessons from the Coaches' Coach*. 3rd Ed. Cengage Learning.

6. Anderson, C. A., Horowitz, L. M., & French, R. (1983). Attributional style of lonely and depressed people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 127–136. doi:10.1037//0022-3514.45.1.127.

7. Chen, C., & Qin, J. (2020). Emotional abuse and adolescents' social anxiety: The roles of self-esteem and loneliness. *Journal of Family Violence*, 35(5), 497–507. doi:10.1007/s10896-019-00099-3

8. Gierveld, J. & van Tilburg, T. & Dykstra, P. (2006). *Loneliness and Social Isolation*. doi:10.1017/CBO9780511606632.027.

9. Zadorozhna, O. Yu. (2018). Osoblyvosti proyavu zhinochoyi samotnosti ta yiyi prychyny. [Features of the manifestation of female loneliness and its causes]. *Coll. theses add. VII International scientific and technical conference of young scientists and students "Current problems of modern technologies"*, 3, 173–174. [in Ukrainian].

10. Nikonenko, Yu. (2014). Teoretychnyy analiz doslidzhennya problemy samotnosti v suchasniy psykholohiyi [Theoretical analysis of the study of the problem of loneliness in modern psychology]. *Actual problems of psychology*, 7(35), 177–185. [in Ukrainian].

11. Yang, J. (2009). Relationship between gender traits and loneliness: The role of self- esteem, 6(1), 20-40. doi:10.48617/etd.903.

12. Hawkley, L. C. & Cacioppo, J. T. (2010). Loneliness matters: A theoretical and empirical review of consequences and mechanisms. *Ann. Behav. Med*. 40, 218–227. doi:10.1007/s12160-010-9210-8.

13. Bryukhovetska, O. V. (2023). Psykholohichni osoblyvosti perezhyvannya samotnosti u yunats′komu vitsi. [Psychological features of experiencing loneliness in youth]. *Bulletin of postgraduate education*, 25(54), Series "Social and Behavioral Sciences", 44–55. [in Ukrainian].

14. Myronets, M. G. (2013). Psykholohichni osoblyvosti perezhyvannya samotnosti v pidlitkovomu vitsi. [Psychological features of experiencing loneliness in adolescence]. *Science and education*, 1–2, 66–68. [in Ukrainian].

15. Vanhalst, J. (2012). *Loneliness in Adolescence: Developmental Course, Antecedents, and Consequences*. Doct. Dissertation.

16. Ibrahim, S. H., Mohammed, M. S., & Abd-Alla, S. E. (2017). Relationship between Loneliness and Self-esteem among Nursing College Students at Zagazig University. *Zagazig Nur J*, 13(1):774.

17. Pomazova, O. (2019). Psykholohichni osoblyvosti ya-kontseptsiyi pidlitkiv iz sub″yektyvnym perezhyvannyam samotnosti. [Psychological features of the self-concept of adolescents with a subjective experience of loneliness]. *Bulletin of H. S. Skovoroda KhnPU "Psychology"*, 61, 135–149. doi:10.34142/23129387.2019.61.08. [in Ukrainian].

18. Skrypchenko, O., & Dolynska, L. (eds.) and others. (1999). *Zahal'na psykholohiya: navch. posibnyk [General psychology: teaching. Manual*]. Kyiv: "A.P.N.". [in Ukrainian].

19. Govorun, T. V. (2002). *Sotsializatsiya stati yak faktor rozvytku YA-kontseptsiyi. [Gender socialization as a factor in the development of self-concept: monograph*]. Kyiv. [in Ukrainian].

20. Kononko, O. L. (1998). *Sotsial'no-emotsiynyy rozvytok osobystosti (v doshkil'nomu dytynstvi). [Socio-emotional personality development (in preschool childhood)*]: education manual for universities. Kyiv: Education. [in Ukrainian].

21. Karnaukh, L. P., & Avramenko, O. O. (2021). Henderni aspekty formuvannya «YA-kontseptsiyi» osobystosti doshkil′nyka. [Gender aspects of the formation of the "self-concept" of a preschooler's personality]. *Pedagogy of the formation of a creative personality in higher and secondary schools*, 77(1), 51–55. [in Ukrainian].

22. Myronenko, O. S. (2018). Psykholohichni chynnyky formuvannya «YA-kontseptsiyi» osobystosti. [Psychological factors in the formation of the "self-concept" of an individual]. *Actual problems of psychology: Collection of scientific works of the Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk*. (General psychology. Historical psychology. Ethnic psychology), IX (11), 124–133. [in Ukrainian].

23. Atkinson, M., & Choyce, T. Ray (2010). *Pokrokova systema: nauka ta mystetstvo kouchynha. [Step-by-step system: The science and art of coaching*]. K. : Companion Group. [in Ukrainian].

24. Battley, S. (2006). *Coached to Lead: How to Achieve Extraordinary Results with an Executive Coach: How to Achieve Extraordinary Results with an Executive Coach*. Jossey Bass.

25. Gallwey, Timothy W. (2015). *The Inner Game of Tennis*. UK: Palgrave MacMillan.

26. Peterson, D. (2012). Good to Great Coaching: Accelerating the Journey. *Advancing Executive Coaching: Setting the Course for Successful Leadership Coaching*. 83–102. doi:10.1002/9781118255995.ch4.

27. Palmer, S., & Whybrow, A. (2006). The coaching psychology movement and its development within the British Psychological Society. *International Coaching Psychology Review*, 1(1), 5–11.
28. Orlovska R. (2020). Misiya ta tsinnosti ICF. [ICF Mission and Values]. ICF Ukraine https://www.icf-ukraine.org/blog/228455-misiya-ta-tsinnosti-isf. [in Ukrainian].
29. Gary R. Collins (1980). *Christian Conseling: A Comprehensive Guide*. Waco, Tex.: Word. 72–79.
30. Granovska O. Ya. (2012). Experiencing loneliness as an individual in married life. *Dissertation candidate psychol. sciences*. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Dyachok, O. (2017). Psychological features of perception and experience of loneliness among teenagers. *Bulletin of T. Shevchenko Kyiv National University*, 1(6)/2(7), 51-55. [in Ukrainian].
32. Reimann, C. (2021) *The paradox of solitude and loneliness: Personal and social-critical reflections*. Germany: Books on Demand.
33. Meyer, P. J. (2006). *24 Keys That Bring Complete Success* (Fortune Family & Faith). Bridge-Logos Publishers.
34. Parsloe E., & Wray, M. *Coaching and mentoring: practical methods to improve learning*. Kogan Page, London, 2000.
35. Pinchuk, N., Kuk, T. (2023). Psykholohichne zdorov'ya osobystosti v umovakh viyny i povoyennyy chas. Piramida Dilt·sa: vykorystannya kouchynhu u zabezpechenni psykholohichnoho zdorov'ya osobystosti v umovakh viyny ta povoyennyy chas [Psychological health of the individual in war and postwar times. Dilts' pyramid: the use of coaching in ensuring the psychological health of the individual in wartime and postwar times]. *International Webinar Series (Ukraine-Poland-Israel)*, Webinar 3, April 12, 2023. https://www.youtube.com/watch?v=cksqx7bDtcg. [in Ukrainian].

Balakhtar V., Bryukhovetska O., Pinchuk N.

Coaching technologies in the development of the self-concept of adults experiencing loneliness

The article highlights the peculiarities of using coaching technologies in the development of the self-concept of adults who experience loneliness. The positive and negative sides of loneliness, the reasons for its appearance, the theoretically justified influence of loneliness on the system of self-regulation of an adult (self-concept), in particular on the intensity and saturation of experiences, self-esteem, self-respect, the ability to develop a personality, the choice of a life path, personality activity, behavior, learning ability, etc. It has been established that the self-concept of an adult as a set of attitudes and aspirations aimed at one's own personality ensures (or prevents) the achievement of internal integrity and coherence, and determines the attitude towards oneself. It is emphasized that modern crisis conditions contribute to

increasing uncertainty and the development of a sense of loneliness even without a situation of isolation. The main principles of coaching technologies and the means of their implementation in the development of the self-concept of adults experiencing loneliness are presented.

The prospects of the research are defined, which consist of expanding and deepening the comprehensive study of the self-concept of adults who experience loneliness and taking into account its results when developing and approving a program for its support and recovery.

***Key words**: self-concept, loneliness, experiencing loneliness, feelings of loneliness, adult personality, stress, coping strategies, coaching technologies.*

Балахтар Валентина Візіторівна – професор кафедри психології та особистісного розвитку ДЗВО «Університет менеджменту освіти», доктор психологічних наук, професор, м. Київ;

Брюховецька Олександра Вікторівна – завідувач кафедри психології та особистісного розвитку ДЗВО «Університет менеджменту освіти», доктор психологічних наук, професор, м. Київ;

Пінчук Наталія Іванівна – доцент кафедри психології управління ДЗВО «Університет менеджменту освіти», кандидат психологічних наук, доцент, м. Київ.

UDK 159.92

Zavatska N.Ye. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Smyrnova O.O. (ORCID 0000-0003-2436-5090),
Blyskun O.O. (ORCID 0000-0001-7875-7714)

COMMUNICATIVE TOLERANCE AND CONDITIONS OF ITS FORMATION IN FUTURE PRACTICAL PSYCHOLOGISTS

The article reveals the features of communicative tolerance and the conditions for its formation in future practical psychologists. Communicative tolerance is important in individual and personal development, in socialization, education, in social relations and professional activity, in particular psychological, where tolerance is a guarantee of its effectiveness. This is a systematizing characteristic, as many other qualities of future practical psychologists, primarily moral, characterological, and intellectual, are consistent with it. In this regard, the peculiarities of communicative tolerance can indicate psychological health, internal harmony or disharmony, the ability to self-control and self-correction. The main personality substructures of future practical psychologists, which determine communicative tolerance, are: intellectual, value-oriented, ethical, aesthetic, emotional, sensory, energy-dynamic, characterological, algorithmic, functional. It is shown that the problem of formation of communicative tolerance should be solved comprehensively. In this work, it is necessary to take into account age, individual, national, functional and role characteristics. The conditions for the formation of communicative tolerance in future practical psychologists are the preservation and strengthening of positive aspirations; strengthening of their life-affirming goals, values and subject relations with others; expanding the range of forms of positive social activity.

Key words: *communication, tolerance, communicative tolerance, future practical psychologists, formation of communicative tolerance.*

Formulation of the problem. Communicative tolerance is a core characteristic, one of the most important and informative traits of a person, which determines her life

path and activities. The task of developing communicative tolerance, where the use of socio-psychological training occupies a special place, becomes relevant.

Tolerance is considered as a personal characteristic of an individual, and the content of tolerance is manifested as a personality quality, representing a corresponding ability, dictated by rational and volitional attitudes, and having an emotional basis and is associated with the value orientation of the individual.

Tolerance is important in individual personal development, in socialization, training, in social relationships and professional activities in particular, where tolerance is the key to its effectiveness.

For a specialist, not only knowledge and skills are important, but also the person's personality itself, his ability to interact with people around him and build relationships with them. Since in life and professional life a person has to interact with representatives of different cultures, nationalities, people of different genders, ages, sexual preferences, etc., what may sometimes seem to an individual to be a deviation from the norm is, in fact, most likely normal. for another person, corresponding to some other attitudes, social experience. Taking into account these diverse perceptions of life and tolerance towards them determine the effectiveness of professional activity and all life in particular.

Analysis of recent research and publications. A number of studies link tolerance to emotions. Among the main functions of emotions, in addition to adaptive, signaling, evaluative, and regulatory, is the communicative function [1-3]. Analyzing and assessing the role of emotions in the special functioning of the individual, in its biosocial structure, scientists turn to the problem of communicative tolerance. Communicative tolerance is a characteristic of a person's attitude towards people, showing the degree to which she can tolerate unpleasant or unacceptable, in her opinion, mental states, qualities and actions of interaction partners [4; 5].

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of communicative tolerance and the conditions for its formation in future practical psychologists.

Presentation of the main material and research results. Communication tolerance is one of the most important and informative human traits. It is collective, since it reflects the factors of his fate, upbringing, communication experience, culture, values, needs, interests, attitudes, character, temperament, habits, peculiarities of thinking and, of course, emotional stereotype of behavior. This personality characteristic is a core one, because it largely determines her life path and activities -

her position in her immediate environment and at work, career advancement and performance of professional duties.

This is a systematizing characteristic, since many other qualities of an individual, primarily moral, characterological and intellectual, are consistent with it. That is why the characteristics of communicative tolerance may indicate mental health, internal harmony or disharmony, the ability to self-control and self-correction.

The mechanism of the emergence and manifestation of communicative tolerance is associated with the psychology of emotional reflection of personal differences.

In the mechanics of communicative tolerance, the decisive role is played by the compatibility or incompatibility of the same qualities of partners - intelligence with intelligence, character with character, habits with habits, temperament with temperament. In other words, partners compare and evaluate each other's qualities and states at the level of individual personality substructures.

Communicative tolerance manifests itself in cases when a person either does not see any particular differences between the substructures of his personality and the personality of his partner, or does not experience negative feelings about the differences. Thus, the fewer unpleasant and unacceptable differences one person finds in another, the higher his level of communicative tolerance, the less often he condemns the individuality of the other or gets irritated by his distinctive features. An increase in the level of tolerance occurs if we learn two things: first, to overcome or smooth out negative impressions from the differences between the substructures of our personality and the personality of our partner; secondly, eliminate the circumstances that cause or emphasize these differences.

The main substructures of personality that determine communicative tolerance are the following: intellectual, value-orientation, ethical, aesthetic, emotional, sensory, energy-dynamic, characterological, algorithmic, functional. By characterizing any person, one can determine the level of communicative tolerance as situational, typological, professional and general communicativeness.

At the present stage of development of society, the task of developing communicative tolerance becomes relevant, where a special place is occupied by the use of such a method of socio-psychological education as training.

The training allows you to make sure that understanding and acceptance of another person is a necessary component of a person's general culture, leading to an

awareness of the differences in ideas, customs, and cultural national traditions inherent not only to different peoples, but also to each individual person (including students) , the ability to see the common and different between people.

A big advantage of the training is the opportunity to receive feedback and support from people who have common goals, problems or experiences.

The main goal of socio-psychological training is aimed at developing authenticity and increasing communicative competence. It is achieved through constant changes in behavior patterns as a consequence of changes in the processes of mental self-regulation.

Group learning occurs through intense interchange of feelings, thoughts and actions. It has a number of undeniable advantages over other methods, since participants begin to more easily accept the point of view of their partners and show greater readiness to change their own attitudes.

The transformation of relationships in this case is based on knowledge of the strengths of the individual and is aimed at:

a) maintaining and strengthening the positive aspirations of the individual;

b) strengthening her life-affirming goals, values and subjective relationships with others;

c) expanding the range of forms of positive social activity.

The activating effect of the training is due to the creation of a special experimental environment that ensures that group participants understand what individual and group psychological events unfold in the processes of interpersonal communication, how each participant influences others, what is the role of joint activity and its content, and finally, how the situation the whole (i.e., the dynamics of relationships and activities) governs the behavior of individual participants and the entire group.

Under normal conditions, a person is not fully aware of the situations in which he participates. But even a spontaneous experience, as a rule, has a significant impact on his idea of himself, the people around him and the characteristics of communication with them. In the setting of a training group, such experience additionally receives a scientific explanation.

The means of training are exercises, role-playing games and group discussion. All of the above is implemented in the process of interaction carried out within the framework of socio-psychological training.

In our opinion, it is in the process of interaction that the level of communicative tolerance increases. As you know, any interaction is a readiness and ability for dialogue, which is achieved in the process of learning the world and oneself, which is possible only in the presence of another. Dialogue is one of the leading components of the modern humanistic paradigm, a universal principle of existence that determines all human life through communication.

Training aimed at developing communicative tolerance is an important component of the psychological program for developing in students the ability to perceive "the other" with an understanding of his distinctive characteristics as manifestations of his individuality and uniqueness, to be ready for dialogue, to compromise, to renounce claims to one's own infallibility and exclusivity .

The problem of developing communicative tolerance must be solved comprehensively. When organizing activities in this direction, it is necessary to involve young people, teachers, family members, relatives, members of national communities, public organizations, as well as officials and government officials. When working with each of these categories, it is necessary to take into account age, individual, national, functional and role characteristics.

Specific means of developing communicative tolerance can be: classes, extracurricular activities, various types of thematic trainings, discussions, debates, analysis of life situations and much more.

It should be taken into account that the formation of communicative tolerance at all levels should be built without the use of open and hidden violence and coercion.

The formation of tolerance in the communicative consciousness requires a lot of time and targeted efforts on the part of representatives of not only educational institutions, but also society as a whole. The modern multicultural world places high demands on future specialists, and communication skills and the ability to establish contacts with people, avoid conflict situations, and the ability to perceive, understand and comprehend the phenomena of a multicultural world begin to play a significant role. It is obvious that among the most important tasks of higher professional education, along with the formation of professional competencies, should be and is the

formation of general cultural competencies of students. First of all, various educational, educational and cultural activities are important.

Tolerance, as a scientific category, is characterized by polysemy and blurred boundaries. There are a huge number of scientific works and approaches to determining its essence, content and types. Since tolerance is not a universal category, its content and boundaries vary historically, as well as depending on cultural tradition, the state of society and many other factors.

Analysis of existing socio-psychological, philosophical and pedagogical research allows us to approach a more detailed consideration of tolerance as such and communicative tolerance as its special type, as well as their place and special significance in modern conditions.

In consciousness, the term “tolerance” is understood as a high spiritual quality, the ability of an individual to perceive another person who has different value systems without internal aggression; a tolerant, loyal attitude towards another, consciously recognizing the right of his existence; a tolerant attitude towards the beliefs, opinions and beliefs of others; human behavior in a situation of conflict, subordinated to the desire to achieve mutual understanding and coordination of different attitudes, without resorting to violence, to the suppression of human dignity, but using humanitarian opportunities.

The study showed that tolerance is an integral characteristic of an individual, determining his ability in problem and crisis situations to actively interact with the external environment in order to restore his neuropsychic balance, successfully adapt, avoid confrontation and develop positive relationships with himself and with the outside world. It follows that the main content of tolerance is awareness of the multidimensionality of social existence, respect for the human person, a tolerant attitude towards the individual characteristics of other people, their views, beliefs, faith; active denial of aggression, hostility and violence. Tolerance involves conscious control over one's emotions and behavior, ensuring a positive attitude towards other people. Therefore, tolerance is often considered as the ability to compromise, to reconcile opposing positions and views.

Tolerance can be understood simultaneously as a moral principle that determines people’s behavior, underlying a special type of worldview, and as a kind of practical tool that makes it possible to effectively resolve contradictions that arise in the process

of interpersonal communication. Accordingly, tolerance manifests itself at two levels: at the level of consciousness, in the form of an individual's attitude, and at the level of behavior, as a conscious action or deed.

Many researchers are convinced that tolerance is closely related to communication and represents its basis. The tolerance formed in a person allows him to easily enter into communicative relationships with other people, and an ethically competent position in communication makes a person tolerant. Treating the interlocutor not as an object, but as an active subject of dialogue is an important condition for achieving mutual understanding in the communication process. It is communication that should occupy a primary place in the process of developing tolerance, because in it and through it, a person appropriates certain ideas, values, and forms an attitude towards the phenomena of reality. At the same time, tolerance in communication promotes knowledge of the other's opinion, stabilizing the communication process itself. It is obvious that this kind of reasoning naturally leads to the emergence of the concept of communicative tolerance.

Communicative tolerance, according to the views of most researchers, is a characteristic that reflects how a person treats people, how and to what extent he is able to endure uncomfortable, even traumatic mental states associated with the behavior of the environment with which the person interacts.

The main requirements that determine the content of communicative tolerance include: the need to behave reasonably, without resorting to violence in conflict situations and without creating such situations; the need to recognize that the other party has fundamentally the same rights; to be ready to perceive something (spiritual, moral-ideological, ethical-aesthetic, religious) even if this something contradicts one's own worldview; observe communication norms; be polite, i.e. show respect.

In the literature there is indication of the existence of a number of varieties of communicative tolerance. First of all, we are talking about situational (tolerant attitude towards a specific person), typological (tolerant attitude towards collective types of personalities or a group of people), professional (tolerant attitude towards those with whom you have to deal by line of work) and general, not limited to topics or another criterion and expressed in a tolerant attitude towards everyone, tolerance. The subject to which tolerance is directed in this case are individual typological, personal and professional characteristics and traits. At the same time, by general communicative

tolerance he understands tendencies of attitude towards people in general, determined by life experience, attitudes, character traits, moral principles, and the state of a person's mental health.

Someone who has a high level of communicative tolerance is much less likely to show negative feelings, has virtually no distrust or envy towards the people around him, is quite open in communication, is benevolent, due to which, in general, he easily establishes contacts with others, strives to comply with established rules and norms of behavior, In general, he is outwardly conformist, but adequately assesses his role in the team and takes responsibility for mistakes. The foregoing allows us to come to the following conclusion: the likelihood of such a person committing violent, aggressive and other illegal, immoral acts is extremely low. Communicative tolerance, as a personal quality, is manifested in the ability to find a common language with different people in different situations, in the ability to find an individual approach to them, in the ability to restrain oneself in relationships with people, in tolerance and naturalness. All of the above-mentioned features inherent in tolerant communication and interaction are a necessary condition for the formation of a mature personality, professional and citizen.

Solving the problem of developing communicative tolerance would make it possible to significantly reduce the number and degree of manifestation of aggressive, deviant behavior among young people. That is why classics of domestic and foreign pedagogy have repeatedly turned to the study of the problem of tolerance.

In modern society, taking into account the cultural and social transformations and changes that have occurred, in the conditions of value disorientation of the individual, the problems and difficulties faced by the younger generation, it is education that is called upon to play a significant role in the formation of a tolerant worldview, in increasing communicative competence and respectful relationships that allow effective interaction and achievement of personal and group goals, which is especially important in the process of personal and professional development of a young specialist.

Tolerance can and should be cultivated in a person. For this purpose, a whole range of educational, cultural and educational measures is being developed and implemented. As practice shows, more than half of first-year students have a low level of communicative tolerance, which manifests itself in such forms of intolerant

behavior as reluctance and inability to forgive others' mistakes, taking into account exclusively their interests and their own opinions, ignoring the interests and points of view of other people (fellow students, teachers), as well as the inability to adapt to the habits and nature of the environment. The lack of developed communicative tolerance prevents adequate adaptation and is expressed in such behavioral reactions as veiled and open cruelty towards people, a tendency to make unfounded generalizations of negative facts in the field of relationships.

The formation of a tolerant worldview in relation to the individual is based on students' mastery of real technologies for resolving conflicts using non-violent methods, the ability to conduct a tolerant discussion, and the development of the ability to empathize. Based on this, there is a need to form a new system of tolerant attitudes and behavior, which includes the skills of tolerance and mutual respect, readiness for empathy, compromise, and conflict-free behavior in difficult situations, taking into account interethnic, interfaith, and intercultural differences. An increase in the level of tolerance occurs if a person learns to: overcome and smooth out negative impressions of differences; eliminate the circumstances that cause or emphasize these differences. And here the difficulty lies in the fact that within the framework of one's own culture a strong illusion is created of one's own vision of the world, way of life, mentality as the only acceptable one. Only by going beyond the boundaries of your culture, that is, by encountering a different worldview and worldview, can you truly understand the characteristics of a particular culture.

In this regard, in the development of communicative competence and the formation of communicative tolerance, humanitarian disciplines, primarily history, cultural studies, psychology and philosophy, acquire paramount importance. Educational programs are designed to help improve mutual understanding, strengthen solidarity and tolerance in relations, both between individuals and between ethnic, social, cultural and religious groups. Thus, throughout the entire period of student training, at all stages of the educational process, it is very important to purposefully correct intolerance and form communicative tolerance, which is an important indicator not only of the level of personal development, but also of the professional competence of the future specialist.

Conclusions. Communicative tolerance is important in individual and personal development, in socialization, education, in social relations and professional activity,

in particular psychological, where tolerance is a guarantee of its effectiveness. This is a systematizing characteristic, as many other qualities of future practical psychologists, primarily moral, characterological, and intellectual, are consistent with it. In this regard, the peculiarities of communicative tolerance can indicate psychological health, internal harmony or disharmony, the ability to self-control and self-correction. The main personality substructures of future practical psychologists, which determine communicative tolerance, are: intellectual, value-oriented, ethical, aesthetic, emotional, sensory, energy-dynamic, characterological, algorithmic, functional. It is shown that the problem of formation of communicative tolerance should be solved comprehensively. In this work, it is necessary to take into account age, individual, national, functional and role characteristics. The conditions for the formation of communicative tolerance in future practical psychologists are the preservation and strengthening of positive aspirations; strengthening of their life-affirming goals, values and subject relations with others; expanding the range of forms of positive social activity.

Literature

1. Зажирко М.П. Глибиннопсихологічні передумови активізації процесу спілкування (акмеологічний підхід): дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Черкаси, 1998. 247 с.

2. Коць М.О. Комунікативна компетентність як складова професіоналізму майбутнього педагога. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 1. С. 52-55.

3. Панасенко Е. Формування комунікативної толерантності в майбутніх практичних психологів: теоретико-прикладний аспект. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2019. № 10. С. 127-140.

4. Скок А.Г. Особливості комунікативної толерантності викладача вищого навчального закладу. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. К.: Главник. 2005. Вип. 26. Т. 4.

5. Шевченко Н.Ф., Паскевська Ю.А. Практикум із основ мовленнєвої компетентності психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 11. С. 48-71.

References

1. Zazhyrko M.P. Hlybynnopsykholohichni peredumovy aktyvizatsii protsesu spilkuvannia (akmeolohichnyi pidkhid): dys. kand. psykhol. nauk: 19.00.07. Cherkasy, 1998. 247 s.
2. Kots M.O. Komunikatyvna kompetentnist yak skladova profesionalizmu maibutnoho pedahoha. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*. 2007. № 1. S. 52-55.
3. Panasenko E. Formuvannia komunikatyvnoi tolerantnosti v maibutnikh praktychnykh psykholohiv: teoretyko-prykladnyi aspekt. *Profesionalizm pedahoha: teoretychni y metodychni aspekty*. 2019. № 10. S. 127-140.
4. Skok A.H. Osoblyvosti komunikatyvnoi tolerantnosti vykladacha vyshchoho navchalnoho zakladu. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka APN Ukrainy*. K.: Hlavnyk. 2005. Vyp. 26. T. 4.
5. Shevchenko N.F., Paskevska Yu.A. Praktykum iz osnov movlennievoi kompetentnosti psykholoha. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*. 2006. № 11. S. 48-71.

Завацька Н.Є., Смирнова О.О., Блискун О.О.

КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ТА УМОВИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

У статті розкрито особливості комунікативної толерантності та умови її формування у майбутніх практичних психологів. Комунікативна толерантність має важливе значення в індивідуально-особистісному розвитку, у соціалізації, навчанні, у соціальних відносинах та професійній діяльності, зокрема психологічній, – там, де толерантність є запорукою її ефективності. Це систематизуюча характеристика, оскільки з нею узгоджуються багато інших якостей майбутніх практичних психологів, насамперед, моральних, характерологічних та інтелектуальних. У зв'язку з цим особливості комунікативної толерантності можуть свідчити про психологічне здоров'я, внутрішню гармонію чи дисгармонію, про здатність до самоконтролю та самокорекції. Основними підструктурами особистості майбутніх практичних психологів, які зумовлюють комунікативну толерантність, є: інтелектуальна, ціннісно-орієнтаційна, етична, естетична, емоційна, сенсорна,

енергодинамічна, характерологічна, алгоритмічна, функціональна. Показано, що проблема формування комунікативної толерантності має вирішуватись комплексно. У цій роботі необхідно урахування вікових, індивідуальних, національних, функціональних та рольових особливостей. Умовами формування комунікативної толерантності у майбутніх практичних психологів є збереження та зміцнення позитивних устремлінь; посилення їх життєстверджуючих цілей, цінностей та суб'єктних відносин з іншими; розширення діапазону форм позитивної соціальної активності.

Ключові слова: *комунікація, толерантність, комунікативна толерантність, майбутні практичні психологи, формування комунікативної толерантності.*

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Смирнова Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Блискун Олена Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

УДК 159.9-057.85/86

Кісіль З.Р. (ORCID 0000-0003-1405-4547),
Турбан В.В. (ORCID 0000-0001-8810-1874),
Волошин В.М. (ORCID 0009-0003-4084-4013)

САМОСТІЙНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЯК ВАЖЛИВИЙ СИСТЕМОТВОРЧИЙ ЧИННИК ЙОГО СУБ'ЄКТНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

У статті здійснено аналіз співвідношення й системотворчої функції категорій «активність», «творчість», «самостійність» у формуванні суб'єктності особистості у процесі її професіоналізації. Професіоналізація НПП передбачає постійне набуття професійних знань, навичок, умінь, та інших якостей; розвиток самосвідомості, здібностей, продуктивної Я-концепції; формування вольової, емоційної й інтелектуальної сфери особистості, її творчого потенціалу й мотивації досягнень. Здійснено науковий пошук сукупних особистісних якостей НПП, які відповідають вимогам професії. На основі суб'єктно-діяльнісного підходу до процесу професіоналізації й становлення суб'єктності сучасного НПП здійснено аналіз нових перспектив розуміння феноменів «активність – самостійність – креативність» як внутрішніх чинників, які зумовлюють успішність професійної діяльності. Проаналізовано вольовий, когнітивний, емоційний компоненти суб'єктності у структурі самостійності особистості. Зазначено, що високий рівень самостійності особистості здатний забезпечувати високі показники її організованості, відповідальності за власну поведінку, а також результати її професійної діяльності, саморегуляції й працездатності.

Ключові слова: *самостійність, суб'єктність особистості, науково-педагогічна діяльність, суб'єктно-діяльнісний підхід, мотиваційна та емоційна стійкість суб'єктності, критерії самоефективності діяльності.*

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану в Україні система вищої освіти, опинившись перед необхідністю вирішення широкого кола надзвичайно важливих соціально-економічних та фінансових проблем, перебуває в глибокій системній кризі, яка найвідчутніше проявляється в кадровій політиці ЗВО. Як наслідок, останнім часом почастішав відтік науково-педагогічних кадрів ЗВО у

молодому віці (до 40 років) із різних причин, що призвело до старіння професорсько-викладацького складу, через небажання молодих викладачів присвятити себе науці, помітне зниження престижу статусу викладачів, вчених.

Така ситуація привертає увагу фахівців до негайного прийняття ефективних політичних рішень, які мають бути спрямовані на пошук шляхів збереження перспективної молоді та визнаних науковців у складі ЗВО. Забезпечення розвитку професіоналізму є складовою безпеки держави, адже від цього залежить динаміка соціально-економічного прогресу сучасного суспільства.

Проте, враховуючи деструктивні зміни в кадровій політиці загалом і особливо у системі освіти, не варто нехтувати й психологічними чинниками успіху. Серед яких особливо важливими є особистісні характеристики молодих науковців, мотивація, рівень їх потреб, самостійність, здатність до соціальної адаптації та здатність долати труднощі в процесі професіоналізації: усе те, що сприяє успіху у творчій життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати досліджень проблеми професіоналізації НПП відображені у працях В. Андрущенка, В. Бондаря, В. Кременя, В. Олійника, В. Піддячого та ін. Дослідники зазначають, що процес професіоналізації НПП спрямований на формування переконань щодо світогляду, соціально важливих професійних якостей та підвищення професійної конкурентоспроможності НПП в умовах адаптації до різноманітних внутрішніх та зовнішніх змін протягом життя. Професіоналізація НПП передбачає постійне набуття знань, умінь, навичок та інших професійних якостей; розвиток самосвідомості, продуктивної Я-концепції; формування вольової, емоційної та інтелектуальної сфери особистості, її творчого потенціалу та мотивації досягнень [2; 6]. Особистісно-професійний розвиток НПП базується на принципі саморозвитку, який відбувається протягом життя і зумовлений сучасними суспільними трансформаціями та реформами освіти [5].

У наукових дослідженнях (В. Боднар, О. Жабенко, І. Зязюна та ін.), висвітлюються особливості процесу професіоналізації НПП. Вчені виділяють окремі суб'єктивні якості та властивості особистості, які певною мірою можуть відповідати вимогам професії, включаючи низку професійно значущих понять, таких як професійна придатність, професійно значущі властивості, готовність до професійної діяльності, самостійність як суб'єктивну здатність особистості до науково-педагогічної діяльності [2; 3; 10].

При високому рівні індивідуальної суб’єктності особистість здатна до саморегуляції, самореалізації, самонавчання, самооцінки, самопрезентації та самовідповідальності. Завдяки цим характеристикам самостійності (як комплексної характеристики суб’єктності особистості) людина здатна поставити певну мету діяльності, перетворювати дійсність у процесі реалізації та досягати високих результатів. Самостійність, як людська цінність, є складною передумовою і чинником її активного включення у творчу діяльність. Мова йде про особистісно-психологічні складові діяльності: когнітивно-операційна, емоційно-цільова, мотиваційно-ціннісна, рефлексивно-оцінна, чим у гармонійній єдності виявляється висока здатність особистості до самоорганізації, самооцінювання, самоконтролю, результатів власної діяльності, здатності до переборення труднощів, здатність бути справжнім творцем своєї життєвої долі, власної самоефективності [4].

Принциповим для усвідомлення суб'єктності НПП із точки зору діяльнісного підходу полягає в тому, що суб'єкт в своїх діях, в актах власної творчої діяльності не тільки розкривається і виявляється; він твориться та визначається у них, тому те, що він робить, можна визначити те, ким він є [6].

Вчені переконливо доводять, що суб’єкт і його суб’єктність є фундаментальними категоріями психологічних досліджень сучасності, проблем цілісного вивчення особистості (С. Максименко, В. Татенко, Т. Яценко та ін.). Самостійність, як комплексна властивість особистості, може слугувати показником (мірилом, критерієм) для визначення рівнів сформованості в НПП його суб'єктності особистості [8].

Проте недостатня теоретична розробленість проблеми самостійності, як комплексної властивості особистості НПП та чинника його суб’єктності в процесі професіоналізації, зумовлює потребу в ґрунтовному дослідженні даного феномену.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз співвідношення й системотворчої функції категорій «самостійність», «активність», «творчість» у формуванні суб’єктності особистості НПП у процесі професіоналізації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Поняття «самостійність» розрізнено інтегрує уявні складові цілісної індивідуальності людини та відкриває можливість вивчення діяльності як опосередкованої внутрішнім світом особистості активність.

Самостійність (як і «безпорадність особистості») є системною якістю та охоплює людину у цілому, включаючи мотиваційний, емоційний, вольовий та

когнітивний компоненти, що дозволяє повніше розкрити ті особистісні якості, які є запорукою успіху професійної діяльності загалом [12].

Особливо актуальною є проблема критеріїв та параметрів визначення успішності науково-педагогічної діяльності викладачів ЗВО, які покликані забезпечити підготовку ефективного фахівця, сформувати його особистісну суб'єктність.

Суб'єктно-діяльнісний підхід до процесу професіоналізації НПП відкриває нові перспективи розуміння феноменів «самостійність – активність – творчість» як внутрішніх факторів, що опосередковують успішність їх діяльності, в яких проявляються психічні властивості суб'єктності особистості [10].

Сформована у процесі попередньої навчально-професійної та навчально-наукової діяльності у ЗВО, будь-яка психічна властивість за певних умов-факторів не тільки впливає на успішність професійної та наукової діяльності, а й розвивається під їх впливом, підвищуючи суб'єктність НПП на вищий рівень вияву. Йдеться передусім про забезпечення адекватності зовнішніх умов та внутрішніх факторів у процесі науково-педагогічної діяльності.

До зовнішніх умов-факторів професійної діяльності НПП належать мета, завдання та об'єкт діяльності, система прав та обов'язків (компетенцій), певні соціальні умови; система взаємовідносин із керівниками та колегами по роботі, корпоративна культура в ЗВО. Внутрішні фактори представлені специфічними характеристиками когнітивної, мотиваційної, емоційно-вольової та рефлексивної сфери особистості, які, цілісно взаємодіючи, становлять самостійність, яка є системним утворенням її суб'єктності [11].

Прояви самостійності у професійній діяльності НПП визначаються зовнішніми (об'єктивними) показниками ефективності професійної діяльності у результаті аналізу кількісних та якісних характеристик, психологічно залежних від рівня суб'єктності особистості та об'єктивності відображення в аспектах оцінки та самооцінки продуктивності своєї діяльності під час порівняння та аналізу реальних результатів із очікуваними, передбачуваними, наперед прогнозованими [11].

Зовнішні (або об'єктивні) показники оцінювання результатів професійної діяльності НПП, можна представити за наступними параметрами.

1. Наявність опублікованих НПП статей, які входять до науково-метричних баз WEB of Science, Skopus; публікацій у фахових виданнях України, статті яким присвоєно ISNN у закордонних фахових періодичних журналах.

2. Наявність навчальних посібників, підручників, наукових статей та методичних розробок для ЗВО.

3. Видання із високим рейтингом: зарубіжні, вітчизняні, опубліковані, в тому числі, офіційними мовами Євросоюзу. А також, індекс цитувань та посилань: у зарубіжних й вітчизняних виданнях.

4. Участь у наукових конференціях: міжнародні чи всеукраїнські за участі зарубіжних учасників, на базі ЗВО; звітні наукові конференції: пленарні форми роботи, секційні форми засідання.

5. Участь чи керівництво у держбюджетних проектах із сумарним h-фактором у Skopus усіх виконавців проекту.

6. Наявність авторської наукової школи, з певною кількістю захищених кандидатських й докторських дисертацій, опонування дисертацій: докторських кандидатських.

7. Членство у роботі спеціалізованих вчених радах [9].

Критеріями самоефективності професійної діяльності НПП виступають наступні складові компетентності:

− гностична (креативність, аналітичні здатності, критичність мислення, альтернативність вибору методів та засобів пізнання);

− проектувально-конструктивна (прогностичнічність, цілепокладання, структурування та конструювання);

− комунікативна (адаптивність, контактність, самопрезентація, толерантність, уміння сприймати та пояснювати інформацію, керуючись основними принципами навчання та виховання тощо);

− інформаційна (забезпеченість фахової спрямованості змісту навчання здобувачів освіти, методико-технологічний стиль навчання матеріалу, застосування сучасних технологій);

− організаційна складова (прийняття мети професійної діяльності як власної, а не зовнішньої; здатність володіти аудиторією слухачів; забезпечення включення студентів у самостійну, активну, творчу діяльність; здатність до організації діяльності здобувачів освіти в кооперативній, груповій та індивідуально-самостійній формах взаємодії) [2].

У суб’єкта, якому характерний достатній рівень самостійності діагностуються більш високі показники відповідальності за власні дії, поведінку, організованості, результати навчання й праці, працездатності, саморегуляції діяльності [1].

Вольовий компонент самостійності НПП знаходить свій вияв у високому рівні рішучості, настирливості, цілеспрямованості, витримки, що сприяє підвищенню його суб'єктності, яка є особливо необхідною для успішної науково-педагогічної діяльності. Вольовим самостійним суб'єктам притаманні й певні властиві їм мотиви поведінки та ставлень за мінімуму спонукань, зокрема внутрішній (інтернальний) локус-контроль; домінанта мотиву досягнення успіху над мотивацією уникнення невдач; адекватність самооцінки та рівня домагань, прагнення до удосконалення власних педагогічних та дослідницьких умінь; здатність перед собою ставити адекватні мету та завдання діяльності, відповідно до власних здібностей, суб'єктно переживати успіхи та невдачі, що пов'язано не із зовнішнім чинником, а із змістом та результатами діяльності, що зумовлюються власними інтересами, бажаннями, потребами, захопленням діяльністю [6].

Високий рівень сформованості та вияву суб'єктності особистості передбачає наступні характерні когнітивні складники: перетворювально-аналітичне (дивергентно-критичне) мислення та оптимістично-означальний стиль дивергентного мислення із низьким рівнем гнучкості (ригідності), чим й підтримується дослідницький інтерес та забезпечується потреба у постійних пошуках нових форм діяльності. Цей тип мислення дозволяє активізувати здатність суб'єкта оцінювати, порівнювати, аналізувати, формувати гіпотези, групувати й класифікувати отриманий матеріал у процесі наукових розвідок, сприймати, засвоювати, що є властиве суб'єктам дослідницького типу мислення. У кінцевому результаті, у суб'єкта починає розвиватися здатність бачити досліджувані об'єкти під новим кутом зору, віднаходити нові варіанти його застосування, приписуючи їм вже нові функції [5].

Такий тип діяльності із ознаками самостійності, активності та ініціативності пов'язаний не із стереотипним, а принципово новим для суб'єкта мисленням із його креативністю, критичністю й рефлексивністю. Особливо цінним є те, що атрибутивний стиль, будучи когнітивним конструктом, визначає власне мотивацію поведінки суб'єкта діяльності, що у свою чергу стає передумовою становлення та розвитку його вольової сфери.

Оптимістичний атрибутивний стиль мислення разом із здібностями та мотивацією є одним із визначальних чинників успішності багатьох конструктивно-продуктивних видів професійної діяльності та зокрема, науково-педагогічної [5].

Емоційний компонент суб'єктності людини в структурі її самостійності є особливо важливою складовою будь-якого виду діяльності та значно впливає на забезпечення високого рівня суб'єктності людини [4]. Емоційно-інтелектуальну стійкість самостійності та суб'єктності в цілому вважають однією із властивостей психіки, завдяки якій НПП навіть у складних умовах залишається здатним успішно забезпечувати професійну діяльність, не допускаючи деструктивного впливу на вирішення професійних складних завдань [5]. НПП із високим рівнем емоційної стійкості сприймає проблемні професійні ситуації не як стресові чи загрозливі, а як такі, що потребують вирішення, а його ставлення до роботи стає більш позитивним, глибоким і стійким, що в свою чергу стабілізує професійну спрямованість [8].

Отже, успішність науково-педагогічної діяльності визначають не лише зовнішні умови, а більшою мірою внутрішні особистісні чинники суб'єкта (когнітивна, мотиваційна, емоційно-вольова та оцінно-рефлексивна сфери), які, гармонійно взаємодіючи, створюють таку системотворчу властивість, як самостійність, що дає змогу забезпечити ефективне та якісне вирішення професійних завдань науково-педагогічного спрямування.

У зв'язку з дослідженням проблеми успішності професійної діяльності НПП із точки зору формування в нього здатності до самоорганізації та самоуправління своєю професійною діяльністю у ЗВО, постає не менш важлива проблема: самооцінювання суб'єктом власних успіхів та можливих причин невдач у професійній діяльності.

Як відомо, в окремих випадках НПП у системі педагогічної взаємодії «викладач-студент» - часто невдачі, приписують студенти, а студенти, як правило, викладачам. Причини та їх наслідки в таких ситуаціях не завжди можуть бути з'ясовані суб'єктами взаємодії в педагогічному процесі, що негативно позначається на реалізації певних адаптаційних функцій. В основному це психологічні причини (працездатність, мотивація, невідповідність зусиль прикладених для виконання завдань, комунікативні, інтелектуальні та інші здатності до навчально-професійної взаємодії). Безумовними для самооцінки та оцінки успішності професійної діяльності НПП є дві групи критеріїв: особистісні якості та зусилля, що суттєво і приблизно однаково впливають на результати професійної діяльності [11].

Висновки. Самостійність людини, як системна якість, що включає мотиваційний, емоційний, вольовий та когнітивний компоненти, дозволяє повніше розкрити ті особистісні якості, які є запорукою успіху професійної

діяльності загалом та науково-педагогічної, зокрема. Самостійність особистості НПП визначається зовнішніми (об'єктивними) показниками ефективності професійної діяльності в кількісних та якісних характеристиках, психологічно залежних від рівня суб'єктності особистості та об'єктивності відображення в аспектах оцінки та самооцінки продуктивності своєї діяльності під час порівняння та аналізу реальних результатів із очікуваними, передбачуваними, наперед прогнозованими. Залежність успішності від особистих якостей і власних зусиль діє за умови старанної та систематичної самооцінки та самоконтролю ефективності науково-педагогічної діяльності у ЗВО, відповідно до чітко визначених критеріїв.

Подальші наукові дослідження будуть спрямовані на пошук шляхів забезпечення об'єктивності оцінювання та самооцінювання професійної діяльності НПП.

Література

1. Арзамасова, О. В. Дефініція «кадровий потенціал» : дослідження сутності. Збірник наукових праць. Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. Миколаїв. МНУ, Вип. 4, 2015. С.102-106.

2. Жабенко, О. Професійний розвиток науково-педагогічних працівників у галузевих університетах України. Молодий вчений, 8 (60), 2018. С. 143-149.

3. Зязюн І.А. «Педагогічна професія в контексті двох парадоксів», Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.-укр., укр.-пол. щорічник. Ченстохова -Польща; Київ-Україна, Вип. XIV, 2012 с. 88-89.

4. Панок, В., Рудь Г. Психологія життєвого шляху особистості : монографія. Київ: НікаЦентр. 2006. 432 с.

5. Печенюк А. Науково-педагогічний потенціал вищої освіти України: тенденції формування та ефективності використання. Професійна орієнтація та підготовка кадрів. Україна: аспекти праці. № 4, 2013. С. 22-27. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2013_4_6

6. Піддячий В. М. Сутність і зміст професіоналізації педагогів у контексті освіти впродовж життя. Вісник післядипломної освіти. Випуск 13(42) «Серія «Педагогічні науки» 2021. С.185-195

7. Регейло, І. Фундаментальні цінності Європейського простору вищої освіти (2010–2018 рр.): пріоритетні орієнтири діяльності науково-педагогічних працівників. Педагогічний процес: теорія і практика. № 4 (63), С. 20187-17.

8. Рябченко, В. Розвиток особистісного потенціалу академічного персоналу і здобувачів вищої освіти як інтегрований критерій результативності та ефективності університетського управління. Міжнародний науковий журнал

«Університети і лідерство». 1(7). 2019. С. 65-88. DOI: https://doi.org/10.31874/520-6702-2019-7-1-65-88

9. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки. (2020). Київ. https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini02-10-2020.pdf

10. Управління підготовкою успішного вчителя: теорія і практика. В.І. Бондар, І.М. Шапошнікова. Монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. 231 с.

11. Чорнойван, Г. (2018). Досвід вітчизняних закладів вищої освіти щодо створення умов кар'єрного зростання науково-педагогічних працівників. Актуальні питання підготовки майбутнього вчителя хімії: теорія і практика: зб. наук. праць. Вінниця : ТОВ «НіланЛТД». Вип. 5. С. 55-58.

12. Understanding corporate value: managing and reporting intellectual capital. Cranfield university. https://www.cimaglobal.com/ Documents/ Imported Documents/tech_techrep_understandin g_corporate_value_2003.pdf

References

1. Arzamasova, O. V. (2015). Definitsiia «kadrovyi potentsial» : doslidzhennia sutnosti [The definition of "personnel potential": a study of the essence] Zbirnyk naukovykh prats. Mykolaivskyi natsionalnyi universytet imeni V. O. Sukhomlynskoho. Mykolaiv. MNU, Vyp. 4. 102-106. [in Ukrainiane]

2. Zhabenko O. (2018) Profesiinyi rozvytok naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv u haluzevykh universytetakh Ukrainy [Professional development of scientific and pedagogical workers in branch universities of Ukraine] Molodyi vchenyi. 8 (60), 143-149. [in Ukrainiane]

3. Ziaziun I.A. (2012) Pedahohichna profesiia v konteksti dvokh paradoksiv [The teaching profession in the context of two paradoxes] Profesiina osvita: pedahohika i psykholohiia: pol.-ukr., ukr.-pol. shchorichnyk. Chenstokhova-Polshcha; Kyiv -Ukraina. XIV. 88–89. [in Ukrainiane]

4. Panok, V., Rud, H. (2006). Psykholohiia zhyttievoho shliakhu osobystosti : monohrafiia [Psychology of the individual's life path: monograph] Kyiv: Nika Tsentr, 432. [in Ukrainiane]

5. Pecheniuk A. (2013). Naukovo-pedahohichnyi potentsial vyshchoi osvity Ukrainy: tendentsii formuvannia ta efektyvnosti vykorystannia [Scientific and pedagogical potential of higher education of Ukraine: trends in formation and efficiency of use] Profesiina oriientatsiia ta pidhotovka kadriv. Ukraina: aspekty pratsi, 4, 22-27. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2013_4_6 [in Ukrainiane]

6. Piddiachyi V. M. (2021) Sutnist i zmist profesionalizatsii pedahohiv u konteksti osvity vprodovzh zhyttia [The essence and meaning of the professionalization of teachers in the context of lifelong education] Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Vypusk 13(42) «Seriia «Pedahohichni nauky». 185-195. [in Ukrainiane].

7. Reheilo, I. (2018). Fundamentalni tsinnosti Yevropeiskoho prostoru vyshchoi osvity (2010–2018 rr.): priorytetni oriientyry diialnosti naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv [Fundamental values of the European area of higher education (2010–2018): priority guidelines for the activities of scientific and pedagogical workers] Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka, 4 (63), 7-17. [in Ukrainiane]

8. Riabchenko, V. (2019). Rozvytok osobystisnoho potentsialu akademichnoho personalu i zdobuvachiv vyshchoi osvity yak intehrovanyi kryterii rezultatyvnosti ta efektyvnosti universytetskoho upravlinnia [Development of the personal potential of academic staff and students of higher education as an integrated criterion for the effectiveness and efficiency of university administration] Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Universytety i liderstvo». 1(7). 65-88. DOI: https://doi.org/10.31874/520-6702-2019-7-1-65-88 [in Ukrainiane]

9. Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2021-2031 roky. (2020). [Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2021-2031] Kyiv. https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini02-10-2020.pdf [in Ukrainiane]

10. Upravlinnia pidhotovkoiu uspishnoho vchytelia: teoriia i praktyka (2015) [Management of the training of a successful teacher: theory and practice] V.I. Bondar, I.M. Shaposhnikova. Monohrafiia. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 231. [in Ukrainiane]

11. Chornoivan, H. (2018). Dosvid vitchyznianykh zakladiv vyshchoi osvity shchodo stvorennia umov kariernoho zrostannia naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv [The experience of domestic institutions of higher education in creating conditions for the career growth of scientific and pedagogical workers] Aktualni pytannia pidhotovky maibutnoho vchytelia khimii: teoriia i praktyka: zb. nauk. prats. Vinnytsia : TOV «NilanLTD», 5. 55-58. [in Ukrainiane]

12. Understanding corporate value: managing and reporting intellectual capital (2003) [Understanding corporate value: managing and reporting intellectual capital] Cranfield university. https://www.cimaglobal.com /Documents/ Imported Documents/tech_techrep_understandin g_corporate_value_2003.pdf

Kisil Z.R., Turban V.V., Voloshyn V.M.

Personal independence of a scientific and teaching worker as an important system-creating factor of his subjectivity in the process of professionalization

The article analyzes the relationship and system-creating function of the categories "activity", "creativity", "independence" in the formation of individual subjectivity in the process of its professionalization. Professionalization of NPP involves constant acquisition of professional knowledge, skills, abilities, and other qualities; development of self-awareness, abilities, productive self-concept; formation of the volitional, emotional and intellectual sphere of the personality, its creative potential and motivation for achievements. A scientific search for collective personal qualities of NPPs that meet the requirements of the profession was carried out. On the basis of the subject-activity approach to the process of professionalization and the formation of the subjectivity of the modern NPP, an analysis of new perspectives of understanding the phenomena of "activity - independence - creativity" as internal factors that determine the success of professional activity has been carried out. Volitional, cognitive, and emotional components of subjectivity in the structure of individual independence are analyzed. It is noted that a high level of individual independence is able to ensure high indicators of its organization, responsibility for one's own behavior, as well as the results of its professional activity, self-regulation and work capacity.

Key words: *independence, individual subjectivity, scientific and pedagogical activity, subject-activity approach, motivational and emotional stability of subjectivity, criteria of self-efficacy of activity.*

Кісіль Зоряна Романівна – доктор юридичних наук, професор, заступник директора Інституту управління психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Турбан Віталія Віталіївна – кандидат психологічних наук, докторантка спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Волошин Володимир Миколайович – кандидат психологічних наук, докторант спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

УДК 159.9-37.015.3

Вавринів О.С. (ORCID 0000-0002-5166-6887),
***Турбан В.В. (ORCID* 0000-0002-0816-1269),**
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998),
Побокіна Г.М. (ORCID 0000-0002-5517-6754)

САМОСТАВЛЕННЯ ЯК ОСОБИСТІСНА ВЛАСТИВІСТЬ У МІЖОСОБИСТІСНОМУ ТА ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОМУ СПІЛКУВАННІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРАЦІВНИКА ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглядається проблема впливу самоставлення науково-педагогічного працівника закладу вищої освіти на міжособистісне та педагогічне спілкування. Підкреслюється емоційно-оцінна природа цього феномена та складність явища самоставлення. Низька самооцінка викладача, невпевненість у собі не дозволяє йому змінити формальний стиль взаємин зі здобувачами на неформальний, адже це створює загрозу для його Я-концепції, вимагає від нього інтелектуального та емоційного напруження, робить помітними моменти його особистісної неадекватності та незахищеності. Характеризується дефініція самоставлення та розкривається через праці зарубіжних вчених. Водночас аналізується ряд наукових праць українських вчених, у яких наводяться емпіричні дані, які резонують зі світовими теоретико-методологічними даними. Вважається, що у структурі самооцінки необхідно виділяти два компоненти – когнітивний і емоційний. Виокремлений третій компонент – поведінковий, є похідним від перших двох. Самоставлення – це емоційний компонент самооцінки. У процесі детермінуючого впливу самоставлення науково-педагогічного працівника на його взаємодію зі студентами відводиться значна роль механізму проекції та іншим захисним стратегіям. Ці висновки справедливі як у міжособистісному, так і у професійному педагогічному спілкуванні. Визначальним чинником спілкування є особистісне самоставлення, яке виступає у взаємозв'язку з ціннісно-смисловими детермінантами, складаючи разом в сукупності суб'єктивно ціннісно-смислову взаємодію науково-педагогічного працівника.

Ключові слова: *самооцінка, самоставлення, спілкування, педагогічна взаємодія, Я-концепція, самосвідомість.*

Постановка проблеми. Останнім часом у психологічній літературі все більше уваги приділяється тим внутрішнім особистісним ініціаціям, які пов'язані із сприйняттям людиною себе та ставленням до себе. При описі цих утворень особистості використовують широкий набір понять: самосвідомість, самооцінка, «Я-образ», «Я-концепція» та інші. Не всі ці поняття однозначно визначені. У той самий час всі автори, які зверталися колись до вивчення самосвідомості, визнають найважливішу роль всіх тих процесів у виборі поведінки у широкому колі життєвих ситуацій, і навіть у визначенні людиною всього життєвого шляху загалом.

Більшістю авторів поділяється думка у тому, що самосвідомість особистості є єдністю двох підсистем – когнітивної й афективної (емоційно-оцінної), тобто, знання про себе та самоставлення. Знання себе, те, що відкривається людині, негайно стає, як відомо, об'єктом її оцінок, емоцій, тобто стає предметом її більш менш стійкого самоставлення.

У визначенні сутності самоставлення, і навіть співставлення його з іншими поняттями, описують феноменологію самосвідомості, можна знайти різні погляди. Найчастіше самоставлення пов'язується з самооцінкою, зокрема, З. Ковальчук в результаті докладного аналізу досліджень, присвячених самооцінці вчителя, приходить до висновку про те, що самооцінка є особистісним утворенням, «яка інтегрує певні системи знання людини про себе та її ставлення до себе» (Ковальчук, 2013).

Актуальною є також думка про те, що у структурі самооцінки необхідно виділяти два компоненти – когнітивний і емоційний. Виокремлений третій компонент – поведінковий, З. Ковальчук вважає похідним від перших двох. Самоставлення – це емоційний компонент самооцінки (Ковальчук, 2013).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі самооцінки емоційний та когнітивний компоненти функціонують у нерозривній єдності, іноді вступаючи в суперечність один з одним. У дослідженні проблеми самоставлення як самооцінки взяли участь автори: І. Попович, Л. Злочевська, О. Мамон та ін. Питання впливу самоставлення на міжособистісну взаємодію вивчали Т. Щербань, Я. Гошовський, О. Киричук, З.Ковальчук. Проте проблема впливу самоставлення викладачів закладів вищої освіти на педагогічну взаємодію залишається малодослідженою. Тому **метою статті** є розкриття

поняття самоставлення науково-педагогічного працівника у ракурсі проблеми впливу на міжособистісне та професійно-педагогічне спілкування.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Складні відношення між когнітивною та емоційною складовими самооцінки були виявлені в роботі О. Соколової. Їй описані феномени «когнітивного підтвердження афективного самоставлення, що усуває дисонанс (якщо він виникає) у структурі самосвідомості. Автор вважає, що внаслідок домінування потреби у збереженні цінності та самоприйняття можуть розвиватися «захисні стратегії самосвідомості, що спотворюють образ Я, натомість дозволяють зберегти позитивне самоставлення». Таким чином, виявляється, що при взаємодії когнітивного та афективного компонентів самосвідомості, останній може брати гору. Теза про те, що «самоставлення активно захищається», знаходить вагоме підтвердження у літературі. Можна послатися З. Ковальчук, яка переконливо доводить це своїм аналітичним оглядом робіт, що стосуються цієї проблематики.

Інший аспект аналізу самооцінки – питання про основні форми її функціонування – виводить на іншу точку зору сутності самоставлення. Як відомо, найчастіше автори називають дві її форми – загальну та особисту (часткову, конкретну) самооцінку. У визначенні особистої оцінки автори одностайні. На думку, особистісна самооцінка відбиває оцінку суб'єктом своїх конкретних проявів і якостей. Щодо загальної самооцінки висловлюються різні думки. Так У. Джеймс, К. Роджерс та ін. розуміють її як ієрархізовану систему особистісних самооцінок. Загалом зарубіжні вчені Дж. Аткінсон, А. Блут, Дж. Баррет, Т. Дембо, К. Левін, Д. Френк, Ф. Хоппе, К. Хорні та ін. розглядають самооцінку та поняття рівня домагань через призму мотивації досягнення як мету актуальної дії та відповідний рівень складності, що обирається на підставі тої ж самооцінки перед тим виконаних різних за складністю типів задач у відповідних умовах її досягнення.

Аналізуючи будову самоставлення, автори використовують велику різноманітність понять, у яких розкривається зміст цього феномена. Це самоповага, симпатія, самоприйняття, почуття сприяння, самооцінка, самовпевненість, самозневажання, самозвинувачення тощо.

У зарубіжній літературі самооцінку характеризують як складову Я-концепції (Р. Бернс), пов'язану із ставленням до себе або окремих своїх якостей. Сукупність особистісних самооцінок визначається як прийняття себе. Р. Бернс самооцінку пов'язує з емоційним ставленням та прийняттям себе. М.Розенберг

говорить про самоповагу як результат у вимірі «Я», висловлює міру прийняття-неприйняття індивідом себе, позитивне чи негативне ставлення себе, похідне від сукупності окремих самооцінок. Ряд вчених радянського періоду використовує термін «емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе», визначаючи його як вид емоційних переживань, у яких відбивається власне ставлення особистості до того, що вона дізнається, розуміє, «відкриває» саму себе, тобто різноманітні її самоставлення.

Усе це свідчить про складність самоставлення. Одностайність дослідників поки що виявляється лише у підкресленні цієї обставини; не заперечується також емоційно-оцінна природа цього феномена. Завдання опису емоційної системи самоставлення, що представляє собою широку гаму почуттів і переживань особистості на свою адресу і пов'язану з суперечливістю буття та складністю внутрішнього світу особистості, виявляється досить складним.

У реальному спілкуванні завжди відбувається співвіднесення довіри себе відносно довіри до іншого. Співвіднесення ціннісного ставлення себе і до конкретного інший в кожного з взаємодіючих суб'єктів. «Якщо обидва взаємодіючі суб'єкти мають подібні (відповідні) психологічні позиції у плані довіри до себе та довіри до іншого, сутність яких полягає в тому, що суб'єкт довіряє собі, або, іншими словами, ставиться до себе як до цінності, а до іншого, як до себе, то можна говорити про ідеальну модель взаємодії, оскільки це сприяє виникненню дійсно діалогічного спілкування».

Довіра себе – основа певного ставлення себе, як і навпаки, самоставлення може бути джерелом його підкріплення і зміни. Що ж до реальності комунікативного взаємодії, всі вони виступають як невіддільні один від одного детермінанти.

Аналізуючи основні сфери взаємодії особистості та її соціального оточення, бачимо, що між ставленням до себе та ставленням до інших існує тісний взаємозв'язок. Люди здатні діяти щодо самих себе так само, як вони діють щодо інших людей або як інші діють щодо них. Зрозуміти, що роблять люди, ми зможемо тільки тоді, коли дізнаємося, що означає для себе самої кожна людина.

Головною особистісною рисою є її Я-концепція. Однією з її показників є оцінка, яку людина дає сама собі. Те, як людина оцінює саму себе, може бути визначено як рівень власної гідності. Люди відрізняються один від одного за цим параметром: для одних збереження та підвищення цінності свого «Я» виявляється однією з основних життєвих потреб, інші ставляться до себе зі

зневагою. Людська Я-концепція теж є здебільшого почуттям. Почуття як орієнтації щодо інших у спілкуванні, конструюванні стосунків, переважно, шляхом приписування мотивів. Якийсь висновок про внутрішні переживання іншої людини. Часто – це проекція власного переживання. Тому людина проектує ті переживання, які вона відчуває: «той, хто любить себе, неспроможний любити інших» та інші.

Як зазначалося раніше, цим самим механізмом пояснює вплив самоставлення на ставлення до інших і З. Ковальчук. На її думку, однією з підстав більш менш стабільного ставлення до інших є тенденція до підтримки стабільного самоставлення, яке проявляється у внутрішньоособистісній динаміці у феноменах захисту самоставлення («жертва» самоповаги, істинністю образу «Я» та інші) (Ковальчук, 2013).

І.Попович, на основі аналізу робіт, спрямованих на виявлення зв'язків між властивостями особистості та характеристиками кола її найближчого спілкування, приходить до висновку, що залежно від ставлення до самої себе, людина обирає активний чи пасивний характер поведінки, тобто прагне до розширення кола спілкування або, навпаки, для його звуження (Попович, 2015).

Отож, головною думкою усіх тих досліджень є трактування самоставлення як емоційного компонента нашої самосвідомості, що сформований з деяких емоційних переживань та самооцінних суджень людини про усвідомлення власного Я, яке відрізняється від інших.

Саме тому можемо виокремити основні три підходи до розуміння особистісного самоставлення:

1. глобальна чи загальна самооцінка-самоставлення;
2. самоставлення як самоповага;
3. самоставлення в рамках емоційно-ціннісної складової особистості.

У сучасних дослідженнях особистісне самоставлення розглядають як емоційну складову самосвідомості, яка виникає в раціональні моменти свідомості переживання. Вони, в свою чергу, виступають оцінною функцією та сигналізують щодо негативної чи позитивної форми ставлення. Отже, самоставлення опирається на самопізнання, проте з іншого боку – детермінує головні передумови щодо саморегуляції, саморозвитку та самоактуалізації (Горбатих, 2010).

Вплив самоставлення на спілкування та взаємовідносини вивчалися і щодо професійного спілкування науково-педагогічних працівників зі здобувачами, педагогами з учнями тощо.

Мабуть, найбільшу увагу до вивчення цієї проблеми приділено Р. Бернсом (Дубінка, 2022). Вчений М. Дубінка, описуючи значну кількість досліджень різних авторів, він вказує на те, що негативне ставлення до себе (низька самооцінка, неприйняття чи недостатній рівень прийняття себе) часто веде до негативного ставлення до оточуючих, проявляється у тому числі і авторитарний стиль спілкування.

Р. Бернс також зазначає, що низька самооцінка педагога не дозволяє йому вийти за межі професійної (або іншої) ролі. Невпевненість у собі не дозволяє йому змінити формальний стиль стосунків із дітьми на неформальний – це створює загрозу для його Я-концепції, вимагає від нього інтелектуального та емоційного напруження, робить явними моменти його особистісної неадекватності та незахищеності. Вихід за межі функціонально-рольових відносин з дітьми, демократичне спілкування з ними, що сприяє, загалом, підвищенню їхньої готовності приймати себе та інших, можливо, на його думку, тільки для тих педагогів, хто має позитивну Я-концепцію, яку, як пише Р. Бернс, можна прирівняти до позитивного ставлення до себе, самоповаги, прийняття себе, відчуття власної цінності (Дубінка, 2022).

Обговорювана проблема знайшла свій відбиток у дослідженнях авторитарного педагогічного спілкування, у яких більший акцент часу робився і робиться на «екологічних» наслідках для тих, хто піддається цьому впливу. У тих рідкісних роботах, в яких питання про особистісні підстави та внутрішньоособистісні проблеми авторитарних педагогів, у глибинних особистісних підставах авторитарності як їх детермінант називаються, крім мотивації влади, чи потреби в контролі та владі над оточуючими, глибинна недовіра до себе, невпевненість у власній цінності (Злочевська, 2017).

У роботі Л. Злочевської було виявлено особливості взаємодії педагогів себе у зв'язку з діалогічним і авторитарним (монологічним) стилем їх спілкування з дітьми. У результаті дослідження було зроблено такі висновки:

- по-перше, педагоги з авторитарним стилем спілкування, на відміну від своїх колег, які демонструють діалогічний стиль спілкування, мають значно негативніше самоставлення (переважно надміру);

– по-друге, у авторитарних педагогів було виявлено тенденцію частіше використовувати механізми психологічного захисту порівняно з вчителями, які демонструють діалогічний стиль;

– по-третє, досить часто наголошується у психологічній літературі, що впевненість у собі властива авторитарним педагогам, має іншу природу, ніж

впевненість у собі педагогів із діалогічним стилем спілкування. У авторитарних педагогів модальність самоставлення (у тому числі і впевненість у собі) ґрунтується на зіставленні себе із соціально заданими ззовні стандартами, що накладає статусні, рольові обмеження, тоді як у педагогів з діалогічним стилем загальна модальність самоставлення обумовлена безоцінним прийняттям себе, і тому надситуативно і стійкіша.

Викладачі закладів вищої освіти з авторитарним стилем, теж характеризуються перерахованими особливостями самоставлення, будують своє спілкування зі дітьми переважно на міжрольовому рівні, шаблонно, не піднімаючись до міжособистісного рівня (Ковальчук, 2013). У науці така взаємодія отримала назву деперсоналізованої, при якій професійна поведінка вчителя жорстко визначається рольовими приписами та очікуваннями.

Результати дослідження Т. Щербан виявляють зв'язок між особливостями самоставлення педагога та вибором способу подолання труднощів педагогічного спілкування. На її думку, конструктивний спосіб їх подолання, спрямований на продуктивне структурування процесу педагогічного спілкування, вихід на новий рівень взаємодії з учнем, пов'язаний з адекватною самооцінкою. Самоставлення вчителів, що демонструють такий спосіб подолання труднощів у своєму спілкуванні з дітьми, характеризується вищими показниками самоповаги, самоцікавості. Їх вирізняє й більший інтерес до своїх вихованців. І, навпаки, за її даними, педагоги, які демонструють неконструктивний спосіб вирішення важких ситуацій педагогічного спілкування, характеризується неадекватною самооцінкою, низькими показниками саморозуміння, самоцікавістю, які поєднуються з низьким розумінням інших (та дітей у тому числі) та низьким інтересом до них (Щербан, 2004).

Також ця вчена дослідила цікаву обставину, пов'язану, на її думку, з самоставленням та стажем роботи. Так вона зауважила, що такі педагоги схильні у своїх невдачах звинувачувати інших. Іншими словами, вони схильні успіхи пояснювати внутрішніми та стабільними чинниками своєї діяльності, а власні невдачі – зовнішніми нестабільними чинниками, що він них особисто не залежать. І така тенденція тим більша, чим значимішою для особистості педагога є результат його діяльності (Щербан, 2004).

У дещо іншому аспекті розглядається роль ставлення особистості себе у побудові її спілкування та відносин з іншими у роботі О. Мамон. Аналізуючи проблему продуктивності стилю міжособистісної взаємодії, авторка пропонує свою класифікацію типових стратегій та описує основні причини

непродуктивності стилю міжособистісної взаємодії. Не зупиняючись на характеристиці стратегій контакту, відзначимо лише те, що їх виокремлено три: переважне, уникаюче і партнерське чи співучасне. Вони реалізуються, з погляду автора, за допомогою п'ятнадцяти моделей взаємодії (директивної, маніпулятивної, агресії, заперечення, розуміння, прийняття тощо).

Неважко дійти невтішного висновку, що перші стратегії ставляться автором до непродуктивним і остання – до продуктивним. Привертає увагу той факт, що найпоширенішою, за результатами даного дослідження (у якому брали участь 1339 досліджуваних різного віку та професійного складу, в тому числі і вчителі середніх шкіл), виявилася стратегія придушення (76,9% досліджуваних використовують її в тій або іншій формі).

У світлі цих даних цікавим є висновок, який робиться в дослідженнях інших авторів, про те, що авторитарна стратегія характерна більше для педагогів зі специфікою їхньої професійної діяльності. В. Горяніна пояснює виявлений факт соціально-історичними чинниками (тоталітарний режим), що відбилися, на її думку, на всіх верствах населення тією чи іншою мірою. Причинами непродуктивності стилю взаємодії називаються автором такі: знецінення самого себе та інших, недовіра до людей і до світу в цілому, позиція «жертви», «емоційно насичені неконструктивні установки, які в концентрованому вигляді виражають негативне ставлення до себе та інших. Вони «ускладнюють адекватне сприйняття партнера та ситуації взаємодії, виділяють у них переважно негативні аспекти та посилюють внутрішні та міжособистісні конфлікти» (Ковальчук,2013).

Вчені І. Жигаренко та Н. Завацька у своєму емпіричному дослідженні з'ясовують, що значним ресурсом особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічного профілю є спрямованість на самостійний особистісний розвиток. Вчені ставлять акцент на тому, що прагнення до саморозвитку можна розглядати як професійну та особистісну цінність, що дає змогу фахівцям відчувати зміст життя, задоволеність від процесу та результатів, в тому числі досягати поставлених професійної та особистісної мети (Жигаренко, Завацька, 2021).

У даному дослідженні не виділяється окремо сфера міжособистісна та сфера професійна (педагогічна), вважаючи, що описані феномени є загальними для обох цих сфер.

Висновки. Таким чином, усе вищевикладене свідчить, з одного боку, про недостатню вивченість природи самоставлення, а з іншого боку, дані в

психологічній літературі та дані досліджень свідчать на користь того факту, що особливості самоставлення особистості зумовлюють стійкі «стилістичні», тобто стильові особливості його спілкування з оточуючими. Насамперед, воно обумовлює стійке емоційно-ціннісне ставлення до партнерів зі спілкування, а також певний стиль комунікативної поведінки щодо них (стиль звернення доз них).

У процесі детермінуючого впливу самоставлення науково-педагогічного працівника на його взаємодію зі студентами відводиться значна роль механізму проекції та іншим захисним стратегіям, які, як відомо, вивчалися не лише у зв'язку з обговорюваною проблемою, а й у контексті аналізу інших проблем (наприклад, психотерапевтичної практики). Ці висновки справедливі як у міжособистісному, так і у професійному педагогічному спілкуванні. Визначальним чинником спілкування є особистісне самоставлення, яке виступає у взаємозв'язку з ціннісно-смисловими детермінантами, складаючи разом в сукупності суб'єктивно ціннісно-смислову взаємодію науково-педагогічного працівника.

Література

1. Горбатих. В.В. Самоставлення особистості як емоційний компонент самосвідомості. *Вісник Запорізького національного університету* № 2(13), 2010. С. 51-56.
2. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навч. посіб. Тернопіль: Економічна думка, 2004. 310с.: іл., табл.
3. Дубінка М. М. «Я-концепція» як фактор професійного самовизначення особистості з позицій Р. Бернса. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки, (205),* 2022. С. 94-100.
4. Жигаренко І.Є., Завацька Н.Є. Результативно-змістовні параметри особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічної галузі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 1 (54). С. 162-172.
5. Злочевська Л.С. Самооцінка особистісних якостей як чинник як чинник професійного становлення. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/4389/1/%D0%A1%D1%82._Самооцінка_...професійного_становлення.pdf

6. Ковальчук З.Я. Психологічний аналіз педагогічної взаємодії в освітніх закладах різного типу та шляхи її оптимізації через призму генетичної психології. Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави : кол. монографія / за заг. ред. З. Ковальчук. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. С. 88-129.

7. Ковальчук З.Я. Генетично-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії: монографія. Львів : СПОЛОМ, 2013. 600 с. : табл.

8. Мамон О.В. Самооцінка в професійному розвитку вчителя: аналіз поняття, структури і процесу формування. *Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць.* Полтава, 2011. С. 172-177.

9. Попович І.С. Самооцінка як критерій соціально-психологічних очікувань. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2010. Т. XII. Ч. 3. С. 326–333. Режим доступу: http://ekhsuir.kspu.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/3273/5.pdf?sequence=1

10. Щербан Т. Психологія навчального спілкування: Монографія. К.: Міленіум, 2004. 346 с.

11. Kovalchuk Z. Socio-Psychological Aspects Of The Self-Realization Of A Teacher With The Internal Type Of Motivation. Modern research of the representatives of psychological sciences : collective monograph / O. Ye. Blynova, Yu. O. Bystrova, I. M. Halian, O. M. Kikinezhdi, etc. – Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. P. 80-103.

References

1. Horbatykh. V.V. (2010). Samostavlennia osobystosti yak emotsiinyi komponent samosvidomosti [Self-identification of the individual as an emotional component of self-awareness]. Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu № 2(13). 51-56. [in Ukrainiane].

2. Humeniuk O.Ye. (2004). Psykholohiia Ya-kontseptsii: Navch. Posib [Psychology of self-concept: Study guide]. Ternopil: Ekonomichna dumka. 310: il., tabl. [in Ukrainiane].

3. Dubinka M. M. (2022). «Self-kontseptsiia» yak faktor profesiinoho samovyznachennia osobystosti z pozytsii R. Bernsa ["Self-concept" as a factor of professional self-determination of an individual from the standpoint of R. Burns]. Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky, (205). 94-100. [in Ukrainiane].

4. Zhyharenko I.Ye., Zavatska N.Ye. (2021) Rezultatyvno-zmistovni parametry osobystisno-profesiinoi adaptatsii fakhivtsiv sotsionomichnoi haluzi

[Effective and meaningful parameters of personal and professional adaptation of specialists in the socionomic field]. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia. 1 (54). 162-172. [in Ukrainiane].

5. Zlochevska L.S. (2017). Samootsinka osobystisnykh yakostei yak chynnyk yak chynnyk profesiinoho stanovlennia [Self-assessment of personal qualities as a factor as a factor of professional formation]. Rezhym dostupu: https://lib.iitta.gov.ua/4389/1/%D0%A1%D1%82._Samootsinka_...profesiinoho_stanovlennia.pdf [in Ukrainiane].

6. Kovalchuk Z. Ya. (2015). Psykholohichnyi analiz pedahohichnoi vzaiemodii v osvitnikh zakladakh riznoho typu ta shliakhy yii optymizatsii cherez pryzmu henetychnoi psykholohii. Psykholoho-pedahohichni umovy rozvytku osvitnoho prostoru derzhavy : kol. monohrafiia [Psychological analysis of pedagogical interaction in educational institutions of various types and ways of its optimization through the prism of genetic psychology. Psychological and pedagogical conditions for the development of the educational space of the state: col. monograph] / za zah. red. Z. Kovalchuk. Lviv : Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 88-129. [in Ukrainiane].

7. Kovalchuk Z.Ya. (2013). Henetychno-psykholohichni zasady optymizatsii pedahohichnoi vzaiemodii: monohrafiia [Genetic and psychological principles of optimization of pedagogical interaction: monograph]. Lviv : SPOLOM. 600. : tabl. [in Ukrainiane].

8. Mamon O.V. (2011). Samootsinka v profesiinomu rozvytku vchytelia: analiz poniattia, struktury i protsesu formuvannia [Self-esteem in the professional development of a teacher: analysis of the concept, structure and process of formation]. Vytoky pedahohichnoi maisternosti. Zbirnyk naukovykh prats. Poltava. 172-177. [in Ukrainiane].

9. Popovych I.S. (2010). Samootsinka yak kryterii sotsialno-psykholohichnykh ochikuvan [Self-esteem as a criterion of social and psychological expectations]. Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii. XII(3). 326–333. Rezhym dostupu: http://ekhsuir.kspu.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/3273/5.pdf?sequence=1 [in Ukrainiane].

10. Shcherban T. (2004). Psykholohiia navchalnoho spilkuvannia: Monohrafiia [Psychology of educational communication]. K.: Milenium. 346. [in Ukrainiane].

11. Kovalchuk Z. (2019). Socio-Psychological Aspects Of The Self-Realization Of A Teacher With The Internal Type Of Motivation. Modern research of the representatives of psychological sciences : collective monograph / O. Ye. Blynova, Yu. O. Bystrova, I. M. Halian, O. M. Kikinezhdi, etc. Lviv-Toruń : Liha-Pres. 80-103. [in Ukrainiane].

Vavrynov O.S., Turban V.V., Zavatska N.Ye., Pobokina H.M.

SELF-ATTITUDE AS A PERSONAL PROPERTY IN THE INTERPERSONAL AND PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL COMMUNICATION OF A SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL WORKER INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

The article examines the problem of the influence of self-attribution of a scientific and pedagogical employee of a higher education institution on interpersonal and pedagogical communication. The emotional and evaluative nature of this phenomenon and the complexity of the phenomenon of self-attribution are emphasized. The teacher's low self-esteem, self-doubt does not allow him to change the formal style of relations with students to an informal one, because this creates a threat to his self-concept, requires intellectual and emotional stress from him, and makes moments of his personal inadequacy and insecurity visible. The definition of self-determination is characterized and revealed through the works of foreign scientists. At the same time, a number of scientific works of Ukrainian scientists are analyzed, which provide empirical data that resonate with world theoretical and methodological data. It is believed that in the structure of self-esteem it is necessary to distinguish two components - cognitive and emotional. The third component, which is behavioral, is a derivative of the first two. Self-esteem is an emotional component of self-esteem. In the process of determining the influence of the self-attitude of a scientific and pedagogical worker on his interaction with students, a significant role is assigned to the mechanism of projection and other protective strategies. These conclusions are valid both in interpersonal and in professional pedagogical communication. The defining factor of communication is personal self-attitude, which acts in relation to the value-semantic determinants, making up together the subjective value-semantic interaction of a scientific and pedagogical worker.

Key words: *self-esteem, self-attitude, communication, pedagogical interaction, self-concept, self-awareness.*

Вавринів Олена Степанівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної психології, Львівський державний університет внутрішніх справ;

Турбан Вікторія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Побокіна Галина Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

УДК 159.9:378-053

Турбан В.В. (ORCID 0000-0002-0816-1269)

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТУСУ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ

У статті аналізується статус психології особистості в українській науці. Описані багатоманітні прояви культурного контексту психології особистості. Окреслено становлення психології особистості в Україні. В статті показано, що психологічне пізнання бере початок з осягнення психологією самої себе – власної картини світу і способів рефлексії, котрі й конструюють цю картину світу. Психологія особистості, як предмет культурної рецепції, виникає на певному етапі розвитку соціуму і, у свою чергу, впливає на розвиток соціуму. Наголошено, що процес генези психології особистості актуалізує потребу у виявленні певних факторів, зокрема – соціальних установок і орієнтацій.

В статті показано, проблема сув'язності становлення психології особистості та культурних процесів. Культурний контекст, який позначається на уявленнях про особистість, має центральне місце в психології, і впливає на розвиток психології особистості. Як наслідок, сучасна психологія особистості стикається з суперечливим феноменом – нонконформістським запереченням соціальних норм як репресивних і, водночас, конформістським слідуванням субкультурним нормам.

Ключові слова: *особистість, психологія особистості, статус, соціокультурні детермінанти розвитку, культурний контекст, культурні трансформації, рефлексія.*

Постановка проблеми. Визначаючи статус психології особистості, як наукового напряму, зазначимо, що саме поняття «особистість» вбирає низку конотацій, вироблених наукою у межах певної культури. Відтак, у своєму загальнокультурному вжитку поняття «особистість» відображає ідеалізовані уявлення про людину та людське існування – її інтелектуальні й етико-естетичні характеристики. Входження психології особистості до системи наукових досліджень визначило превалювання аналітичних методів у трактуванні особистості, що й відображає даний напрям. Беручи до уваги, що наукове

пізнання не зводиться тільки до аналітики, а й передбачає якісний синтез, слушною є теза про те, що подальша характеризація наукового напряму «психологія особистості» має базуватися на виокремленні якісних параметрів особистості – її формальної цілісності.

Термінологічне розуміння предмета нашого дослідження залежить від понятійного розуміння терміну «статус». Статус – багатозначний термін, який має кілька значень: становище, ранг в будь-якій ієрархії, структурі, системі, часі тощо. Походження терміну іде від античності. У античності слово «статус» означало «поза борця, що приготувався до бою», тобто, попередня готовність до дії. З першого століття нашої ери вже починає використовуватись у риториці для позначення чотирьох типів запитань, що іменувалися статусами та ставилися підчас судового розгляду з метою уточнення сутності справи. Етимологічне і термінологічне значення частково збереглися як у соціологічних так, і у психологічних науках. Але, частіше науковці апелюють до значення статусу як положення в суспільстві.

Стосовно терміну «статус», як становища в суспільстві, можна сформулювати принаймні три ряди трактувань:

1. Соціальний статус як обсяг політичних та юридичних прав, обов'язків, можливостей, зафіксований законодавчо, а в окремих випадках – у неписаних нормах і традиціях.

2. Соціальний статус як соціальний вимір: рівень доходу, рівень освіти, етнічне походження (національність), місце в структурі влади. За статус може прийматися положення на соціальній шкалі тієї чи іншої ознаки.

3. Соціальний статус як визнання й оцінка з боку інших індивідів чи певних формальних інстанцій. За М. Вебером, статус визначається як позитивна чи негативна оцінка честі й слави груп, індивідів або позицій. Статус – це певний ранг, приписуваний індивідами або громадською думкою. Так і будемо використовувати цей термін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні дослідження статусу психології особистості не проводилося. Історико-психологічна орієнтація дослідження передбачає використання підходів, що представлені у працях видатних істориків філософії та психології початку XX століття (О.І. Введенський, Е.Л. Радлов, Г.І. Челпанов, Г.Г. Шпет, Д.І. Чижевський, М.О. Бердяєв, В.В. Зеньковський, С.Л. Франк) та підходів, розроблених науковцями радянської доби: Л.І. Анциферовою, О.О. Буділовою, А.М. Ждан, К.О. Абульхановою-Славською та ін. У ході дослідження мають бути

використані загальнотеоретичні та методологічні положення, представлені у працях О.Ф. Лосєва, Г.С. Батіщєва, Л.С. Виготського, О. М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, а також низка теоретико-методологічних положень, розроблених у працях західноєвропейських науковців (В. Вундт, В. Віндельбанд, В. Дільтей, П. Ріккер, Е. Гуссерль, Е. Шпрангер).

У загальному плані проблема сув'язності становлення психології особистості та культурних процесів займалися П. Гнатенко, В. Куєвда, О. Кульчицький, І. Мірчук, В. Павленко, К. Сосенко, С. Таглін, К. Тищенко, О. Чайченко, М. Чмихов, В. Щербаківський, Д. Щербаківський, П. Штепа, В. Янів.

У своїх сучасних інтенціях і дослідницьких підходах розробка теми спирається на новітні теоретико-методологічні принципи історії психології та філософії, які обґрунтовані і представлені у працях Г.О. Балла, М.М. Бахтіна, М.Й. Боришевського, Г.-Г. Гадамера, П. П. Гайденко, Р. Козеллека, С.Д. Максименка, Ю.І. Машбиця, В.А. Роменця, О.В. Улибіної та ін.

Метою статті є розгляд і з'ясування статусу психології особистості в українській психології XX-XXI століть.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Об'єктом дослідження є науковий та культурний контекст української психології XX-XXI. Предметом – визначення статусу психології особистості в український психології XX-XXI століттях.

На перший погляд, психологічне пізнання розпочинається з виокремлення предмета, який піддається аналізу й теоретичному осмисленню. Утім, це не так. Психологічне пізнання бере початок з осягнення психологією самої себе – власної картини світу і способів рефлексії, котрі й конструюють цю картину світу. Бо цілком очевидно, що спосіб осмислення визначає і висновки, узагальнення та уявлення, котрі будуть результатом мисленнєвої активності. По суті, первинний етап розвитку психології – це рефлексія психологією самої себе. Очевидним є і те, що така первинна рефлексія вкрай загальна. Кажучи мовою філософії, вона і багата, і бідна водночас, оскільки містить і все, і ніщо водночас. Початкове становлення психології – це, по суті, самоусвідомлення. Кажучи ж більш формально, це є етап теоретико-методологічного самовизначення наукового напрямку. І тільки за цим етапом йде наступний – розкриття психології в пізнанні конкретного предмета. Таке пізнання є лише деталізацією психології як цілісності, явленої самій собі на етапі рефлексії.

Показовий у цьому відношенні розвиток психології у 20-30-ті роки XX століття у працях «Харківської групи» (П. Гальперін, О. Запорожець, Л. Божович, Ф. Бассін та ін.) головна увага приділялася саме теоретико-методологічним питанням. З розширенням прикладних досліджень відбувалась і вторинна рецепція праць, в яких були закладені теоретико-методологічні основи цього психологічного напрямку, що згодом отримав назву «культурно-історична психологія». Ця вторинна рецепція теоретико-методологічних праць засвідчила закономірну наявність у них незчисленних «прозрінь», продуктивних гіпотез і теоретичних умовиводів, котрі лише згодом набули підтвердження (Турбан, 2021). Суть проблеми ж полягає в тім, що теоретико-методологічна база дослідження жорстко визначає всі ті результати, які будуть отримані на її основі. Ця ж таки база відсікає інші форми опредметнення, а отже й результати дослідження. Згодом у дослідженнях Т. Куна цей феномен був описаний як парадигмальне мислення, яке завідомо визначає рамки сприйняття й опредметнення. Наукові дослідження на основі певної парадигми завжди набувають підтвердження, бо існує сув'язність опредметнення, відповідного методу, а отже й отриманого результату. Утім помилково було б стверджувати, що парадигмальне мислення є, умовно кажучи, хибним. Наукове пізнання, по суті своїй, парадигмальне. Саме тому в науковому пізнанні здобувається лише відносне знання, яке надалі доповнюється й уточнюється, а також часткове знання предмета, що, одначе, не применшує його значущості.

Поняття «особистість» – це уявлений конструкт. «Особистість» – форма наукового опредметнення психологічних проявів людини. Поширення поняття «особистість» у культурі та побутовому мовленні вказує на те, що «особистість» є й соціокультурним феноменом. Існування наукового поняття «особистість» відкриває можливості для застосування методу «історії понять» для розкриття теоретико-методологічних передумов і чинників його становлення (Турбан, 2019). Ненауковий вжиток лексеми «особистість» – дає можливість виявити соціокультурні фактори постання такого мовленнєвого конструкту.

З погляду неоплатонізму, людина існує на трьох рівнях. По-перше, на рівні ідеї. Цей рівень існування пізнається за допомогою мислення. По-друге, на рівні тілесному. Цей рівень існування пізнається емпірично. По-третє, на рівні психологічному. Коректно послуговуючись термінологією неоплатонізму, це є рівень «душі» – єднання інтелектуальної сутності (ідеї) та матеріального втілення (тіла). Душа постає причиною життя. Все наділене душею – живе, не

наділене – мертве. Психологічний рівень існування людини пізнається завдяки безпосередньому переживанню – почуттям.

З цієї онтологічної концепції випливає й цілком очевидна психологія. Наділена душею людина, фокусуючись на розумному началі сущого і втілюючи його у своїй діяльності, наближається до Абсолюту. Натомість, керуючись не ідеальними, а матеріальними покликами – сходить до рівня нерозумного існування.

Попри відмінності між неоплатонізмом і християнством, обидва вчення містять ідею активності Абсолюту – його відображення в душі. А також ідею того, що завдяки зверненню до духовного начала в житті, людина спроможна долати тваринне начало.

У Новий час ця складна антична філософія почала нівелюватися. Уже у філософії Фрідріха Геґеля Абсолютний дух – лише поняття, що перебуває у становленні. Прояв становлення – світова історія. Відповідно, людство – творець Абсолютного духу. Людвіг Фейєрбах витлумачив Старий і Новий Заповіти як екстеріоризації морального розвитку. Карл Маркс обґрунтував, що фактором розвитку культури є лише матеріальне виробництво. Культура стала лише «надбудовою» щодо економічного «базису». Так цілісна онтологія, створена Платоном, Аристотелем, Плотіном і християнськими теологами була знищена. Цілком очевидно, що за відсутності цілісного вчення про буття неможливе й уявлення про людську цілісність. Як наслідок, у культурі та психології виникає поняття «особистість» – частковий прояв людини. Особистість – це є часткове явлення людини. І саме ця частковість піддається опредметненню в культурі та науці. Те, що поняття «особистість» є лише формою часткового опредметнення людини не завжди чітко артикулюється культурою і наукою. Утім, невизначеність артикуляції не спростовує об'єктивності генези поняття.

Латинське поняття persona відсилає нас до театральної маски. І тому персона – це представлення, явлення в певному образі. Показово, що слова persona і «персонаж» – однокореневі. Російське поняття «личность» – має подібну етимологію, оскільки походить від слова «личина» – маска. Й у цьому випадку ми також маємо справу з частковим проявом – публічним образом. Українське поняття «особистість» має геть іншу етимологію – «осібність», «відособленість», тобто відокремленість людини від інших. Вочевидь, українське поняття «особистість» точно відобразило розпад сталих соціальних структур і онтологічної вертикалі, виокремлення людини із онтологічної

цілісності. У ХХ столітті українська психологія особистості набуває суто наукового розвитку в рамках психології, що показує її різноманіття.

Особливий інтерес становить аналіз поглядів Г.С. Костюка на ґенезу як особистості так і психології особистості. У науковому спадку Г.С. Костюка особливе значення має поняття «внутрішні суперечності». Зокрема, Г.С. Костюк зазначає: «Внутрішні суперечності, що виникають в житті кожної людини, спонукають її до активності, спрямованої на їх подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що ведуть до нових дій. Вони виступають як внутрішні спонукання до вдосконалення діяльності особистості» (Костюк, 1967; с. 90-91). Одним із критеріїв аналізу феномена внутрішніх суперечностей може бути ступінь розгортання мотивів. Поняття «невизначеності» передбачає їх якомога повніше розгортання, безперешкодне виявлення; відтак система являє собою не часткове поєднання суперечливих мотивів (що зумовлено компромісом), а має «мозаїчний» характер, тобто, кожен із елементів системи є самодостатнім, дієвим і збагачується іншими (Становлення базових парадигм української психології…, 2017, с. 9-10).

Наразі можна відзначити дві концепції мозаїчного поєднання. Розглянемо кожну із них. Одна з концепцій належить А. Молю. Він наголошує, що явище мозаїчності органічно властиве сучасності. І характеризується наявністю, багатоманіття окремих непов'язаних, незалежних одне від одного «шматочків», між якими встановлюються випадкові зв'язки. Але ці зіткнення не ведуть до появи жорстких, впорядкованих конструкцій, а скоріше, навпаки, нагадують хаотичні нашарування. Як зазначає А. Моль, усе «складається із розрізнених обривків, пов'язаних простими, суто випадковими відносинами. Ці «обривки» не утворюють структури, вони володіють силою зчіплювання, яка не гірше старих логічних зв'язків надає екрану знань певної щільності, компактності» (Моль, 1973; с. 37-38). Інша концепція належить Н.Т. Абрамовій. Суть її зводиться до виведення дієвості, доцільності як системотворчості (що покликана створити узгоджений мозаїчний образ). Цей стрижневий елемент розглядається Н.Т. Абрамовою як сторонній, зовнішній щодо поєднуваних систем (Абрамова, 1986). Теза про «зовнішність» узгоджувального елемента запозичена автором з концепції данського фізика Н. Бора та теорії ергономіки (Абрамова, 1986; с. 102-112).

Окремою віхою в розвитку вчення про особистість є теорія вчинку, запропонована Володимиром Роменцем. Науковець визначив учинок як творчий акт, детермінований значущим сенсом. За В. Роменцем, особистість втілюється

не за посередництва діяльності як такої, а діяльності осмисленої й базованої на сенсі. Так ми можемо бачити, що В. Роменець, пов'язавши особистісну самоактуалізацію з учинком і сенсом, ставить людину в опозицію до соціальних норм. Бо усталена життєдіяльність не потребує вчинку. Вона розгортається як засвоєння соціальних норм і реалізація їх в діяльності. Така життєдіяльність є індиферентною і до питання сенсу. Адже знання соціальних норм робить запити про сенс не доцільними. Однак В. Роменець постулює: по-перше, соціальний конформізм і розвиток особистості – несумісні; по-друге, особистість постає не в процесі соціалізації, а завдяки творчості (створенню небувалого), пошуку сенсу, а отже й сумніву в усталених нормах, і вчинку, а останній, за визначенням, є проявом нонконформізму. Цілком очевидно, що психологічна теорія В. Роменця є суголосною філософії екзистенціалізму (Турбан, 2016).

У XXI столітті розвиток психології в Україні відбувається під впливом «лінгвістичного повороту», постструктуралізму та філософії Постмодерну загалом. Психологія активно засвоює методи дискурс-аналізу й наративного аналізу (Н. Чепелєва, М. Смульсон, О. Шиловська, С. Гуцол). До наукового обігу входять постмодерністські поняття – «ідентичність», «роль», «гра» та ін. Особистість постає детермінованою домінантними дискурсами та соціальними практиками. Відтак психологія деталізує та поглиблює розуміння тих факторів, котрі впливають на становлення особистості.

Позитивістський теоретико-методологічний підхід до вивчення особистості, також, був реалізований українськими науковцями в рамках психології діяльності (Г. Балл, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Є. Машбиць В. Семиченко та ін.); теоретико-методологічні положення генетичної психології (С. Максименко); теоретичні положення раціогуманістичної орієнтації в методології людинознавства (Г. Балл та ін.); концепції особистості (І. Бех, С. Максименко, Н. Чепелєва, та ін.), поняття цілісності психіки (М. Савчин, Е. Сайко, Т. Яценко та ін.); теоретичні положення цілісного підходу до вивчення особистості (І. Вітенко, Н. Завацька, А. Коваленко, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.); критерії розвитку суб'єктності (А. Борисюк, О. Осницький, Н. Пророк, О. Саннікова, Є. Сергієнко, Н. Чепелєва, Г. Цукерман та ін.); поняття розвитку (В. Зінченко, Г. Костюк, Г. Ложкін, Н. Чупрікова та ін.); поняття організації і системи у контексті розвитку особистості (С. Гарькавець, Л. Карамушка та ін.); системно-структурний підхід до процесів розвитку особистості (І. Ващенко, О. Кононенко, Л. Сердюк, М. Холодна, О. Шевяков та ін.); особистісний аспект й цілісність буття (О. Єременко, М. Журба, Т. Титаренко та ін.), концептуальні

положення самосвідомості особистості (М. Боришевський, Ж. Вірна, Л. Пілецька, П. Чамата та ін.); рефлективно-психологічні аспекти самосвідомості (О. Бондаренко, В. Бочелюк, З. Ковальчук, Ю. Швалб та ін.). У працях В. Роменця обґрунтовано, що вирізнювальною характеристикою особистості є «вчинок». Показово, що основні конотації теорії вчинку дотичні до персоналістичної концепції М. Бердяєва. У ситуації Постмодерну актуальності набуває раціогуманістична парадигма особистості та соціально-психологічних процесів, обґрунтована Г. Баллом. За міркуваннями Г. Балла, подальший розвиток психології – базовою цінністю для якої є особистість – можливий лише на основі актуалізації гуманістичного світогляду.

Процес генези психології особистості актуалізує потребу у виявленні факторів, зокрема – соціальних установок і орієнтацій. Це може набуватися шляхом ігнорування неприйнятних цінностей і соціальних вимог. Зіткнення вербальних систем породжує конфлікт. Відбувається не поєднання, а боротьба за домінантність, кожна з культур намагається витіснити іншу, домагається пріоритетності, визначальності. Це ускладнює процес самопізнання, формування особистості, породжує психологічну роздвоєність. Неможливість створення адекватного я-образу обертається внутрішньою агресивністю. Втечею від якої стає агресивність соціальна по відношенню до неприйнятих цінностей, мови, культури. Але витіснена деструктивність повертається впливом соціально-психологічної атмосфери: трансцендентне знову стає іманентним (Абрамова, 1986).

Особистість починається з рефлексії (В. Бушанський). Самоусвідомлення руйнує будь-яку визначеність зовнішніх умов. Соціальний світ і потреба у пізнанні змушують особистість адаптуватися до соціально-культурної ніші. Існування людини є постійним намаганням узгодити суб'єктивне самосприйняття (Я-образ) із сприйняттям оточуючого, є пошуком власного відображення, ролі у соціокультурних умовах. Досвід успішного впливу й адаптації до зовнішніх умов дають змогу людині перейти від пристосування власного світосприйняття до конструювання оточуючого, на основі власних уявлень.

Здатність до піднесеності над світом, здатність до автономності існує як передумова існування особистості. Навіть у процесі адаптації до зовнішніх впливів людина залишається над визначеністю. Вона залежить від успішності пристосування, але завжди, завдячуючи власному самоусвідомленню, залишається споглядачем. Натомість, завдяки саморефлексії є здатною на

вчинок не за примусами зовнішньої вимоги, а за покликом своєї причетності до загальнолюдської цінності свободи самореалізації.

Психологія особистості є культурним феноменом, який відображає готовність суспільства аналізувати й тлумачити розвиток особистості на основі суто наукових принципів. Водночас, психологія особистості, як предмет культурної рецепції, виникає на певному етапі розвитку соціуму і, у свою чергу, впливає на розвиток соціуму (Абрамова, 1986). Таким чином, актуальним є виявлення, по-перше, соціокультурних детермінант, котрі визначають становлення психології особистості, і по-друге, зворотного впливу висновків і узагальнень психології особистості на соціум і культуру. Аналіз досліджень, присвячених історії української психології, свідчить про недостатність актуалізації саме соціокультурного фактора. Розвиток теорій психології особистості, застосованих дослідницьких методів й особливостей соціальної репрезентації результатів наукових пошуків досі, зазвичай, залишалось поза увагою дослідників. Розмежування суто наукової логіки розвитку психології особистості, з одного боку, і, з другого – соціокультурних факторів, безперечно, уможливить більш ретельне висвітлення розвитку психології особистості та її місця та ролі в українській культурі (Турбан, 2019).

Культура – це є штучне середовище життєдіяльності особистості та суспільства. Вона включає ціннісно-смислову й інституційну сфери – практики життєдіяльності. Тож, ми можемо казати, що всі соціальні процеси розгортаються в історії. Цей процес у класичній філософії позначається поняттям «становлення». Поняття «становлення» і «розвиток» синонімічні, оскільки відображають розгортання потенції речі. Відповідно, становлення/розвиток є закономірним процесом, який детермінований внутрішньо (потенцією) і визначається зовнішньо (сторонніми впливами середовища). Звідси виходить, що є два типи соціокультурних детермінант – внутрішні та зовнішні. Внутрішні чинники проявляються як ускладнення та структурування. Якщо, скажімо, йдеться про організм живої істоти, то його становлення проявляється як розвиток органів і функцій. Цей процес є визначеним, а отже і закономірним. Причому органи та функції завжди розвиваються як цілісна система (Абрамова, 1986). Середовище ж позначається лише як сприятливі та несприятливі фактори, котрі або допомагають розгортанню потенції, або ж перешкоджають.

Опредметнення людини як особистості є важливим феноменом і з погляду розвитку науки, і з погляду соціокультурних процесів. Постання

психології особистості як наукової галузі істотно вплинуло на культурні уявлення та практики. Теорії й узагальнення психології особистості органічно ввійшли до всіх поведінкових наук і української культури загалом. Вони широко використовується в науковому та ненауковому дискурсах. Ця ситуація свідчить про культурну адекватність концептуалізації поняття «особистості», виробленого в рамках психології, та соціальну актуальність психології особистості загалом. Ця ситуація підводить до висновку про доцільність виявлення саме культурного контексту, який позначається на уявленнях про особистість, які мають місце в психології, і впливають на розвиток психології особистості.

Психологія людського буття являє собою ту сторону психології суб'єкта, що виникла з появою постнекласичної парадигми. Психологія людського буття стала новим кроком у напрямку розширення ціннісно-смислових контекстів, до яких увійшли класичні психологічні проблеми: моральності, свободи, духовності, сенсу життя. У більшості сучасних психологічних досліджень спостерігається зміщення акценту з пізнавальної парадигми дослідження на екзистенціальну, що передбачає вивчення конкретних ситуацій буття людини і цілісного їх розуміння. Таким чином, психологія людського буття, що виникла на постнекласичному етапі розвитку психологічної науки, дозволяє адекватно описати і пояснити багато закономірностей поведінки людей. Оскільки однією із обов'язкових психологічних умов формування людини як суб'єкта є звернення до витоків свого буття, рефлексії ціннісних і смислових контекстів людської активності – діяльності, спілкування, споглядання тощо.

Оскільки сучасна людина живе в мінливому середовищі, що стрімко розвивається, то мережеве суспільство, як соціокультурний контекст становлення сучасної особистості, надає їй безмежну свободу і множинні можливості самоздійснення. Багатовимірність і полідискурсивність сьогоднішньої дійсності, що утворюється різнорідними реальностями, має трансформуючий вплив на особистість, сприяючи творчості та самоактуалізації (Т.М. Титаренко). У зв'язку з такими змінами багато положень некласичної психології піддаються ретельному перегляду, зокрема, вказується на недостатність категорії «відображення» для розуміння психічних феноменів, вичерпаність її евристичного потенціалу (В.В. Знаков). Розвиток постнекласичної методології, що актуалізує питання самодетермінації, саморозвитку, конструювання особистістю себе і своєї картини світу.

Висновки. У теоретико-методологічному плані досліджено статус психології особистості в українській психології XX-XXI століттях. Аналіз першоджерел – філософських і психологічних праць – уможливив виокремлення типів рамкових підходів до трактування становлення психології особистості в Україні.

Особистість, яку досліджує психологія особистості, є представником певної культури, є невіддільною від культури, і поготів – проявом соціокультурних процесів, в межах яких і формується особистість. Відповідним чином, важливий метод пізнання психології особистості – крос-культурні дослідження. Останні уможливлюють зіставлення особистісних характеристик представників різних культур і субкультур, зокрема і в історичному плані. У такий спосіб розкривається вплив культурного чинника, зокрема його прояв у поколіннєвих практиках особистісної ідентифікації та самоідентифікації. Показово, що приналежність до культури є важливою характеристикою і самого дослідника-науковця. Адже культура постає сприйняттєвою рамкою, яка позначається на розумінні психологом об'єкта, предмета й результатів дослідження. Відтак, фактор культури завжди присутній у дослідженні особистості. У цьому плані важливим є наступний висновок, отриманий в процесі дослідження: саме поняття «особистість» є культурним феноменом доби Модерну (саме у тому вигляді, у якому воно, це поняття, сприймається сучасністю). Відповідно, підходячи до самої проблематики дослідження, науковці виходять з базової парадигми Модерну. З погляду історії психології, є вартим уваги те, що поступ психологічної науки, уможливив аналіз і самої культури. Постання психології особистості як наукової галузі істотно вплинуло на культурні уявлення та практики, котрі стали невід'ємними складниками епохи.

Подальша наукова робота буде спрямовуватиметься на дослідження тем, які необхідна нашій науці й практиці тут і зараз – посттравматичного зростання особистості. Зазначений напрямок наукового дослідження зумовить конкретизацію наукових і практичних уявлень про розвиток особистості в такий складний і важкий період для нашої країни.

Література

1. Абрамова Н.Т. Мозаичный объект: поиски оснований единства. Вопросы философии. № 2. 1986. С. 102-112.

2. Моль А. Социодинамика культуры. М.: Прогресс, 1973. 406 с.

3. Становлення базових парадигм української психології: колективна монографія / авт. В. В. Турбан, Л.З. Сердюк, І. Н. М Бугайова та ін. // за ред. В. В. Турбан, 2017. 257 с. http://lib.iitta.gov.ua/709226/1/ ISBN 978-966-194-285-0

4. Турбан В.В. Вчинкова психологія: Історія та сучасність: матеріали міждисциплінарного круглого столу з нагоди 90 річчя від дня народження професора В.А. Роменця, 20 травня 2016 року / за ред. І.В. Данилюка. К.: Логос, 2016. С. 94-96.

5. Турбан В.В. Концепт «особистості» з погляду теорії історії понять. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Загальна психологія. Історія психології. Етнічна психологія*. Київ; Ніжин : ПП Лисенко, 2019. Т. IX, вип. 12. 679 с. С. 564-575.

6. Турбан В.В. Культурний контекст психології особистості: постановка проблеми. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. Том 2, № 3 (56). С. 280 – 290.

References

1. Abramova N.T. Mozaychnыi obъekt: poysky osnovanyi edynstva. Voprosы fylosofyy. № 2. 1986. S. 102-112.

2. Mol A. Sotsyodynamyka kulturы. M.: Prohress, 1973. 406 s.

3. Stanovlennia bazovykh paradyhm ukrainskoi psykholohii: kolektyvna monohrafiia / avt. V. V. Turban, L.Z. Serdiuk, I. N. M Buhaiova ta in. / za red. V. V. Turban, 2017. 257 s. http://lib.iitta.gov.ua/709226/1/ ISBN 978-966-194-285-0

4. Turban V.V. Vchynkova psykholohiia: Istoriia ta suchasnist: materialy mizhdystsyplinarnoho kruhloho stolu z nahody 90 richchia vid dnia narodzhennia profesora V.A. Romentsia, 20 travnia 2016 roku / za red. I.V. Danyliuka. K.: Lohos, 2016. S. 94-96.

5. Turban V.V. Kontsept «osobystosti» z pohliadu teorii istorii poniat. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka. Zahalna psykholohiia. Istoriia psykholohii. Etnichna psykholohiia*. Kyiv; Nizhyn : PP Lysenko, 2019. T. IKh, vyp. 12. 679 s. S. 564 575.

6. Turban V.V. Kulturnyi kontekst psykholohii osobystosti: postanovka problemy. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii : zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2021. Tom 2, № 3 (56). S. 280 – 290.

Turban V.V.

Study on the status of personality psychology in Ukrainian science

The article analyses the status of personality psychology in Ukrainian science and describes how the cultural context is manifested in personality psychology. The development of personality psychology in Ukraine is outlined. The article shows that psychological cognition originates from reflection of psychology over itself - its picture of the world and ways of reflection that construct this picture of the world. Personality psychology, as an object of cultural reception, arises at a certain stage of society development, in turn, affects society development. The article emphasizes that the genesis of personality psychology has led to the need to identify certain factors, in particular, social attitudes and social orientations.

The article reveals interrelations between the formation of personality psychology and cultural processes. The cultural context affects appearing ideas about personality, holds a central place in psychology and influences personality psychology development. As a result, modern personality psychology is faced with a contradictory phenomenon - nonconformist denial of social norms as repressive ones and, at the same time, conformist adherence to subcultural norm.

Key words: *personality, personality psychology, status, sociocultural determinants of development, cultural context, cultural transformations, reflection.*

Турбан Вікторія Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка, м. Київ.

УДК 159.938.363.7:159.944.4]:616-05

Засєкіна Л.В. (ORCID 0000-0001-8456-0774),
Мартинюк А. (ORCID 0000-0002-6329-9607)

МОРАЛЬНИЙ ДИСТРЕС ТА ВТОМА ВІД СПІВЧУТТЯ У МЕДПРАЦІВНКІВ В УМОВАХ ТРИВАЛОГО ТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ

Мета дослідження полягає у теоретико-емпіричному морального дистресу, втоми від співчуття та супутніх станів у медичних сестер в умовах військових дій в Україні. У дослідженні взяли участь 42 медичні сестри, віком від 24 до 69 років (41,05±11,25), які працюють в стаціонарі та у відділенні екстреної невідкладної медичної допомоги, які проходили підвищення кваліфікації у Волинському медичному інституті. Для досягнення мети у дослідженні було використано такі методи: теоретичні (аналіз проблеми на основі вивчення наукової літератури та узагальнення отриманої наукової інформації); емпіричні: комплекс психометричних методик, а саме, шкала якості професійного життя «Professional Quality of Life» (Stamm, 2010), шкала ставлення родини «Family Attitude Scale» (Kavanagh et al. 1997), опитувальник для діагностики морального дистресу у медпрацівників «Moral distress questionnaire for nurses» (Sporrong, Höglund & Arnetz, 2006), шкала реакції на тривалий травматичний стрес «Continuous Traumatic Stress Response scale» (Goral et al. 2021). Результати регресійного аналізу свідчать про те що емоційна експресивність, реакція на тривалий травматичний стрес та моральний дистрес пов'язані з показниками втоми від співчуття. Сукупно вони є значущим предиктором втоми від співчуття. Водночас єдиним незалежним значущим предиктором втоми від співчуття є реакція на тривалий травматичний стрес.

Перспективами подальших досліджень є вивчення протективних факторів втоми від співчуття у медичних працівників, а також розробка психологічних інтервенцій для запобігання втоми від співчуття і супутніх негативних станів.

Ключові слова: *моральний дистрес, втома від співчуття, тривалий травматичний стрес, медичні сестри.*

Постановка проблеми. У період війни значно зростає кількість людей, які зазнають страждань та потребують підтримки. Особливо це стосується медичних працівників, адже вони постійно надають екстрену допомогу не лише потерпілим цивільним людям, а й пораненим військовим. Медичні працівники є вразливою категорією населення, що піддаються високому ризику розвитку морального дистресу та втоми від співчуття (Xie et al. 2021). Попри широкий інтерес до цих конструктів у сучасний зарубіжній психології, моральний дистрес та втома від співчуття у медпрацівників у вітчизняній психології, зокрема в контексті повномасштабного вторгнення росії в Україну не отримало комплексного вивчення. Таким чином, результати дослідження втоми від співчуття у медичних сестер дадуть змогу зрозуміти її прояви під час роботи з військовими, а також розкриють можливі фактори ризику для виникнення втоми від співчуття. М**етою статті** було теоретико-емпіричне висвітлення морального дистресу, втоми від співчуття та супутніх станів у медичних сестер в умовах військових дій в Україні.

Для досягнення мети у дослідженні було використано такі методи: теоретичні (аналіз проблеми на основі вивчення наукової літератури та узагальнення отриманої наукової інформації); емпіричні: комплекс психометричних методик, а саме, шкала якості професійного життя «Professional Quality of Life» (Stamm, 2010), шкала ставлення родини «Family Attitude Scale» (Kavanagh et al. 1997), опитувальник для діагностики морального дистресу у медпрацівників «Moral distress questionnaire for nurses» (Sporrong, Höglund & Arnetz, 2006), шкала реакції на тривалий травматичний стрес «Continuous Traumatic Stress Response scale» (Goral et al. 2021); методи математичної статистики, зокрема процедури описової статистики, кореляційного аналізу та лінійного множинного регресійного аналізу, t-критерію Ст'юдента програмного забезпечення SPSS v.24.0 (Statistics, 2013).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. C. Joinson у 1992 році вперше використала термін «втома від співчуття», щоб описати емоційний досвід представників допомагаючих професій, таких як медсестри, лікарі, священнослужителі та психологічні консультанти (Joinson, 1992). Якщо стрес є тривалим, люди можуть використовувати неефективні стратегії подолання, щоб самостійно зменшити свій емоційний біль за допомогою захисних або уникаючих дій і, зрештою, стати апатичними, цинічними, злими або депресивними. У перехресному дослідженні причин звільнитися серед медсестер відділу гемодіалізу, здійсненого X. Cao та L. Chen (2021), було

виявлено, що втома від співчуття вплинула найбільше на намір залишити роботу. Це підтверджує результати інших досліджень, які з'ясували що втома від співчуття була значущим і позитивним предиктором стресу на роботі та значущим і негативним предиктором задоволеності роботою корейських медсестер (Kim et al. 2017).

Основними симптомами втоми від співчуття є: труднощі зі сном, дратівливість, нав'язливі думки, зниження рівня активності, уникання пацієнтів, емоційне заціпеніння (Dominguez-Gomez & Rutledge, 2009). Втома від співчуття у медсестер спричиняє такі наслідки: високий ризик помилкових професійних рішень, хибні оцінки, страх, уникнення та зниження якості медсестринського догляду, а також зниження самооцінки, підвищення рівня плинності кадрів і можливі погіршення стану медсестер (Bride, Radey, & Figley, 2007).

У дослідженні впливу емпатії на втому від співчуття у психологів гарячої лінії L. Zhang з його командою (2021) з'ясували, що «self-oriented empathy» (емоційна емпатія) призводить до негативних наслідків, таких як втома від співчуття, в той час як «other-oriented empathy» (когнітивна емпатія) посилює терапевтичний альянс і дає позитивні результати. Висновки дослідження підтверджують, що «self-oriented empathy» відіграє важливу роль у виникненні втоми від співчуття, при цьому виявилося, що «self-oriented empathy» негативно корелює з усвідомленістю, і позитивно корелює з вигоранням і вторинним травматичним стресом (Chan et al. 2021). При дослідженні емпатії та втоми від співчуття у медсестер було з'ясовано, що почуття провини та вторинного травматичного стресу здійснювали опосередкований вплив на втому від співчуття (Mottaghi et al. 2020).

Термін «моральний дистрес» використовується для опису психологічних, емоційних і фізіологічних страждань, які відчувають медсестри та інші медичні працівники, коли вони діють у спосіб, який суперечить глибоко укоріненим етичним цінностям, принципам або зобов'язанням (Jameton, 1984). Сучасна література свідчить про те, що ризик морального дистресу у медпрацівників є вищим, якщо особа: 1) зазнає бездіяльності з боку лідера щодо ситуації, за яку лідер відповідальний; 2) не готова до вирішення психологічних та моральних дилем через прийняте рішення; 3) одночасно піддається кільком травматичним подіям (Williamson, Murphy & Greenberg, 2020).

Медичний працівник, який має попередній травматичний досвід і піддається інтенсивному щоденному стресу, більш вразливий до моральної травми. Останні дослідження свідчать про позитивний зв'язок між моральною

травмою і вторинним травматичним стресом, а також виснаженням (Austin, Saylor & Finley, 2017). Значна частка медсестер у дослідженні (61,2%) серед тих, хто шукає психологічної допомоги під час своєї роботи, піддавалася принаймні одному впливу морально травматичної події (Jovarauskaite et al. 2022). Дослідники підкреслюють важливість щоденних стресових факторів у виникненні морального дистресу та травматичного стресу, адже щоденний тягар стресу на роботі чи в особистому житті може зменшити резилієнтність та особистісні ресурси, необхідні для вирішення складних життєвих ситуацій, і, таким чином, призвести до вразливості до морального дистресу.

Професійне вигорання – це психологічний синдром, який з'являється на тлі хронічного стресу на робочому місці, що включає емоційне виснаження, відчуття безпорадності, деперсоналізацію, негативне ставлення до роботи та життя, а також зниження особистих досягнень (Maslach & Jackson, 1981). Професійне вигорання виникає через регулярний стрес на робочому місці, спричинений різноманітними чинниками (надмірне робоче навантаження, ненормований робочий графік та недостатню кількість робочого персоналу (National Academies of Sciences, 2019).

Вторинний травматичний стрес – це переживання медичним працівником симптомів, подібних до тих, що спостерігаються у пацієнтів із посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), за якими він доглядає (Figley, 1995). C. Figley визначив вторинний травматичний стрес як синдром симптомів, «майже ідентичних симптомам ПТСР», включаючи інтрузії, уникнення та збудження, він може розвинутися лише після одного інциденту.

Таким чином, втома від співчуття та супутні стани проявляються переважно у формі емоційного дистресу. Емоційний дистрес – це різноманітний і неоднорідний набір переживань, що включають гострі негативні емоційні стани, які порушують повсякденне життя та погіршують різні сфери функціонування (Cromby, 2017). Відповідно моральний дистрес, втома від співчуття та супутні негативні стани: професійне вигорання, вторинний травматичний стрес, вікарна травма значно погіршують якість життя та психологічне благополуччя медичних сестер.

Дослідження схвалено Комітетом з Етики наукових досліджень Волинського національного університету № 03-24/04/118 від 19.01.2023.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. До вибірки увійшли 42 медичні сестри, віком від 24 до 69 років (41,05±11,25), які працюють у стаціонарі та у відділенні екстреної невідкладної медичної допомоги, й

проходили підвищення кваліфікації у Волинському медичному інституті в період з 27 березня по 09 квітня 2023. Описові характеристики вибірки подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Описові параметри вибірки досліджуваних

Демографічні характеристики	**N**	**Відсоток**			
Сімейний стан: Одружені / неодружені	32/10	76,2 % / 23,8 %			
Наявність дітей: є діти / немає	38/4	90,5 % / 9,5 %			
Робота з військовослужбовцями: так / ні	29/13	69,0 % / 31,0 %			
Переживання особистої травми після повномасштабного вторгнення: так / ні	35/7	83,3 % / 16,7 %			
		Мін знач.	Мак. знач.	Сер. знач.	Сер. кв.відх.
Стаж	42	2	50	19,74	11,845
Вік	42	24	69	41,05	11,247

Нами було сформульовано такі дослідницькі запитання:

1. Чи пов’язана втома від співчуття з моральною травмою, емоційною експресивністю, реакцією на тривалий травматичний стрес та демографічними показниками, як-от вік і стаж роботи?

2. Чи існують відмінності прояву втоми від співчуття, професійного вигорання, вторинного травматичного стресу та задоволення від співчуття у медичних сестер, які працюють та не працюють із військовослужбовцями?

3. Які є фактори ризику для виникнення втоми від співчуття у медичних сестер?

Відповідно до першого дослідницького запитання було здійснено кореляційній аналіз із допомогою коефіцієнта Пірсона для визначення кореляційних зв’язків між показниками втоми від співчуття, морального дистресу, емоційної експресивності, реакції на тривалий травматичний стрес та демографічними показниками, як-от вік і стаж роботи (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між втомою від співчуття та емоційною експресивністю, моральною травмою, реакцією на тривалий стрес, віком, стажем

		ВВС	РнТС	Вік	Стаж	ЕЕ	МД
ВВС	r	1	**,638****	-,075	-,072	**,559****	,302
	p		**<,001**	,638	,651	**<,001**	,052
РнТС	r	**,638****	1	-,064	-,057	**,601****	**,378***
	p	**<,001**		,688	,722	**<,001**	**,014**
Вік	r	-,075	-,064	1	**,887****	-,007	,116
	p	,638	,688		**<,001**	,966	,463
Стаж	r	-,072	-,057	**,887****	1	,013	,033
	p	,651	,722	**<,001**		,937	,834
ЕЕ	r	**,559****	**,601****	-,007	,013	1	**,332***
	p	**<,001**	**<,001**	,966	,937		**,032**
МД	r	,302	**,378***	,116	,033	**,332***	1
	p	,052	**,014**	,463	,834	**,032**	

*Примітки: рівень достовірності: *p≤0,05, **p≤0,001; ВВС – втома від співчуття, РнТС – реакція на тривалий стрес, ЕЕ – емоційна експресивність; ВТС - вторинний травматичний стрес; ПВ – професійне вигорання; МД – моральний дистрес.*

Як бачимо з таблиці 2, існує значущий помірної сили кореляційний зв'язок між показниками втоми від співчуття та реакцією на тривалий травматичний стрес (r=0,638, p<0,001). На наш погляд, це можна пояснити, природою субшкал, які належать до тривалого травматичного стресу. Безперервний травматичний стрес відображає вплив на життя людини в контексті реалістичної поточної та постійної небезпеки (Eagle & Kaminer, 2013), в контексті сучасної України нею є війна. Дослідження показують, що постійний вплив загрози пов'язаний із психічним виснаженням особи (Goral, Lahad & Aharonson-Daniel, 2017). Це може бути провокуючим фактором розвитку втоми від співчуття, адже внаслідок цього в медсестер значно швидше витрачаються особистісні ресурси та може виникати емоційний дистрес у формі втоми від співчуття.

Також існує значущий помірної сили кореляційний зв'язок між показниками втоми від співчуття та емоційною експресивністю (r=0,559,

p<0,001). Емоційна експресивність – це один із стресорів, що демонструє сильний зв'язок із перебігом психічних розладів (Kavanagh, 1992). Емоційна експресивність – це виключно негативне ставлення у сукупності критичного, ворожого та з елементами гіперопіки ставлення з боку найближчого оточення до отримувача медичних послуг (Засєкіна & Пастрик, 2022). Емоційний дистрес може виснажувати медичних сестер і бути фактором схильності їхнього негативного ставлення до отримувачів медичних послуг. Крім того, втома від співчуття може виникати внаслідок дезадаптивних стратегій поведінки (Valent, 2002) і емоційна експресивність може слугувати індикатором негативної взаємодії медичної сестри з пацієнтами.

Відповідно до другого дослідницького запитання було встановлено значущі відмінності прояву втоми від співчуття, професійного вигорання, вторинного травматичного стресу та задоволення від співчуття у медичних сестер, які працюють та не працюють із військовослужбовцями за допомогою t-критерію Ст'юдента (див. табл. 3).

Таблиця 3

Середні значення та стандартні відхилення в показниках втоми від співчуття, задоволення від співчуття, професійного вигорання та вторинного травматичного стресу відповідно до роботи з військовослужбовцями

Змінні	Працюють з військовими (n=29)		Не працюють з військовими (n=13)		t	p
	M	SD	M	SD		
Втома від співчуття	513,79	91,746	566,92	74,429	1,831	**0,037***
Задоволення від співчуття	463.10	61.418	423.00	127.490	-1.386	0.087
Професійне вигорання	247,93	61,550	280,77	38,829	1,766	**0,043***
Вторинний травматичний стрес	262,41	50,260	286,15	54,856	1,376	0,088

*Примітка: рівень достовірності: * p ≤0,05*

Незважаючи на невеликий розмір вибірок, було встановлено нормальний розподіл даних та гомогенність дисперсії за допомогою тесту Левене.

Як видно з таблиці 3, медсестри, які працюють із військовослужбовцями, мають статистично значущі нижчі показники професійного вигорання та втоми від співчуття. В той же час як показники задоволення від співчуття, і вторинного травматичного стресу не мають статистично значущих відмінностей.

Дослідження професійного вигорання (Stearns, Shoji & Benight, 2018) і втоми від співчуття (Tyson, 2007) серед осіб, які працюють із військовими зазвичай демонструють високі показники обох станів. Доволі неочікуваним результатом нашого дослідження є статистично значущі нижчі показники втоми від співчуття і професійного вигорання серед медсестер, які працюють із військовослужбовцями. Це може бути зумовлене тим, що медичні сестри нашої вибірки працюють у звичайних стаціонарах, тому основний фокус їхньої уваги зосереджений саме на соматичних порушеннях пацієнтів. І оскільки більшість часу взаємодії військових та медсестр були зосереджені на фізичних процедурах лікування, це не спричинило додаткового стресу, і можливо постало фактором їхньої особистої резилієнтності. Також доволі неочікуваною є відсутність значущих відмінностей між показниками вторинної травматизації відповідно до роботи з військовослужбовцями. Це також, на наш погляд, пов'язано із фізичним доглядом і лікуванням військових. Проте ці результати створюють підґрунтя для подальших досліджень взаємозв'язку професійного вигорання і втоми від співчуття у медичних працівників при роботі з військовослужбовцями у більших вибірках.

Третє дослідницьке запитання пов'язане з визначенням предикторів втоми від співчуття, які можуть слугувати факторами ризику втоми від співчуття. Для того, щоб дослідити, наскільки втома від співчуття пов'язана з іншими станами, був використаний регресійний аналіз, у якому втома від співчуття слугувала залежною змінною, а емоційна експресивність, реакція на тривалий травматичний стрес та моральний дистрес слугували незалежними змінними (див. табл. 4).

Результати регресійного аналізу свідчать про те що емоційна експресивність, реакція на тривалий травматичний стрес та моральний дистрес пов'язані з показниками втоми від співчуття. Усі вони взяти разом є значущим предиктором втоми від співчуття (Ці три змінні пояснюють 67,6 %, $R^2 = 0,676$, $F(3,38) = 10,649$, $p<0,001$). Водночас єдиним незалежним значущим предиктором втоми від співчуття є реакція на тривалий травматичний стрес (B = 7.811, 95%CI

[2,557; 13,066], β = 0,463, t = 3,009, p = 0,005), Емоційна експресивність (B = 2,210, 95%CI [-,314; 4,735], β = 0,268, t = 1,772, p = 0,084) та моральний дистрес (B = 0,859, 95%CI [-5,153; 6,872], β = 0,038, t =0,289, p = 0,774 не є значущими незалежними предикторами втоми від співчуття.

Таблиця 4

Лінійна модель регресії із залежною змінною втома від співчуття

Змінні	B	SEB	β	t	p	95%CI
Емоційна експресивність	2,210	1,247	0,268	1,772	0,084	[-,314; 4,735]
Реакція на тривалий травматичний стрес	7,811	2,596	0,463	3,009	**0,005**	[2,557; 13,066]
Моральний дистрес	0,859	2,970	0,038	0,289	0,774	[-5,153; 6,872]

Отримані дані в результаті регресійного аналізу дають змогу зробити важливі узагальнення для нашого дослідження. Результати показують, що ці змінні нерозривно пов'язані між собою. Інакше кажучи, інтенсивна реакція на тривалий травматичний стрес є фактором ризику виникнення втоми від співчуття. У теоретичному розділі наукової роботи ми зазначали, що факторами підвищеного ризику втоми від співчуття можуть бути додаткові стресові фактори.

Висновки. У виникненні втоми від співчуття провідного значення набувають професійні вміння відділяти свої переживання від переживань інших людей, супутні стресові фактори на роботі та вдома, а також наявність чи відсутність конструктивних стратегій подолання емоційного дистресу. Медсестри піддаються різноманітним стресовим чинникам на робочому місці, тому в них є підвищений ризик виникнення не тільки втоми від співчуття, але й професійного вигорання та морального дистресу. Проте головна відмінність цих станів у провокуючому факторі, а отже, профілактичні заходи та інтервенції будуть відмінними. Перспективами подальших досліджень є вивчення ресурсних факторів втоми від співчуття у медичних працівників, а також розробка психологічних інтервенцій для запобігання втоми від співчуття і супутніх негативних станів.

Література

1. Засєкіна Л.В., Пастрик Т.В. Моральний дистрес та емоційна експресивність медпрацівників: когнітивно-поведінкова психоедукаційна програма. *Журнал сучасної психології.* 2022. Вип. 4 (27). С. 23-31. https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-3.

Zasiekina, L.V., Pastryk, T.V. (2022). Moralnyi distress ta emotsyina ekspresyvnist medpratsivnykiv [Moral distress and expressed emotion in healthcare workers: cognitive and behavioral psychoeducation program]. *Journal of Modern Psychology*, 4 (27), 23-31. https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-3

2. Austin, C. L., Saylor, R., & Finley, P. J. (2017). Moral distress in physicians and nurses: Impact on professional quality of life and turnover. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 9 (4), 399. https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/tra0000201

3. Bride, B. E., Radey, M., & Figley, C. R. (2007). Measuring compassion fatigue. *Clinical Social Work Journal*, 35, 155-163. https://doi.org/10.1007/s10615-007-0091-7

4. Cao, X., & Chen, L. (2021). Relationships between resilience, empathy, compassion fatigue, work engagement and turnover intention in haemodialysis nurses: A cross-sectional study. *Journal of Nursing Management*, 29(5), 1054-1063. https://doi.org/10.1111/jonm.13243

5. Chan, S. H., Yu, C. K. C., & Li, A. W. (2021). Impact of mindfulness-based cognitive therapy on counseling self-efficacy: A randomized controlled crossover trial. *Patient Education and Counseling*, 104(2), 360-368. https://doi.org/10.1016/j.pec.2020.07.022

6. Cromby, J., Harper, D., & Reavey, P. (2017). *Psychology, Mental Health and Distress*. Bloomsbury Publishing.

7. Dominguez-Gomez, E., & Rutledge, D. N. (2009). Prevalence of secondary traumatic stress among emergency nurses. *Journal of Emergency Nursing*, 35(3), 199-204. https://doi.org/10.1016/j.jen.2008.05.003

8. Eagle, G., & Kaminer, D. (2013). Continuous traumatic stress: Expanding the lexicon of traumatic stress. Peace and Conflict: *Journal of Peace Psychology*, 19(2), 85. https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032485

9. Figley, C. R. (1995). Compassion fatigue: Toward a new understanding of the costs of caring. In B. H. Stamm (Ed.), Secondary traumatic stress: Self-care issues for clinicians, researchers, and educators (pp. 3–28).

10. Goral, A., Feder-Bubis, P., Lahad, M., Galea, S., O'Rourke, N., & Aharonson-Daniel, L. (2021). Development and validation of the Continuous Traumatic Stress Response scale (CTSR) among adults exposed to ongoing security threats. *PlOS One*, 16(5), e0251724.
https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251724

11. Goral, A., Lahad, M., & Aharonson-Daniel, L. (2017). Differences in posttraumatic stress characteristics by duration of exposure to trauma. *Psychiatry Research*, 258, 101-107.
https://doi.org/10.1016/j.psychres.2017.09.079

12. Jameton, A. (1984). *Nursing Practice: The Ethical Issues*.

13. Joinson, C. (1992). Coping with compassion fatigue. *Nursing*, 22(4), 116-118.

14. Jovarauskaite, L., Murphy, D., Truskauskaite-Kuneviciene, I., Dumarkaite, A., Andersson, G., & Kazlauskas, E. (2022). Associations between moral injury and ICD-11 post-traumatic stress disorder (PTSD) and complex PTSD among help-seeking nurses: a cross-sectional study. *BMJ Open*, 12(5), e056289.
https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-056289

15. Kavanagh, D. J. (1992). Recent developments in expressed emotion and schizophrenia. *The British Journal of Psychiatry*, 160, 601–620.
https://doi.org/10.1192/bjp.160.5.601

16. Kavanagh, D. J., O'Halloran, P., Manicavasagar, V., Clark, D., Piatkowska, O., Tennant, C., & Rosen, A. (1997). The Family Attitude Scale: reliability and validity of a new scale for measuring the emotional climate of families. *Psychiatry Research*, 70(3), 185-195.
https://doi.org/10.1016/s0165-1781(97)00033-4

17. Kim, Y. H., Kim, S. R., Kim, Y. O., Kim, J. Y., Kim, H. K., & Kim, H. Y. (2017). Influence of type D personality on job stress and job satisfaction in clinical nurses: the mediating effects of compassion fatigue, burnout, and compassion satisfaction. *Journal of Advanced Nursing*, 73(4), 905-916.
https://doi.org/10.1111/jan.13177

18. Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior*, 2(2), 99-113.
https://doi.org/10.1002/job.4030020205

19. Mottaghi, S., Poursheikhali, H., & Shameli, L. (2020). Empathy, compassion fatigue, guilt and secondary traumatic stress in nurses. *Nursing Ethics*, 27(2), 494-504.
https://doi.org/10.1177/0969733019851548
20. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. (2019). *Taking Action against Clinician Burnout: a Systems Approach to Professional Well-Being*.
https://doi.org/10.17226/25521
21. Sporrong, S. K., Höglund, A. T., & Arnetz, B. (2006). Measuring moral distress in pharmacy and clinical practice. *Nursing Ethics*, 13(4), 416-427.
https://doi.org/10.1191/0969733006ne880oa
22. Stamm, B. H. (2010). *The Concise ProQOL Manual* . ProQOL. org. Pocatello, ID.
23. Stearns, S. , Shoji, K. & Benight, C. (2018). Burnout Among US Military Behavioral Health Providers. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 206 (6), 398-409.
https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000000823
24. Tyson, J. (2007). Compassion fatigue in the treatment of combat-related trauma during wartime. *Clinical Social Work Journal*, 35, 183-192.
https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s10615-007-0095-3
25. Valent, P. (2002). Diagnosis and treatment of helper stresses, traumas, and illnesses. In C. Figley (Ed.), Treating Compassion Fatigue (pp. 17-37). New York: Brunner - Routledge.
26. Williamson, V., Murphy, D., & Greenberg, N. (2020). COVID-19 and experiences of moral injury in front-line key workers. *Occupational Medicine*, 70(5), 317-319.
https://doi.org/10.1093/occmed/kqaa052
27. Xie, W., Chen, L., Feng, F., Okoli, C. T., Tang, P., Zeng, L., ... & Wang, J. (2021). The prevalence of compassion satisfaction and compassion fatigue among nurses: A systematic review and meta-analysis. *International Journal of Nursing Studies*, 120, 103973.
https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2021.103973
28. Zhang, L., Ren, Z., Jiang, G., Hazer-Rau, D., Zhao, C., Shi, C., Lai, L., & Yan, Y. (2020;2021;). Self-oriented empathy and compassion fatigue: The serial mediation of dispositional mindfulness and counselor's self-efficacy. *Frontiers in Psychology*, 11, 613908-613908.

https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.613908

Zasiekina L., Martyniuk A.

Moral distress and compassion fatigue in nurses under continuous traumatic stress

The study aims to examine moral distress, compassion fatigue and related conditions in nurses iduring the full invasion of Ukraine. The study involved 42 nurses, aged 24 to 69 years (41.05±11.25), based in a hospital and in an emergency department, who underwent advanced training at the Volyn Medical Institute. The study applies the Professional Quality of Life Scale (Stamm, 2010), the Family Attitude Scale (Kavanagh et al. 1997), the Moral Distress Questionnaire for Nurses (Sporrong, Höglund & Arnetz, 2006), the Continuous Traumatic Stress Response Scale (Goral et al. 2021).

The results of the regression analysis indicate that expressed emotion, response to continuous traumatic stress, and moral distress are associated with compassion fatigue. Taken together, they are a significant predictor of compassion fatigue.
However, the only independent significant predictor of compassion fatigue is the response to continuous traumatic stress.

Prospects for further research include the study of protective factors of compassion fatigue in health care workers, as well as the development of psychological interventions to prevent compassion fatigue and associated conditions.

***Key words**: moral distress, compassion fatigue, continuous traumatic stress, nurses.*

Засєкіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, кафедра загальної та клінічної психології, Волинський національний університет імені Лесі Українки;

Мартинюк Анастасія – магістрант ОП «Клінічна психологія», кафедра загальної та клінічної психології, Волинський національний університет імені Лесі Українки.

УДК 159.92

Ковальчук З.Я. (ORCID 0000-0002-2355-2129)

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ ПІДРОЗДІЛІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

У статті висвітлено проблему емоційної стійкості та подано результати емпіричного дослідження емоційної стійкості офіцерського складу підрозділів Міністерства внутрішніх справ України. У статті також проаналізовано зміни несення служби офіцерського складу підрозділів Міністерства внутрішніх справ України у зв'язку із воєнним станом. Проаналізовано вплив професійної діяльності підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, її нових реалій на емоційну стійкість особового складу. Мета статті – емпіричне дослідження емоційної стійкості офіцерського складу підрозділів Національної поліції України. Встановлено, що особистість наділена високим рівнем емоційної стійкості виявляє зрілість у керуванні емоціями, залишаючись спокійною та збалансованою у складних ситуаціях, демонструє толерантність до невизначеності, здатність швидко та виважено реагувати на нові виклики професійної діяльності, здібності змінювати плани в умовах швидкоплинності і непередбачуваності подій, стійко переносити значні та тривалі навантаження. Виокремлено мотиваційний, когнітивний та емоційно-вольовий компоненти емоційної стійкості. Визначено, що вивчення емоційної стійкості доцільно здійснювати за такими напрямами, як фізіологічний (вивчення залежності емоційної стійкості від особливостей нервової системи), структурний (вивчення регуляторних структур особистості) та регуляторний (пошук особливого механізму регулювання стану у вигляді самоконтролю). Методи дослідження та вибірка. Проаналізувавши низку наукових праць які стосуються проблеми емоційної стійкості можемо стверджувати, що досліджувати її особливості необхідно комплексно. Саме тому нами було використано наступні методики: «Емоційна збудливість – врівноваженість», «Стратегії подолання стресових ситуацій (SAKS)», «Діагностика самооцінки рівня тривожності», «Діагностика емоційного інтелекту». У дослідженні взяли участь 211 осіб офіцерського складу підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, з них 58 офіцерів

Національної гвардії України, 55 офіцерів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, 50 офіцерів Національної поліції України та 48 офіцерів Державної прикордонної служби України. Для висвітлення кількісних показників отриманих результатів нами було використано відсотковий аналіз, а також кореляційний аналіз для встановлення взаємоз'вязків та взаємовпливу між досліджуваними показниками. Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що достатній рівень емоційної стійкості сприятиме тривалому та ефективному виконанню службових обов'язків, позитивно впливатиме на міжособистісну взаємодію у колективі, дозволить розширити межі самомотивації для професійного розвитку та успішної самореалізації офіцерів підрозділів Міністерства внутрішніх справ України.

Ключові слова: *емоційна стійкість, емоційна стабільність, тривожність, стратегій поведінки у стресових ситуаціях, офіцерський склад підрозділів МВС України.*

Постановка проблеми. Стрімкі зміни та кризи у політичному, економічному й соціальному житті на сучасному етапі розвитку нашої держави дещо змінили умови професійної діяльності особового складу підрозділів Міністерства внутрішніх справ України. Так, в умовах воєнного стану виконувати професійні обов'язки стало значно важче: посилений режим несення служби, евакуація населення, збір біометричних даних осіб, протидія мародерству, робота щодо виявлення та знешкодження небезпечних осіб, розбір завалів, вибухонебезпечні роботи. Також додались такі негативні стрес-чинники, як порушення фізіологічних функцій організму, фізичні фактори зовнішнього середовища, інформаційне навантаження, різноманітні психологічні чинники і психосоціальні проблеми.

Професійна діяльність підрозділів Міністерства внутрішніх справ України завжди вимагала від особового складу максимальної зібраності, відданості, асертивності, стресостійкості, компетентності, відповідальності та рішучості. Проте, на сьогоднішній день вимоги особового складу підрозділів Національної поліції України значно зросли. Від них вимагається не лише високий рівень виконання професійних обов'язків, а й психологічна здатність протистояти різним стресовим чинникам. Зокрема, низький рівень тривожності, здатність обирати ефективні та просоціальні стратегії поведінки у стресових ситуаціях, готовність ризикувати для порятунку потерпілих. В цілому, такі

вимоги говорять про необхідність наявності базової емоційної стійкості особового складу підрозділів Міністерства внутрішніх справ України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі науковці наголошують, що емоційна стійкість виступає як важлива індивідуально-психологічна властивість, яка формує здатність протистояти стресовим чинникам і управляти власними емоціями, що забезпечує можливість зберігати високий рівень професійної працездатності, міжособистісної взаємодії, адекватність поведінки, незважаючи на зовнішні фрустраційні фактори. Часто зустрічаємо й інші погляди на поняття емоційної стійкості, зокрема її розглядають як емоційну стабільність і стійкість емоційних станів, а також відсутність схильності до частої зміни емоцій. В дослідженнях деяких науковців емоційна стійкість розглядається як особистісна властивість, за наявності якої відбувається гармонійна взаємодія між усіма аспектами життєдіяльності, що власне сприяє її успішній реалізації, знижує вплив несприятливих емоційних та соціальних чинників, які негативно впливають на психічний стан людини. Вважається, що успішне здійснення професійної діяльності залежить від здатності контролювати чи стримувати емоції, які виникають, а також аналізувати їх [5; 6]. Також дослідники вбачають у емоційній стійкості мотиваційний компонент. Наприклад, в умовах напруженої діяльності виступає як вміння людини акумулювати різні емоційні компоненти, задіювати необхідні ресурси для реалізації власної мети [7; 10].

Емоційні властивості людини характеризуються такими показниками:

- *емоційна збудливість* – ступінь готовності емоційного реагування на значущі для людини подразники. Виявляється через дратівливість, нестриманість, запальність, гарячковість; сприяє чутливості, вразливості тощо;
- *глибина переживання емоцій* виражається в тому, наскільки глибоко людина переживає емоції;
- емоційна ригідність – лабільність; це стійкість емоції, яка виявляється в тому, що виникнувши на якусь подію чи ситуацію, ця емоція продовжує виявлятися, попри те, що обставини вже змінились, і збудник перестав діяти. *Лабільність емоцій* (рухливість, здатність до переключення) полягає в тому, що людина вільно виходить з одних емоційних ситуацій і швидко пристосовується до інших. Іноді це зумовлює її реактивність, імпульсивність, а це означає, що людина погано керує собою;
- *емоційна стійкість* розглядається як: а) здатність емоційно сильно не збуджуватись у ситуаційних умовах, придушувати емоційні реакції,

самоконтролювати їх; б) емоційна незбудливість, нереагування на емоціогенні подразники;

• *експресивність* – це вияв емоцій людини через міміку, жести, голос, моторику, пантоміміку, мовлення тощо;

• *емоційний відгук* – це ступінь чутливості, сприйняття; виявляється в тому, як легко, швидко і гнучко людина емоційно реагує на різноманітні впливи - соціальні події, процес спілкування, особливості партнерів, «на справу», «на предмет», «природу», «на себе» тощо;

• емоційний оптимізм – песимізм [4].

У своєму дисертаційному дослідженні, науковиця Ю. Тептюк стверджує, що емоційна стійкість залежить від низки індивідуальних особливостей людини. Зокрема таких, як тривожність, локус контролю, тип темпераменту, стиль мислення, мотивація, самооцінка, стратегії поведінки у стресових ситуаціях, наявність яскраво виражених акцентуацій характеру, готовність до ризику, схильність до конфліктів, підвищена агресивність, установки та цінності особистості [8].

Г. Чайка вважає, що емоційна стійкість допомагає людині, яка опинилась у стресові ситуації безпечно та ефективно прожити її, усвідомлюючи свої негативні емоції, і при цьому не втрачати надію та відчуття мети життя. Емоційна стійкість дає людині можливість утримувати контроль навіть у найважчі чи невизначені періоди її життя. Людина з емоційною стійкістю виявляє зрілість у керуванні емоціями, залишаючись спокійною та збалансованою у складних ситуаціях. Її інтереси не піддаються впливу зовнішніх факторів, вона продовжує бути продуктивною під час стресових ситуацій мобілізуючи усі ресурси для продовження діяльності, орієнтована на реальність та здатна уникати впливу дрібних деталей, які могли б її дестабілізувати [9].

Термін «емоційна стійкість» діяльності педагога позначає синтез властивостей і якостей особистості, що дозволяє впевнено і самостійно в різних емоційних умовах виконувати свою професійну діяльність. Володіти емоційною стійкістю в професійній педагогічній діяльності значить в умовах постійних змін умов діяльності швидко орієнтуватися, знаходити оптимальне рішення у складних нестандартних ситуаціях і зберігати при цьому витримку і самоконтроль [4].

Наша увага до емоційної стійкості особового складу підрозділів Міністерства внутрішніх справ України має стійке підґрунтя. Оскільки,

емоційну стійкість доцільно розглядати не лише як внутрішній досвід особистості, а як особливу діяльність, з допомогою якої людина із легкістю долає складні та небезпечні ситуації, що сприятиме успішному виконанню професійних обов'язків.

На думку дослідниці В. Доценко, емоційна стійкість у структурі особистості фахівців Національної поліції України сприятиме розвитку толерантності до невизначеності, здатності швидко та виважено реагувати на нові виклики професійної діяльності, здібності змінювати плани в умовах швидкоплинності і непередбачуваності подій, здатності регулювати власні емоції та керувати емоціями інших, здатності стійко переносити значні і тривалі навантаження [3].

Мета статті – розкрити результати емпіричного дослідження емоційної стійкості офіцерського складу підрозділів Міністерства внутрішніх України.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для реалізації мети перш за все необхідно встановити основні компоненти та напрями вивчення емоційної стійкості особистості цього аспекту, зокрема у фахівців ризиконебезпечних професій, до яких відносяться підрозділи Національної поліції України. На основі теоретичного аналізу наукової літератури щодо проблеми емоційної стійкості можемо засвідчити, що здебільшого її структуру складають: мотиваційний, когнітивний та емоційно-вольовий компоненти. Г. Дзвоник пропонує здійснювати вивчення емоційної стійкості за такими напрямами, як фізіологічний (вивчення залежності емоційної стійкості від особливостей нервової системи), структурний (вивчення регуляторних структур особистості) та регуляторний (пошук особливого механізму регулювання стану у вигляді самоконтролю) [2].

Методи дослідження та вибірка. Проаналізувавши низку наукових праць які стосуються проблеми емоційної стійкості можемо стверджувати, що досліджувати її особливості необхідно комплексно. Саме тому нами було використано наступні методики: «Емоційна збудливість – врівноваженість», «Стратегії подолання стресових ситуацій (SAKS)», «Діагностика самооцінки рівня тривожності», «Діагностика емоційного інтелекту». У дослідженні взяли участь 211 осіб офіцерського складу підрозділів Національної поліції України, з них 58 офіцерів Національної гвардії України, 55 офіцерів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, 50 офіцерів Національної поліції України та 48 офіцерів Державної прикордонної служби України.

Результати. За результатами проведення психодіагностичної методики «Емоційна збудливість – врівноваженість» можемо засвідчити, що більша половина досліджуваних офіцерів підрозділів Міністерства внутрішніх справ демонструють емоційну врівноваженість (56,7%), середній рівень виявлено у 27,7% та низький лише у 15,6% респондентів. Результати подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Результати дослідження за методикою «Емоційна збудливість – врівноваженість»

Рівні врівноваженості	%
Високий рівень врівноваженості	56,7
Середній рівень врівноваженості	27,7
Низький рівень врівноваженості	15,6

У таблиці 2 подано результати дослідження стратегій поведінки у стресових ситуаціях.

Таблиця 2

Результати дослідження стратегій поведінки у стресових ситуаціях

Стратегії	Моделі поведінки	Рівні вираженості, %		
		Високий	Середній	Низький
Активна	асертивні дії	44,9	29,8	25,3
Просоціальна	пошук соціальної підтримки	34,9	29,3	35,8
	встановлення соціального контакту	32,1	33,5	34,4
Пасивна	обережні дії	22,3	29,1	48,6
	уникнення	21,2	25,3	53,5
Пряма	імпульсивні дії	33,8	38,4	27,8
Непряма	маніпулятивні дії	28,3	33,6	38,1
Асоціальна	асоціальні дії	18,3	20,1	61,6
	агресивні дії	32,1	35,6	32,3

Як бачимо в таблиці, досліджувані офіцери здебільшого демонструють активні та просоціальні стратегії. Значна частина демонструє схильність використовувати пряму та асоціальну стратегії, що виявляється у імпульсивних та агресивних діях. Проте, використання таких моделей поведінки пояснюється особливостями контингенту з яким доводиться взаємодіяти офіцерам підрозділів Міністерства внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків.

Низький рівень тривожності за результатами самооцінки рівня тривожності було виявлено у 56,4% досліджуваних, середній у 25,3% та високий у 18,3% досліджуваних офіцерів. Варто вказати, що офіцери із високим рівнем тривожності за результатами самооцінювання зазначили, що до повномасштабного вторгнення росії на територію України не спостерігали у себе високих показників тривожності. Результати дослідження рівня тривожності подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Результати самооцінювання рівня тривожності

Рівні тривожності	**%**
Високий рівень тривожності	18,3
Середній рівень тривожності	25,3
Низький рівень тривожності	56,4

В таблиці 4 подано результати дослідження показників емоційного інтелекту. Як бачимо, досліджувані офіцери здебільшого демонструють високі рівні за такими показниками, як розпізнавання емоцій інших людей, управління своїми емоціями та самомотивація.

Для вимірювання щільності (сили) зв’язку, визначення форми зв’язку та виявлення впливу факторів на результативну ознаку прийнято застосовувати кореляційний аналіз [1]. Саме тому, було здійснено пошук кореляційної залежності між досліджуваними показниками. На основі кореляційного аналізу Спірмена було встановлено, що високий рівень врівноваженості має позитивні кореляційні взаємозв'язки на рівні значимості $p \leq 0,01$ із таким показниками, як асертивні дії (r=,589), встановлення соціального контакту (r=,538), низький рівень тривожності (r=,668), розпізнавання емоцій інших людей (r=,573), управління своїми емоціями (r=,556) та на рівні $p \leq 0,05$ із самомотивацією (r=,447).

Таблиця 4

Результати дослідження показників емоційного інтелекту

Показники	Високий рівень %	Середній рівень %	Низький рівень %
Розпізнавання емоцій інших людей	38,8	32,2	29
Управління своїми емоціями	41,1	32,7	26,2
Самомотивація	40,9	35	24,1
Емпатія	31,4	37,9	30,7
Емоційна обізнаність	34,1	34,6	31,3

Офіцери із високим рівнем емоційної врівноваженості добре розуміють власні емоції та емоції оточуючих, спокійно реагують на зовнішні подразники, з легкістю встановлюють міжособистісні зв'язки, впевнено поводяться у стресових умовах та зберігають емоційну стійкість. Також для них характерний високий рівень самомотивації, що позитивно впливатиме на успішну реалізації у професії.

Середній рівень врівноваженості має позитивні кореляційні взаємозв'язки на рівні значимості $p \leq 0,01$ із такими показниками, як маніпулятивні дії (r=,583), середній рівень тривожності (r=,571) та на рівні $p \leq 0,05$ із агресивними діями (r=,482). Офіцерський склад підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, у яких виявлено середні рівень врівноваженості демонструють підвищені показники тривожності. Найімовірніше підвищення рівня тривоги викликане новими реаліями. Оскільки офіцери зазначають, що з початком повномасштабного вторгнення виконувати стало значно важче та небезпечніше, а відтак, на їхню думку і підвищений рівень тривожності.

Показник низького рівня врівноваженості має позитивні кореляційні зв'язки взаємозв'язки на рівні значимості $p \leq 0,01$ із такими показниками, як високий рівень тривожності (r=,592), низьким показником емоційної обізнаності (r=,563) та на рівні $p \leq 0,05$ із асоціальними діями (r=,428). Досліджувані офіцери у яких виявлено низький рівень врівноваженості мають низький рівень емоційної обізнаності, тому часто не розуміють причини виникнення тих чи

інших емоцій. Також майже не здатні керувати власними емоціями, особливо у стресових ситуаціях, що вважається не припустимим, оскільки їхня професійна діяльність тісно пов'язана зі значними психоемоційними навантаженнями. Нездатність контролювати себе часто призводить до вчинення асоціальних дій та перевищення посадових повноважень.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує важливість наявності емоційної стійкості в структурі особистості офіцерів підрозділів Міністерства внутрішніх справ України. Достатній рівень емоційної стійкості сприятиме тривалому та ефективному виконанню службових обов'язків, позитивно впливатиме на міжособистісну взаємодію у колективі, дозволить розширити межі самомотивації для професійного розвитку та успішної самореалізації.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у визначенні психологічних чинників зниження емоційної стійкості, пошуку шляхів підвищення емоційної стійкості, а також впровадженні програми розвитку емоційної стійкості у особового складу підрозділів Міністерства внутрішніх справ України.

Література

1. Вавринів О. Організація та проведення психологічних і соціально-психологічних досліджень: практичний посібник. ЛьвДУВС, 2023. 116 с.

2. Дзвоник Г.П. Роль емоційної стійкості в професійному самоздійсненні фахівця. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том 5. Вип. 16. С. 24–29.

3. Доценко В. В. Розвиток психологічної стійкості поліцейських в умовах військової агресії: матеріали наук.-практ. конф. *«Проблеми сучасної поліцеїстики»* Харків, ХНУВС, 2022. С. 160 - 163.

4. Ковальчук З.Я. Емоційна стійкість педагога як детермінанта ефективної педагогічної роботи в освітніх закладах. Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства. Збірник тез круглого столу факультету психології ЛьвДУВС: 22 березня 2013 р. Упоряд. М.П. Козирєв. Львів: Ліга Прес, 2013. С. 73-75.

5. Кудінова М.С. Концепт стресостійкості у сучасному психологічному дискурсі. *Науковий вісник Харківського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2016. №6, т. 2. С. 48-53

6. Оніпко З.С. Дослідження сформованості рівня емоційної стійкості в студентів технічного ВНЗ. *Науковий журнал «Габітус».* №24, т. 2. 2021. С. 73-77. DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.13

7. Пилипенко К.В. Емоційна стійкість як професійно важлива якість майбутнього психолога практика. Практична психологія в системі вищої освіти: теорія, результати досліджень, технології / ред. проф. Н. І. Пов'якель. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. С. 137 – 147.

8. Тептюк Ю. О. Психологічні умови розвитку стресостійкості у соціальних працівників різних вікових категорій: дис … канд.психол.н.: 19.00.07. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021.

9. ЧАЙКА Г. Взаємозв'язок емоційної стійкості та міжособистісних взаємин: статево-віковий аспект. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом.* №1(54),2022. DOI https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.1.12

10. Skoglund, T.H., Risan, P. and Milne, R. Personality and hardiness differences between Norwegian police and psychology students. Scand J Psychol, 2023. P. 230-237. https://doi.org/10.1111/sjop.12877

References

1. Vavryniv O. (2023) Orhanizatsiia ta provedennia psykholohichnykh i sotsialno-psykholohichnykh doslidzhen: praktychnyi posibnyk. LvDUVS, 116 s. [in Ukrainian].

2. Dzvonyk H.P. (2016) Rol emotsiinoi stiikosti v profesiinomu samozdiisnenni fakhivtsia. Aktualni problemy psykholohii. 5 (16). 24–29. [in Ukrainian].

3. Dotsenko V. V. (2022) Rozvytok psykholohichnoi stiikosti politseiskykh v umovakh viiskovoi ahresii: materialy nauk.-prakt. konf. «Problemy suchasnoi politseistyky» Kharkiv, KhNUVS. 160 – 163. [in Ukrainian].

4. Kovalchuk Z.Ia. (2013). Emotsiina stiikist pedahoha yak determinanta efektyvnoi pedahohichnoi roboty v osvitnikh zakladakh [Emotional stability of the teacher as a determinant of effective pedagogical work in educational institutions]. Determinanty profesionalizatsii yak umova rozvytku osvitnoho prostoru suspilstva. Zbirnyk tez kruhloho stolu fakultetu psykholohii LvDUVS: 22 bereznia 2013 r. Uporiad. M.P. Kozyriev. Lviv: Liha Pres. 73–75. [in Ukrainian].

4. Kudinova M.S. (2016) Kontsept stresostiikosti u suchasnomu psykholohichnomu dyskursi. Naukovyi visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu. Seriia «Psykholohichni nauky». 6 (2). 48–53. [in Ukrainian].

5. Onipko Z.S. (2021) Doslidzhennia sformovanosti rivnia emotsiinoi stiikosti v studentiv tekhnichnoho VNZ. Naukovyi zhurnal «Habitus». 24 (2). 73–77. DOI https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.13. [in Ukrainian].

6. Pylypenko K.V. (2009) Emotsiina stiikist yak profesiino vazhlyva yakist maibutnoho psykholoha praktyka. Praktychna psykholohiia v systemi vyshchoi osvity: teoriia, rezultaty doslidzhen, tekhnolohii / red. prof. N. I. Pov'iakel. Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova. 137 – 147. [in Ukrainian].

7. Teptiuk Yu. O. (2021) Psykholohichni umovy rozvytku stresostiikosti u sotsialnykh pratsivnykiv riznykh vikovykh katehorii: dys … kand.psykhol.n.: 19.00.07. Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova,. [in Ukrainian].

8. Chaika H. (2022) Vzaiemozviazok emotsiinoi stiikosti ta mizhosobystisnykh vzaiemyn: statevo-vikovyi aspekt. Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. №1(54). DOIhttps://doi.org/10.32689/maup.psych. 12. [in Ukrainian].

9. Skoglund, T.H., Risan, P. and Milne, R. (2023) Personality and hardiness differences between Norwegian police and psychology students. Scand J Psychol. 230-237. https://doi.org/10.1111/sjop.12877 [in English].

Kovalchuk Z.Ya.

Empirical study of emotional resistance of officers of subdivisions of the Ministry of internal affairs of Ukraine

The article highlights the problem of emotional stability and presents the results of an empirical study of the emotional stability of the officers of the units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The article also analyzes the changes in the service of the officers of the units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in connection with the martial law. The impact of the professional activity of the units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, its new realities on the emotional stability of the personnel was analyzed. The purpose of the article is an empirical study of the emotional stability of the officers of the National Police of Ukraine. It has been established that a person endowed with a high level of emotional stability shows maturity in managing emotions, remaining calm and balanced in difficult situations, demonstrates tolerance for uncertainty, the ability to quickly and thoughtfully respond to new challenges of professional activity, the ability to change plans in conditions of rapidity and unpredictability of events, stable bear significant and long-lasting loads. The motivational, cognitive, and emotional-volitional components of emotional stability are singled out. It was determined that the study of emotional stability should

be carried out in such directions as physiological (study of the dependence of emotional stability on the features of the nervous system), structural (study of regulatory structures of the personality) and regulatory (search for a special mechanism of state regulation in the form of self-control). Research methods and sampling. Having analyzed a number of scientific works related to the problem of emotional stability, we can say that it is necessary to investigate its features comprehensively. That is why we used the following methods: "Emotional excitability - balance", "Strategies for coping with stressful situations (SAKS)", "Diagnostics of self-assessment of the level of anxiety", "Diagnostics of emotional intelligence". 211 officers of the units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine took part in the study, including 58 officers of the National Guard of Ukraine, 55 officers of the State Emergency Service of Ukraine, 50 officers of the National Police of Ukraine, and 48 officers of the State Border Guard Service of Ukraine. To highlight the quantitative indicators of the obtained results, we used percentage analysis, as well as correlation analysis to establish relationships and mutual influence between the studied indicators. Conclusions. The conducted research confirms that a sufficient level of emotional stability will contribute to the long-term and effective performance of official duties, will have a positive effect on interpersonal interaction in the team, will allow expanding the limits of self-motivation for professional development and successful self-realization of officers of the units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Key words: *emotional stability, emotional stability, anxiety, behavior strategies in stressful situations, officer composition of units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.*

Ковальчук Зоряна Ярославівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної психології, Львівський державний університет внутрішніх справ.

УДК 159.922.73

Шевченко О.Л. (ORCID 0009-0002-5473-8003),
Лукашов О.О. (ORCID 0009-0007-0485-5128),
Сафонова С.О. (ORCID 0000-0002-3107-9490),
Завацька Н.Є. (ORCID 0000-0001-8148-0998)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ, ЇЇ Я-КОНЦЕЦІЇ ТА ПРОФЕСІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

У статті проведено соціально-психологічний аналіз результатів розвитку соціальної відповідальності особистості, її Я-концепції та професійного благополуччя, який засвідчив покращення показників цього процесу. За методикою дослідження рівня суб'єктивного контролю в експериментальній групі після проведеного експерименту збільшилася кількість інтерналів (параметр загальної інтернальності), тоді як у контрольній групі ці зміни відбулися незначуще. Відповідно, кількість інтерналів (параметр виробничої інтернальності) в експериментальній групі також збільшилася. За методикою вивчення самоставлення в експериментальній групі після проведеного експерименту кількість респондентів, що мають яскраво виражену ознаку глобального самоставлення, збільшилася, у той час як у контрольній групі їх кількість практично не змінилася. Число респондентів, що мають яскраво виражену ознаку самоставлення, в експериментальній групі також збільшилося. Зросло й число респондентів за рівнем конкретних дій щодо свого «Я» в експериментальній групі. За методикою психодіагностичного тестування В. Мельникова та Л. Ямпольського в експериментальній групі після проведеного експерименту зросла кількість респондентів, які мають високий рівень показника совісності, на відміну від респондентів еонтрольної групи. Знизився високий рівень показника асоціальності в експериментальній групі. За методикою оцінювання соціальної відповідальності В. Марищука в експериментальній групі кількість респондентів, які продемонстрували високий рівень розвитку соціальної відповідальності значно збільшилась.

До доказів ефективності дослідно-експериментальної роботи з розвитку соціальної відповідальності респондентів можна віднести: зростання їх успішності; підвищення соціальної активності у науковій, громадській та

творчій діяльності; підвищення задоволеності, усвідомлення ними власної соціальної позиції.

Ключові слова: *особистість, соціальна відповідальність, Я-коцепція, розвиток соціальної відповідальності, соціальне проєктування, професійне благополуччя, професійний розвиток.*

Постановка проблеми. Розгляд різних підходів до розуміння структури, змісту загальнолюдської системи цінностей, ціннісних орієнтацій та прояву соціальної відповідальності особистості дозволяє узагальнити, що існує взаємозворотня залежність рівня розвитку соціальної відповідальності та структури системи цінностей, оскільки структура системи цінностей індивіда, співвідношення у ній термінальних і інструментальних цінностей залежить від об'єкта відповідальності: з одного боку, якщо у системі цінностей домінуючими є термінальні цінності, то відповідальність буде носити індивідуалізований, особистісний характер, адже об'єктом відповідальності є сам індивід, його потреби та інтереси [2; 5; 8; 11; 13; 15 та ін.]. З іншого боку, якщо в системі цінностей превалюють інструментальні цінності, то відповідальність матиме соціальну спрямованість, оскільки її об'єктом буде соціум із усіма його атрибутами; рівень сформованості соціальної відповідальності та визначення соціальної дії у структурі життєдіяльності індивіда залежить від домінування інструментальних цінностей [1; 3; 4; 5; 7 та ін.]. Чим більше домінанта інструментальних цінностей, тим вище рівень сформованості соціальної відповідальності, який визначає вибір ціннісно-раціонального соціального впливу у структурі життєдіяльності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасної системи цінностей та визначення місця, яке в ній займає соціальна відповідальність, показав, що особливості структуризації системи цінностей визначені історичним розвитком особистості. Наразі у суспільстві очевидна криза структури традиційних базових цінностей. Соціальна відповідальність поки не постає як смислова квінтесенція системи цінностей і ціннісних орієнтирів, а також регуляторів сучасного стану суспільства. У той же час не втрачаються, а навпаки активізуються ціннісні орієнтації особистості, що базуються на індивідуалізації відповідальності, викликані домінуванням традиційних елементів системи цінностей, таких як сім'я, здоров'я, друзі, робота, стабільність [9; 10; 12; 14 та ін.].

Мета статті – провести соціально-психологічний аналіз результатів розвитку соціальної відповідальності особистості, її Я-концепції та професійного благополуччя.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. З метою перевірки основних положень висунутої гіпотези в ході дослідження проводився формувальний експеримент, який передбачав моделювання процесу розвитку соціальної відповідальності особистості, вимірювання початкових та досягнутих результатів.

Було виділено три етапи експерименту: констатувальний, формувальний і контрольний. Загальна кількість учасників експерименту становила 762 особи.

Дослідження проводилися серед здобувачів вищої освіти, які здобувають освіту в галузі знань з соціальних і поведінкових наук та управління і адміністрування. Перший етап (констатувальний експеримент) включав пошук ідеї, конструювання процесу, розробку концептуальних основ, оформлення їх у програму.

На цьому етапі експерименту визначалися його зміст, форми та методи, проєктувалися умови для формування відповідальності здобувачів вищої освіти, аналізувалося доцільне використання потенціалів освіти у процесі розвитку соціальної відповідальності здобувачів вищої освіти. Даний етап дослідження проводився серед здобувачів вищої освіти перших-п'ятих курсів. У дослідженні брали участь 458 здобувачів вищої освіти (експериментальна група) спеціальності 071 облік і оподаткування та 304 здобувача вищої освіти спеціальності 073 менеджмент (контрольна група).

Здобувачі вищої освіти даних спеціальностей вивчають фактично однаковий набір дисциплін загального гуманітарного соціально-економічного циклу та природничого циклу. Відмінність змісту загальнопрофесійної та спеціальної підготовки не перевищує 30% кількості годин навчального плану. Склад учасників експерименту представлений у табл. 1.

До моменту проведення даного етапу дослідження здобувачі вищої освіти не брали участь у вивченні спеціальних курсів та спеціально організованих заходах, які б ставили завдання розвитку соціальної відповідальності майбутніх фахівців економіки та управління.

Склад контрольної та експериментальної груп формувався приблизно в рівній кількості, так, щоб до обох груп входили як здобувачі вищої освіти спеціальності облік і опадаткування, так і здобувачі вищої освіти спеціальності менеджмент.

Таблиця 1

Склад вибірки

Курс	Всього		Чоловіки		Жінки	
	n	%	n	%	n	%
1	151	19,8	69	9,1	78	10,2
2	144	18,9	68	8,9	81	10,6
3	157	20,6	67	8,8	82	10,7
4	152	19,9	72	9,4	84	11,1
5	158	20,8	73	9,6	88	11,6
Всього	762	100	349	45,8	413	54,2

Респонденти відповідали на запитання відібраних психодіагностичних методик таким чином, щоб була можливість виявити не тільки наявність рівня соціальної відповідальності, а й характеристики її складових.

Орієнтирами вибору методик стали:

- надійність та валідність методів дослідження;
- можливості отримання максимального обсягу інформації про здобувачів вищої освіти за оптимального часу на проведення та обробку результатів;
- можливості використання як узагальнених показників діагностування, так й окремих даних, отриманих під час діагностики окремої характеристики;
- можливості простеження динаміки розвитку особистості здобувачів вищої освіти та на її основі постановки прогнозу про перспективи їх просування та підбору відповідного коригування програми дослідження.

Комплект діагностичних методик дослідження було представлено:

1) методикою дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК) в адаптації Є. Бажина, Є. Голинкіної, О. Еткінда;

2) методикою дослідження самоставлення В. Століна;

3) методикою психодіагностичного тестування (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського;

4) методикою оцінювання соціальної відповідальності здобувачів вищої освіти В. Марищука.

Вимірювання рівня суб'єктивного контролю (РСК) широко застосовується у психології мотивації (методика когнітивної орієнтації), у дослідженнях характеру та його зв'язку з поведінкою, у психології управління тощо.

За кордоном ця методика більш відома як шкала локусу контролю Дж. Роттера.

Локус контролю – це стійка властивість особистості, сформована у процесі її соціалізації. Якщо людина здебільшого приймає відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, характером, здібностями, це показує наявність у неї внутрішнього (інтернального) локусу контролю. Якщо ж вона має схильність приписувати відповідальність за всі зовнішні фактори, знаходячи причини в інших людях, у навколишньому середовищі, у долі чи випадку, то це свідчить про наявність у неї зовнішнього (екстернального) локусу контролю.

Відповідно, виділяють два типи локусу контролю: інтернальний та екстернальний. Виявляється позитивна кореляція між інтернальністю і визначенням смислу життя: чим більше суб'єкт вірить, що його життя залежить від його особистих зусиль і здібностей, тим частіше він знаходить у житті смисл і краще бачить його цілі. Інтернали більш впевнені у собі, спокійні. Такі досліджувані найчастіше позитивно ставляться до викладачів. Екстерналів відрізняє конформність, підвищена тривожність, менша терпимість по відношенню до інших. Є дані про більшу схильність екстерналів до обману та вчинення асоціальних вчинків.

Опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» застосовувався в різних ситуаціях. Так, колектив авторів у складі Є. Бажина, Є. Голинкіної та О. Еткінда адаптував цю методику для клінічної психології; зокрема, їх цікавив вплив локусу контролю індивіда на його ставлення до суспільства.

Стандартизація опитувальника проводилася на вибірці з 84 осіб – студентів ЗВО, середній вік яких складав близько 20 років. Автори опитувальника РСК відзначають його високу надійність. Валідність була доведена зв'язками шкал опитувальника з іншими властивостями особистості, виміряними, в тому числі, за допомогою тесту 16-PF Кеттелла.

Адаптований авторами за цією методикою опитувальник РСК рекомендований для клінічної психодіагностики, сімейних консультацій, соціально-психологічного тренінгу та групової психотерапії.

Існують й інші вітчизняні варіанти шкали Дж. Роттера: «Тест-опитувальник суб'єктивної локалізації контролю» (СЛК) С. Пантілєєва та В. Століна, «Опитувальник суб'єктивного контролю» (ОСК) О. Осницького та Ю. Жуйкова та варіант шкали ІРС І. Кондакова та М. Нілопець.

У дослідженні використано класичний варіант РСК, щоб вирішити одне завдання – оцінити дані розвитку соціальної відповідальності за допомогою РСК здобувачів вищої освіти.

Дослідження локусу контролю за опитувальником Д. Роттера передбачало аналіз когнітивного аспекту Я-концепції і включало аналіз як знання себе, так й уявлення про джерела досягнень і невдач, успіхів і поразок, позитивних і негативних результатів діяльності. Залежно від цього досліджуваних розрізняли на осіб із внутрішньою та зовнішньою стратегією, тобто інтернальний та екстернальний локуси контролю. Людина з інтернальним локусом контролю у своїй діяльності орієнтується на себе, на свої здібності й можливості, її поведінка переважно визначається особистими диспозиціями. Успіхи чи невдачі вона пояснює власними діями, вважає, що її досягнення залежать від неї самої, від її особистісних якостей, інтелектуальних, емоційних, раціональних та вольових проявів, а не від випадковостей чи зовнішніх умов.

Респонденти з екстернальним локусом контролю дуже чутливі до зовнішніх впливів. Вони переконані, що їх успіхи чи невдачі є результатом дії зовнішніх сил – везіння, випадковостей, тиску оточення, інших людей тощо, на які вони не може вплинути.

Опитувальник у редакції Є. Бажина, Є. Голинкіної, О. Еткінда складається з 44 пунктів. Кількісно та якісно показники РСК поділяються за 7 шкалами, порівнюючи які можна отримати результати (потрібний «профіль») з нормою, що вимірюється у стенах.

Відхилення вправо (понад 5,5 стенів) свідчить про інтернальний тип контролю РСК у відповідних ситуаціях. Відхилення вліво від норми (менше 5,5 стенів) свідчить про екстернальний тип РСК.

Можна припустити, що зовнішній локус контролю корелює з недостатньою упевненістю у собі, що було виявлено внаслідок досліджень самоставлення. Однак для підтвердження цієї гіпотези необхідний глибокий аналіз кожної окремої особистості з зіставленням усіх використаних методик.

Оскільки дослідження мало констатувальний характер, його результати потребують доповнень та уточнень. Це можна здійснити, вивчивши особливості особистості досліджуваних усіх курсів навчання, а також простеживши динаміку від першого курсу до випускного.

Значно може розширити уявлення про майбутніх фахівців сфери економіки дослідження здобувачів вищої освіти аналогічних спеціальностей різних ЗВО та їхній порівняльний аналіз.

В якості характеристик для обробки дослідження були використані «Шкала загальної інтернальності» і «Шкала інтернальності у сфері виробничих відносин». Високий показник за шкалою загальної інтернальності відповідає високому рівню суб'єктивного контролю за будь-якими значущими ситуаціями. Такі респонденти вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті були результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати і, отже, відчувають свою власну відповідальність за ці події та за те, як складається їхнє життя в цілому.

Низький показник за цією шкалою відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі респонденти не бачать зв'язку між своїми діями та значущими для них подіями їхнього життя, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток та вважають, що більшість їх є результатом випадку чи дій інших людей.

Високий показник за шкалою інтернальності в галузі виробничих відносин свідчить про те, що респондент вважає свої дії важливим фактором в організації власної виробничої діяльності, у відносинах, що складаються в колективі, у своєму просуванні тощо.

Низький показник вказує на те, що він схильний приписувати важливіше значення зовнішнім обставинам – керівництву, товаришам по роботі, везінню–невдачі.

Тест опитувальник самоставлення побудований відповідно до розробленої В. Століним ієрархічної моделі структури самоставлення і є багатовимірним психодіагностичним інструментом, заснованим на принципі стандартизованого самозвіту.

Опитувальник містить 57 пунктів у вигляді тверджень типу: «Навряд чи мене можна любити по-справжньому», «Мої переваги цілком переважують мої недоліки», «Іноді я сам себе погано розумію», «Коли у мене виникає якесь бажання, я, насамперед, запитую себе, чи розумно це?», «Випадковому знайомому я, швидше за все, здаюся людиною приємною», «Стороння людина на перший погляд знайде в мені багато відразливого».

Дана версія опитувальника дозволяє виявити три рівня самоставлення, що відрізняються за ступенем узагальненості:

- глобальне самоставлення;
- самоставлення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією, самоцікавістю та очікуванням ставлення до себе;
- рівень конкретних дій (готовності до них) щодо свого «Я».

В якості вихідного приймається відмінність змісту «Я-образу» (знання чи уявлення про себе, зокрема у формі оцінки вираженості тих чи інших рис) і самоставлення. У ході життя людина пізнає себе і накопичує знання, ці знання становлять змістовну частину її уявлень про себе. Однак знання про себе, природно, їй небайдужі: те, що в них розкривається, виявляється об'єктом її емоцій, оцінок, стає предметом її більш менш стійкого самоставлення.

Опитувальник включає наступні шкали:

Шкала S – вимірює інтегральне почуття «за» або «проти» власного «Я» респондента.

Шкала I – самоповага.

Шкала II – аутосимпатія.

Шкала III – очікуване ставлення від інших.

Шкала IV – самоінтерес.

Опитувальник містить також сім шкал, спрямованих на вимір установки на ті чи інші внутрішні дії на адресу «Я» респондента.

Шкала 1 – самовпевненість.

Шкала 2 – ставлення інших.

Шкала 3 – самоприйняття.

Шкала 4 – самокерівництво, самопослідовність.

Шкала 5 – самозвинувачення.

Шкала 6 – самоцікавість.

Шкала 7 – саморозуміння.

Глобальне самоставлення – внутрішньо не диференційоване почуття «за» та «проти» самого себе.

Самоповага – шкала з 15 пунктів, що об'єднали твердження щодо «внутрішньої послідовності», «саморозуміння», «самовпевненості». Йдеться про той аспект самоставлення, який емоційно та змістовно поєднує віру у свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей, уміння контролювати власне життя та бути самопослідовним, розуміння самого себе.

Аутосимпатія – шкала з 16 пунктів, що об'єднує пункти, в яких відображається дружність-ворожість до власного «Я». До шкали увійшли пункти, що стосуються «самоприйняття», «самозвинувачення». У змістовному плані шкала на позитивному полюсі поєднує схвалення себе в цілому і в істотних частках, довіру до себе і позитивну самооцінку; на негативному полюсі – бачення у собі переважно недоліків, низьку самооцінку, готовність до

самозвинувачення. Пункти свідчать про такі емоційні реакції, як роздратування, зневага, знущання, винесення самовироків тощо.

Самоінтерес – шкала з восьми пунктів, що відображає міру близькості до самого себе, зокрема інтерес до власних думок та почуттів, готовність спілкуватися з собою «на рівних», впевненість у своїй цікавості для інших.

Очікуване ставлення від інших – шкала з 13 пунктів, що відображають очікування позитивного чи негативного ставлення до себе оточуючих.

Опитувальник має задовільну ретестову надійність (30 респондентів; інтервал між двома тестуваннями – сім-десять днів).

Методика психодіагностичного тестування (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського є багатовимірним інструментарієм, заснованим на принципі стандартизованого самозвіту, і призначена для вивчення структури особистості в межах певних факторів.

Методика належить до опитувальних методів дослідження, складається з 174 пунктів. Пункти опитувальника згруповані у 14 шкал.

Шкали нижнього рівня, їх десять, описують: невротизм, психотизм, депресію, сумлінність, естетичну вразливість, жіночність, розгальмованість, загальну активність, боязкість (сором'язливість), товариськість.

Шкали верхнього рівня характеризують: психічну неврівноваженість (групуються на базі першої, другої та третьої шкал нижнього рівня), асоціальність (четверта та п'ята шкали), інтроверсію (шоста, сьома та восьма шкали) та сензитивність (дев'ята та десята шкали).

Всі зазначені методики були використані в повному обсязі, але в якості контролю використовувалися ключові характеристики особистості:

- локус контролю (РСК) як за шкалою загальної інтернальності (Із), так і за шкалами інтернальності в області досягнень (Ід), в області невдач (Ін), у сімейних відносинах (Іс), у міжособистісних відносинах (Ім), у виробничих відносинах (Ів), щодо здоров'я та хвороби (Іх);
- совісність, асоціальність (ПДТ).

Розглянемо результати дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК). При тестуванні ми використали дихотомічний варіант методики, який містить 44 судження, що дозволяють оцінити вираженість локусу контролю за шкалою загальної інтернальності (Із).

Предметом дослідження стала поведінкова саморегуляція особистості, яка виявляється у рівні суб'єктивного контролю у ситуаціях вибору, об'єктом дослідження – різні групи респондентів.

Отримані відповіді порівнювалися із ключем до опитувальника РСК. Кожен збіг з ключем розглядався як бал за шкалою загальної інтернальності у тій чи іншій субшкалі. Хоча дані дозволяють визначити рівень інтернальності в різних сферах життя, основними та найбільш важливими для цього дослідження є дані за шкалою загальної інтернальності та субшкалами інтернальності в області досягнень та в області невдач.

Оскільки дані дуже близькі до нормального розподілу за шкалою загальної інтернальності, необхідно визнати, що вираженість локусу контролю інтернальності-екстернальності рівномірно присутня як у контрольній, так і у експериментальній групах. Це означає, що робити однозначний висновок про прямий зв'язок екстернального локусу контролю з передконвенційним рівнем, а інтернального – з постконвенційним рівнем соціальної відповідальності не є цілком правомірним.

Загальна тенденція зберігається, але вона відповідає критерію інтернальності-екстернальності, оскільки тісно пов'язана з рівнем соціальної зрілості та відповідальності, що характеризує загальну спрямованість особистості.

Менш відповідальні респонденти лише більш схильні до екстернального локусу контролю та, як наслідок, до низького рівня соціальної відповідальності.

Хоча порівняння середніх значень за критеріями (наприклад, за F-критерієм Лівіня для порівняння рівності дисперсій) не дозволяє говорити про те, що показники локусу контролю різняться у контрольній та експериментальній групах.

Для здійснення статистичного аналізу отриманих вибірок дані були представлені у вигляді матриці (табл. 2), яка показує, як розподіляється стан об'єктів, що вивчаються, або властивостей за шкалою найменувань, що мають кілька категорій (С).

У цій таблиці розподіл стану досліджуваної властивості визначається формалізованими категоріями: 1, 2, 3, … С.

Формулювання цих категорій, або показників, може бути абсолютно різним, наприклад, рівень якості: «високий», «вищий за середній», «середній», «низький», «дуже низький» або «низький рівень», «середній рівень», «високий рівень».

Таблиця 2

Розподіл вибірок «1» і «2»

	Категорії						**Об'єм вибірки**
	1	2	…	i	…	C	
Вибірка перша	O11	O12		O1i		O1C	N1
Вибірка друга	O21	O22		O2i		O2C	N2

Примітка: O1i – кількість об'єктів першої вибірки, що потрапили до і-ї категорії за станом деякої якості; O2i – кількість об'єктів другої вибірки, які потрапили в і-у категорію, за станом деякої якості; N1, N2 – обсяги вибірок.

Сутність методу $\chi 2$ полягає в тому, щоб перевірити початкову гіпотезу, що висувається, про рівність ймовірностей приналежності об'єктів першої і другої вибірок кожній з (С) категорій.

Якщо хоча б для однієї з (С) категорій ймовірності не збігаються, то справедливою вважатиметься альтернативна гіпотеза, адже вона характеризуватиме відмінність ймовірностей попадання об'єктів у цю вибірку.

Обсяги вибірок визначаються за формулою (1):

$$N1 = O11 + O12 + \ldots + O1i + \ldots + O1C$$
$$N2 = O21 + O22 + \ldots + O2i + \ldots + O2C$$

Як початкова гіпотеза висувається припущення у тому, що відмінностей немає. Як альтернативна гіпотеза використовується припущення, що відмінності є. Пропонований метод статистичного аналізу дозволяє і не знати самих значень ймовірностей попадання об'єктів обох вибірок у кожну категорію, оскільки метод вимагає лише встановлення з-поміж них співвідношення рівності чи відмінності.

Для прийняття рішення усі отримані значення квантилю розподілу $\chi 2$ порівнюються з критичним значенням $\chi 2$кр, яке вибирається з урахуванням обраного рівня значущості α та ступеня свободи $\mu = C - 1$.

При розрахунках якості рівень значущості достатній при $\alpha = 0{,}05$. За виконання нерівності $\chi 2 < \chi 2$кр початкова гіпотеза підтверджується. При виконанні нерівності $\chi 2 > \chi 2$кр початкова гіпотеза відхиляється та приймається альтернативна гіпотеза.

Для рівня значущості α = 0,05 та С = 3 ступінь свободи μ = С – 1 = 2, а рівень критичного значення квантилю розподілу $\chi 2кр = 5,991$.

Для рівня значущості α = 0,05 квантиль вибірок у контрольній та експериментальній групах не перевищує рівень критичного значення квантилю розподілу $\chi 2кр = 5,991$, що дозволяє зробити висновок про те, що відмінностей у групах немає.

1. Передконвенційний рівень соціальної відповідальності суто егоцентричний. Моральність чи аморальність прийнятих рішень грунтується головним чином принципі особистої вигоди. Правильна поведінка полягає у дії, яка задовольняє власні потреби. Людські відносини розуміються у сенсі обмінних відносин ринку. Елементи чесності, взаємності та рівності обміну тут є, але вони розуміються прагматичним способом. Взаємність – це аналогія випадку «ти – мені, я – тобі», але не в смислі лояльності, вдячності та справедливості. Цей рівень характеризується особливостями віку, фрагментарністю поглядів на соціальну відповідальність, невмінням здійснювати свій соціальний вибір, попри активну допомогу респонденту зі сторони.

Конвенційний рівень розвитку соціальної відповідальності досягається тоді, коли приймаються оцінки своєї соціальної групи. Соціальні вимоги цієї групи засвоюються та дотримуються некритично, як істина в останній субстанції. Соціальні вимоги виконуються лише задля того, щоб отримати схвалення чи уникнути покарання. Ця установка визначена не лише конформізмом, пристосуванням до особистих очікувань та громадського порядку, а й за допомогою лояльності, активної підтримки та виправдання порядку та ідентифікації з особами чи групою, які виступають як носій порядку. Ці правила можуть бути досить загальними, але не вироблені самим респондентом, вони не є результатом його вільного вибору, а приймаються як норма тієї спільності, з якою він сам себе ідентифікує. Проявом цього рівня є корпоративна етика.

Даному рівню притаманні розуміння характеру позиції соціальної відповідальності, орієнтація у світі соціальних зв’язків, наявність прагнення адекватного соціального та економічного вибору, але за спрямовуючої чи підтримуючої допомоги зі сторони.

Постконвенційний рівень. Цей рівень характеризує вироблення особистих соціально відповідальних принципів, які можуть відрізнятися від норм поведінки соціальної групи, з якою респондент себе ідентифікує.

Правильна поведінка визначається виходячи з рішення совісті у співзвуччі з самостійно обраними етичними принципами, які мають бути логічно взаємопов'язані, універсальні і логічно несуперечливі. Ці принципи абстрактні, за своєю суттю; йдеться про універсальні принципи справедливості, взаємності, рівності людських прав, принципи поваги до гідності людей як особистостей.

Цей рівень проявляється у здатності до самостійних відповідальних дій, вираженої у стійкій відповідальній соціальній позиції, у творчому підході до вирішення життєвих проблем.

Таким чином, на першому етапі дослідження було встановлено, що всіх респондентів за рівнем поданих ними відповідей за ступенем розуміння соціальної відповідальності можна розділити на три групи (табл. 3).

Таблиця 3

Узагальнені результати констатувального етапу дослідження

Рівень формування соціальної відповідальності	**Контрольна група**		**Експериментальна група**	
	n	%	n	%
Передконвенційний рівень	137	45,1	227	49,6
Конвенційний рівень	107	35,2	149	32,5
Постконвенційний рівень	60	19,7	82	17,9
Всього	304	100	458	100

Другий етап дослідження – формувальний експеримент – був присвячений реалізації моделі розвитку соціальної відповідальності респондентів. Вся експериментальна діяльність будувалася з наступних завдань:

1) виробити позитивне ставлення особистості до відповідальної поведінки, домогтися усвідомлення нею сутності вимог, що пред'являються суспільством;

2) сформувати знання про соціальну відповідальність, про сутність прав та обов'язків особистості, цінності, про мораль, норми поведінки, моральність, про допустимі та неприпустимі соціальні дії;

3) створити умови для набуття досвіду відповідальної поведінки у рамках соціально значущої діяльності.

Основний зміст формувального експерименту базувався:

а) на навчанні респондентів на курсах за вибором – «Основи соціального проєктування» та «Соціальна відповідальність»;

б) на участі респондентів у соціально значущій проєктній діяльності;

в) на соціально-психологічному супроводі процесу розвитку соціальної відповідальності респондентів.

Проведений експеримент щодо розвитку соціальної відповідальності досліджуваних показав, що результати в експериментальній та контрольній групах різняться.

Це підтверджують дані контрольних заходів, отримані на етапі формувального експерименту (використовувалися ті самі методичні засоби, що й на етапі констатувального експерименту).

Результати початкової та підсумкової стадій дослідження на етапі формувального експерименту представлені у табл. 4-5.

У табл. 5 подано рівень формування знань респондентів про соціальну відповідальність (когнітивний критерій).

Таблиця 4

Рівень формування знань респондентів про соціальну відповідальність (когнітивний критерій)

Групи	**І зріз**						**ІІ зріз**					
	низький рівень		середній рівень		високий рівень		низький рівень		середній рівень		високий рівень	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
КГ	152	30	94	30,9	58	19,1	106	23,1	139	30,3	59	12,9
ЕГ	228	75	153	50,3	77	25,3	29	6,3	275	60	154	33,6
Статистика	$\chi 2 = 1,51$						$\chi 2 = 18,26$					

З табл. 4 видно, що позитивна динаміка в експериментальній групі вища, ніж у контрольній. Сформованість високого рівня знань про соціальну відповідальність в експериментальній групі збільшилася з 77 до 154 осіб (зростання майже у двічі), у контрольній – лише з 58 до 59 осіб.

Число респондентів із низьким рівнем навченості в експериментальній групі скоротилося зі 228 до 29 осіб (зниження на 43,4%), а в контрольній – лише зі 152 до 106 респондентів (15,1%). Це дає підстави стверджувати, що перша

соціально-психологічна умова, а саме організація процесу навчання формує знання про соціальну відповідальність.

Зміна статистики $\chi 2$ від рівня 1,51 до 18,26 підтверджує достовірність результатів статистичної відмінності груп.

Таблиця 5

Рівень застосування респондентами знань про соціальну відповідальність (діяльнісний критерій)

Характер діяльності	Експериментальна група				Контрольна група			
	І зріз		ІІ зріз		І зріз		ІІ зріз	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Відтворювальний	189	41,3	38	8,3	148	48,7	106	34,9
Аналогічний	144	31,4	83	18,1	69	22,7	92	30,3
Алгоритмічний	88	19,2	126	27,5	43	14,1	48	15,8
Інноваційний	23	5,0	109	23,8	31	10,2	39	12,8
Проєктний	14	3,1	102	22,3	13	4,3	19	6,2
Всього	458	100	458	100	304	100	304	100

З табл. 5 видно позитивну динаміку у розвитку респондентів, проте в експериментальній групі вона більш виражена. Так, кількість респондентів, здатних лише відтворювати інформацію та зразки освоюваної діяльності, в експериментальній групі змінилася з 189 до 38 осіб (зниження – 33,0%), у контрольній групі їх кількість знизилася з 148 до 106 осіб (13,8%).

В експериментальній групі респонденти з відтворювальним рівнем розвитку перейшли на аналогічний рівень, а з аналогічного та алгоритмічного рівнів – на інноваційний та проєктний.

Кількість респондентів, які вміють вирішувати інноваційні завдання, в експериментальній групі зросла на 86 осіб, у контрольній – на 8 осіб.

В експериментальній групі кількість респондентів, які освоїли проєктні технології, також збільшилася на 88 осіб (зростання – 19,2%).

Таким чином, зіставлення показників розвитку навчальних умінь у респондентів експериментальної та контрольної груп, рівня складності розв'язуваних ними завдань та проблем, характеру їх діяльності дозволяє зробити висновок, що друга соціально-психологічна умова, а саме забезпечення інтеграції навчальної та суспільно значущої діяльності респондентів, сприяє розвитку соціальної відповідальності.

Порівнюючи отримані результати, можемо відзначити, що формування особистісних особливостей респондентів пов'язане з розвитком навчальної мотивації.

На основі аналізу отриманих результатів виокремлено дві групи респондентів із високим та низьким рівнем навчальної мотивації.

Перша група респондентів – із високим рівнем навчальної мотивації. Це проявляється у таких характеристиках: спрямованість на навчально-професійну діяльність, на розвиток самоосвіти та самопізнання. Вони, як правило, старанно планують своє життя, ставлячи конкретні цілі. Їх відрізняють висока потреба у збереженні власної індивідуальності, прагнення до незалежності від інших та бажання зберегти неповторність, своєрідність власної особистості, своїх поглядів та переконань, свого способу життя, прагнення якнайменше піддаватися впливу масових тенденцій. Поява життєвих планів, загострена здатність до співчуття та занурення у стан інших, здатність переживати емоційно ці стани як свої. Прагнення до досягнення відчутних та конкретних результатів у будь-якому виді діяльності, зокрема, у навчальній діяльності. Здатність до співпереживання, до активного морального ставлення до людей, себе і до природи; здатність до засвоєння традиційних ролей, норм, правил поведінки у суспільстві. У цей період життя респондент вирішує, в якій послідовності він додасть свої здібності для реалізації себе у діяльності та в самому житті.

Друга група респондентів – із низьким рівнем мотивації. Для цієї групи респондентів професійна сфера ще не має значення, яке для них мають сфери навчання та захоплень. Респонденти рідко замислюються про своє майбутнє; професійне життя є для них явно чимось непривабливим та невідомим. Їх набагато більше влаштовує безтурботне і звичніше студентське життя, в якому навчання змагається з їхніми улюбленими заняттями. Майбутні плани не мають реальної опори у майбутньому і не підкріплюються особистою відповідальністю їх реалізацію. Це пов'язано з тим, що респонденти ще перебувають у стадії самовизначення. Наскільки б вони були інтелектуально готові до осмислення майбутнього, багато чого вони не знають – ще немає досвіду реального практичного і духовного життя в суспільстві.

Формувальний етап дослідження показав, що навчальна мотивація респондентів експериментальної групи розвинена більшою мірою, ніж у контрольній, хоча вихідні позиції були приблизно рівними (табл. 6).

Таблиця 6

Рівень мотивації респондентів (мотиваційний критерій)

Рівень мотивації	Експериментальна група				Контрольна група			
	І зріз		ІІ зріз		І зріз		ІІ зріз	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Високий	196	42,8	283	61,8	106	34,9	122	40,1
Низький	262	57,2	175	38,2	198	65,1	182	59,9
Всього	458	100	458	100	304	100	304	100

Так, в експериментальній групі зростання високої мотивації становило 19%, а в контрольній – лише 5,2%. Це дозволяє зробити висновок, що запропонована соціально-психологічна умова, тобто створення професійно-освітнього середовища формування соціальної відповідальності через включення респондентів у соціальне проєктування та реалізацію програм навчально-виховної роботи, сприяє розвитку соціальної відповідальності респондентів.

В якості діагностичних методик дослідження результатів розвитку соціальної відповідальності респондентів були використані ті ж методики дослідження, що і на етапі констатувального експерименту, а саме: методика дослідження рівня суб'єктивного контролю (РСК); методика дослідження самоставлення В. Століна; методика психодіагностичного тестування (ПДТ) В. Мельникова, Л. Ямпольського; методика оцінювання соціальної відповідальності В. Марищука.

Узагальнення результатів розвитку соціальної відповідальності у респондентів (табл. 7) було здійснено на основі аналізу даних кожного учасника.

Таблиця 7

Узагальнені результати формувального етапу дослідження

Рівень формування соціальної відповідальності	Контрольна група		Експериментальна група	
	n	%	n	%
Передконвенційний рівень	134	44,1	122	26,6
Конвенційний рівень	105	34,5	172	37,6
Постконвенційний рівень	65	21,4	164	35,8
Всього	304	100	458	100

Сутність аналізу полягає у тому, що в групу респондентів, яку можна охарактеризувати як групу з передконвенційним рівнем сформованості соціальної відповідальності, включені ті респонденти, які мають не менше 75% діагностованих параметрів низького рівня з числа використовуваних. При цьому респонденти не мають жодного параметра високого рівня.

У групу постконвенційного рівня включені ті респонденти, які мають не менше 75% діагностованих параметрів високого рівня з числа використовуваних і немає жодного параметра низького рівня.

Для рівня значущості $\alpha = 0,05$ квантиль вибірок контрольної та експериментальної груп перевищує рівень критичного значення квантилю розподілу $\chi 2кр = 5,991$ за всіма отриманими параметрами, що дозволяє зробити висновок про те, що розбіжності в експериментальній та контрольній групах існують.

Висновки. Порівняльний аналіз результатів показує покращення показників розвитку соціальної відповідальності респондентів:

1) за методикою дослідження рівня суб'єктивного контролю в експериментальній групі після проведеного експерименту кількість інтерналів (параметр загальної інтернальності) статистично значуще збільшилася, тоді як у контрольній групі змінилася незначуще. Відповідно, кількість інтерналів (параметр виробничої інтернальності) в експериментальній групі збільшилася, а в контрольній такі зміни не є статистично значущими;

2) за методикою вивчення самоставлення В. Століна в експериментальній групі після проведеного експерименту кількість респондентів, що мають яскраво виражену ознаку глобального самоставлення, збільшилася, у той час як у контрольній групі їх кількість практично не змінилася.

Число респондентів, які мають яскраво виражену ознаку самоставлення, в експериментальній групі збільшилося на статистично значущому рівні. У контрольній групі таких змін не зафіксовано.

Число респондентів за рівнем конкретних дій щодо свого «Я» в експериментальній групі також збільшилося.

3) за методикою психодіагностичного тестування В. Мельникова та Л. Ямпольського в експериментальній групі після проведеного експерименту кількість респондентів, які мають високий рівень показника совісності, збільшилася, а у контрольній групітакі зміни не є статистично значущими.

Високий рівень показника асоціальності в експериментальній групі знизився;

4) за методикою оцінювання соціальної відповідальності В. Марищука в експериментальній групі кількість респондентів, які продемонстрували високий рівень розвитку соціальної відповідальності, суттєво збільшилась.

До доказів ефективності проведеної дослідно-експериментальної роботи з розвитку соціальної відповідальності респондентів можна віднести: зростання їх успішності; підвищення соціальної активності у науковій, громадській та творчій діяльності; підвищення задоволеності, усвідомлення ними власної соціальної позиції.

Отже, можна зробити висновок про ефективність дослідно-експериментальної роботи та перевірку гіпотези дослідження.

Література

1. Вітковська І.М. Соціальна відповідальність: теоретичний аспект аналізу. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2011. № 948. С. 45-48.

2. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Вип. 80 «Соціальні послуги», затверджений наказом Мінсоцполітики від 29.03. 2017 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/fn034167

3. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін. К.: НАДУ, 2010. 820 с.

4. Зінченко А.Г., Саприкіна М.А. Соціальна відповідальність в Україні: огляди різних стейкхолдерів. Регіональний аспект. К., 2008. С. 28.

5. Ільніцький Я.В. Соціальна відповідальність партнерів у сфері зайнятості населення: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07. К., 2012. 19 с.

6. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: пер. з нім. К.: Лібра, 2001. 400 с.

7. Куриця А.І. Відповідальність як чинник розвитку лідерських якостей студента: дис. … канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2013. 269 с.

8. Оржель О. Університетська соціальна відповідальність у контексті університетського лідерства. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2017. 40 с.

9. Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутніх соціальних працівників: соціально-психологічний тренінг. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. 124 с.

10. Савченко І.Г. Категорія соціальної відповідальності в основних філософських парадигмах. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України: наук. журн*. К.: Вид-во НАДУ, 2005. № 2. С. 454-459.

11. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.

12. Сташків Б.І. Право соціального забезпечення. Загальна частина. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2016. 692 с.

13. Сухицька Н.В. Принципи соіального забезпечння населення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 6-2. Т. 1. С. 55-57.

14. Филипова І.Г. Деонтологія соціальної відповідальності і механізм соціального контролю. MPRA. 2012. № 47500. С. 524–533. URL:: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/47500/1/MPRA_paper_47500.pdf.

15. Шевчук О.С. Соціальна відповідальність як складова професійної підготовки майбутнього психолога. *Психологічні науки: зб. наук. праць*. 2013. Вип. 2. С. 264-269.

References

1. Vitkovska I.M. Sotsialna vidpovidalnist: teoretychnyi aspekt analizu. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina. 2011. № 948. S. 45-48.

2. Dovidnyk kvalifikatsiinykh kharakterystyk profesii pratsivnykiv. Vyp. 80 «Sotsialni posluhy», zatverdzhenyi nakazom Minsotspolityky vid 29.03. 2017 r. URL: https://ips.ligazakon.net/document/fn034167

3. Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnoho upravlinnia / uklad.: Yu.P. Surmin, V.D. Bakumenko, A.M. Mykhnenko ta in. K.: NADU, 2010. 820 s.

4. Zinchenko A.H., Saprykina M.A. Sotsialna vidpovidalnist v Ukraini: ohliady riznykh steikkholderiv. Rehionalnyi aspekt. K., 2008. S. 28.

5. Ilnitskyi Ya.V. Sotsialna vidpovidalnist partneriv u sferi zainiatosti naselennia: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: 08.00.07. K., 2012. 19 c.

6. Yonas H. Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnolohichnoi tsyvilizatsii: per. z nim. K.: Libra, 2001. 400 s.

7. Kurytsia A.I. Vidpovidalnist yak chynnyk rozvytku liderskykh yakostei studenta: dys. … kand. psykhol. nauk: 19.00.07. K., 2013. 269 s.

8. Orzhel O. Universytetska sotsialna vidpovidalnist u konteksti universytetskoho liderstva. K.: DP «NVTs «Priorytety», 2017. 40 s.

9. Patynok O.P. Stanovlennia vidpovidalnosti yak profesiino znachushchoi yakosti maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv: sotsialno-psykholohichnyi treninh. K.: NPU imeni M.P.Drahomanova, 2012. 124 s.

10. Savchenko I.H. Katehoriia sotsialnoi vidpovidalnosti v osnovnykh filosofskykh paradyhmakh. Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy: nauk. zhurn. K.: Vyd-vo NADU, 2005. № 2. S. 454-459.

11. Savchyn M.V. Psykholohiia vidpovidalnoi povedinky: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2008. 280 s.

12. Stashkiv B.I. Pravo sotsialnoho zabezpechennia. Zahalna chastyna. Chernihiv: PAT «PVK «Desna», 2016. 692 s.

13. Sukhytska N.V. Pryntsypy soialnoho zabezpechnnia naselennia. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. 2014. Vyp. 6-2. T. 1. S. 55-57.

14. Fylypova I.H. Deontolohiia sotsialnoi vidpovidalnosti i mekhanizm sotsialnoho kontroliu. MPRA. 2012. № 47500. S. 524–533. URL:: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/47500/1/MPRA_paper_47500.pdf.

15. Shevchuk O.S. Sotsialna vidpovidalnist yak skladova profesiinoi pidhotovky maibutnoho psykholoha. Psykholohichni nauky: zb. nauk. prats. 2013. Vyp. 2. S. 264-269.

Shevchenko O.L., Lukashov O.O., Safonova S.O., Zavatska N.Ye.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE RESULTS OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF PERSONALITY, ITS SELF-CONCEPTION AND PROFESSIONAL WELL-BEING

In the article, a socio-psychological analysis of the results of the development of the social responsibility of the individual, his self-concept and professional well-being was carried out, which proved the improvement of the indicators of this process. According to the method of research of the level of subjective control, the number of internals increased in the experimental group after the experiment (parameter of general internality), while in the control group these changes occurred insignificantly. Accordingly, the number of internals (parameter of production internality) in the experimental group also increased. According to the method of studying self-attitude in the experimental group after the experiment, the number of respondents with a pronounced sign of global self-attitude increased, while in the control group their number practically did not change. The number of respondents with a pronounced sign of self-attachment in the experimental group also increased. The number of respondents in terms of the level of specific actions regarding their "I" in the

experimental group also increased. According to the method of psychodiagnostic testing by V. Melnikov and L. Yampolsky, the number of respondents with a high level of conscientiousness increased in the experimental group after the experiment, in contrast to the respondents in the control group. The high level of antisociality in the experimental group decreased. According to V. Maryshchuk's social responsibility evaluation method, the number of respondents who demonstrated a high level of social responsibility development in the experimental group increased significantly.
Evidence of the effectiveness of the research and experimental work on the development of social responsibility of the respondents can be attributed to: the growth of their success rate; increasing social activity in scientific, social and creative activities; increasing satisfaction, their awareness of their own social position.

Key words: *personality, social responsibility, self-concept, development of social responsibility, social projecting, professional well-being, professional development.*

Шевченко Олена Леонідівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ;

Лукашов Олександр Олександрович – кандидат економічних наук, здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Київ;

Сафонова Світлана Олександрівна – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри комп'ютерних наук та інженерії Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Київ;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

УДК 159.922.27

Остополець І.Ю. (ORCID 0000-0001-7315-2062),
Педченко О.В. (ORCID 0000-0003-4725-940X),
Резнікова О.А. (ORCID 0000-0003-2274-0731),
Свіденська Г.М. (ORCID 0000-0003-1580-8881)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНИХ СТРАХІВ ТА ТРИВОЖНОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми взаємозв'язку тривожності та соціальних страхів у здобувачів вищої освіти юнацького віку. Визначено актуальність цієї проблеми на сучасному етапі розвитку українського суспільства у зв'язку із повномасштабною війною, яка відбувається на території України.

Аналіз результатів психологічних досліджень проблеми психологічних особливостей соціальних страхів, тривожності показав, що проблемі страху як соціального явища приділена недостатня увага, багато питань залишаються не розв'язаними. Страх належить до базових емоцій людини, що впливає на різні аспекти її життєдіяльності. У соціальному розвитку особистості страх виступає як один із засобів виховання. На даний час, залишалося невирішеним питання про взаємозв'язок між соціальними страхами та тривожністю у юнацькому віці.

Метою дослідження є визначення особливостей взаємозв'язку між соціальними страхами та тривожністю у здобувачів вищої освіти юнацького віку.

Наукова новизна. Проведене дослідження дозволило виявити провідні, актуальні соціальні страхи молоді та їх взаємозв'язок із рівнем тривожності. Встановлено, що у здобувачів вищої освіти юнацького віку переважають соціальні страхи, а саме страх війни, злочинності, публічного виступу та страх перед іспитами. Досліджувані мають середній рівень тривожності з тенденцією до завищеного. Виявлено прямий кореляційний зв'язок між соціальними страхами та рівнем тривожності. Найбільш значущі показники виявлено щодо страхів війни, злочинності, керівництва, відповідальності, страху перед майбутнім та перед публічними виступами.

Висновки. Виявлено прямий кореляційний зв'язок між тривожністю та соціальними страхами, а саме: війни, злочинності, керівництва, страх перед майбутнім, перед публічними виступами. Тобто тривожність взаємопов'язана із соціальними страхами.

***Ключові слова**: страх, соціальні страхи, тривога, тривожність, юнацький вік.*

Постановка проблеми. Проблема страху та тривоги є актуальною у теперішній час, тому що вони стали невід'ємною частиною життя людини. Страх як базова емоція людини, сигналізує про небезпеку, залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх причин, серед яких виділяють: почуття самотності, знедоленості, пригніченості, загрози самоповазі, почуття неминучого провалу, відчуття власної неадекватності тощо. Наслідками страху можуть стати невпевненість у собі, нервове напруження, які спонукають особистість до уникання, пошуку захисту, порятунку тощо. Страхи, як один із чинників емоційних розладів, знижують стресостійкість, гальмують особистісне зростання, призводять до нездатності адекватно реагувати у небезпечних ситуаціях та уникати психотравмуючих обставин життя. Основними функціями страху і тривоги є сигнальна, захисна, адаптаційна, пошукова.

Соціальний страх це страх перед соціальними об'єктами чи ситуаціями соціальної взаємодії; боязнь оцінки, критики, осуду з боку інших. Соціальні страхи мають специфічні особливості: більшість з них опосередкована явищами, які самі по собі не можуть зашкодити людини і мають комплексний характер; вони легко переносяться на схожі соціальні ситуації та соціальні об'єкти, що призводить, зокрема, до підвищеної тривожності; вони можуть бути конкретними або генералізованими.

Проблема страхів та тривоги молодих людей становить інтерес для психологічної науки і є надзвичайно актуальною у сучасній Україні, вона потребує вирішення низки питань: успішної адаптації юнаків до навчання у закладах вищої освіти, оптимізації самооцінки, попередження розвитку невротичних симптомів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження феномена страху безпосередньо пов'язане з вивченням проблеми емоцій. Соціальні страхи формуються на тлі невпевненості особистості у власних можливостях і здібностях, побоювань, що оточуючі можуть засудить, образити. Вивченням страхів та тривожності у юнацькому віці займалися такі вітчизняні психологи,

як: І. Батраченко, М. Бригадир, В. Зіньківський, В. Мичко, А. Співаковський, М. Сурякова, І. Учитель В. Ямницький, Л. Терлецька та ін., зарубіжні психологи: С. Холл, К. Грос, Д. Селлі, З. Фрейд, А. Адлер, К. Хорні, В. Штерн та багато інших.

Деякі фахівці вважають, що страх – це реакція на реальну небезпеку, а тривожність – це переживання безоб'єктної загрози переважно уявного характеру [3]. Згідно з іншою позицією, страх виникає при вітальній загрозі, коли щось загрожує людському організму, цілісності людини як живій істоті; тривожність виникає при соціальній, особистісній загрозі цінностям, потребам людини, її стосункам з іншими людьми, статусу в суспільстві [6]. У деяких дослідженнях страх розглядається як фундаментальна емоція, а тривожність – як більш складне емоційне утворення, що формується на його основі, у поєднанні з іншими базовими емоціями [7].

Мета статті полягає у визначенні особливостей взаємозв'язку між соціальними страхами та тривожністю у здобувачів вищої освіти юнацького віку.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Соціальний страх зберігає характеристики страху як емоційного психічного стану, що базується на інстинкті самозбереження і супроводжується певними психофізіологічними проявами, та має власну специфіку. Соціальний страх розглядається з двох позицій: як психічне явище, що має соціокультурне відображення; як патопсихологічний феномен, що проявляє себе в фобійних реакціях (наприклад, соціофобії) чи невротичних розладах. Соціальні страхи можуть базуватися на біологічних страхах, але завжди мають специфічний соціальний компонент. Вони допомагають людині орієнтуватися в соціумі, є складовою самозбереження [5].

У юнацькому віці при неадекватній реакції на стимули соціального середовища зростає ймовірність виникнення соціальних страхів та тривожності. На цей процес впливають політична, економічна та соціальна нестабільність; проблеми у міжособистісних стосунках з однолітками та родиною; схильність до фрустрації, мотивація уникнення невдачі, афіліації, ригідність, емоційна нестійкість, проблемна самооцінка, особистісна тривожність, проблеми з адаптацією тощо [2].

Ситуації соціальної взаємодії, які викликають страх, молоді люди намагаються уникати, важко їх переживають і перебільшують їх значущість. До

числа найбільш поширених соціальних страхів належать боязнь провалу, критики і успіху.

Страх та тривога належать до емоційних реакцій або станів, які обумовлені дією різних чинників. Тривога притаманна особистостям із розвиненим почуттям власної гідності, відповідальності, обов'язку, підвищеною чутливістю до власного соціального статусу. Вона зазвичай проявляється як почуття відповідальності за власне життя, благополуччя близьких людей та супроводжується хвилюванням, нервовим напруженням. Страх є відповіддю на реальну або уявну небезпеку, яка гальмує психічні реакції, має визначений характер, спирається на минулий травматичний досвід, впливає на всі сфери життєдіяльності людини, помітно погіршує її самопочуття й ускладнює стосунки з оточуючими.

Дослідження проводилось у Мелітопольському державному педагогічному університеті ім. Богдана Хмельницького, Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького та Горлівському інституті іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». В ньому взяли участь здобувачі вищої освіти другого та третього років навчання, кількістю 54 особи, віком від 18 до 20 років.

У відповідності до мети та завдань емпіричного дослідження використано психодіагностичні методики: «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості» (ІСАС) Ю. Щербатих і Е. Івлєва; «Методика вимірювання рівня тривожності» Д. Тейлор та методи математичної статистики: коефіцієнт кореляції Пірсона.

Для виявлення соціальних страхів використовувався «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості (ІСАС) Ю. Щербатих і Е. Івлєва». Отримані результати відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники актуальних страхів юнаків (у балах)

	Види страхів	**M±σ**
1.	Страх павуків та змій	3,7±1,6
2.	Страх темряви	4,5±2,1
3.	Страх божевілля	4,1±1,7
4.	Страх хвороб близьких	4,2±1,6
5.	Страх злочинності	5,4±2,3
6.	Страх керівництва	4,5±2,0

7.	Страх змін в особистому житті	4,2±1,8
8.	Страх відповідальності	4,7±2,1
9.	Страх старості	4,4±1,9
10.	Страх за серце	4,1±1,6
11.	Страх бідності	4,4±1,8
12.	Страх перед майбутнім	4,7±1,9
13.	Страх перед іспитами	6,5±2,7
14.	Страх війни	5,8±2,6
15.	Страх смерті	3,4±1,1
16.	Страх замкнутого простору	4,3±1,8
17.	Страх висоти	4,5±1,6
18.	Страх глибини	3,5±1,3
19.	Страх перед негативними наслідками хвороб близьких	3,6±1,4
20.	Страх захворіти якою-небудь хворобою	3,8±1,5
21.	Страхи, пов'язані із статевою функцією	3,2±1,1
22.	Страх самогубства	3,4±1,3
23.	Страх перед публічними виступами	6,4±2,5
24.	Страх агресії по відношенню до близьких	2,5±1,2

За результатами дослідження було виділено такі групи страхів: 1) страхи, пов'язані із страхом смерті та втратою здоров'я: божевілля, серцевого нападу, смерті, захворіти якоюсь хворобою, страх, пов'язаний із статевою функцією, страх самогубства; 2) соціальні страхи: війни, керівництва, відповідальності, перед іспитами, перед публічними виступами, перед майбутнім, злочинності; 3) страхи, що пов'язані з особистим життям: хвороб близьких, змін в особистому житті, старості, бідності, перед негативними наслідками хвороб близьких, агресії по відношенню до близьких; 4) природні страхи: павуків та змій, темряви, замкнутого простору, висоти, глибини.

Таким чином, дослідження показало, що у здобувачів вищої освіти юнацького віку переважають соціальні страхи, а саме страх війни, злочинності, публічного виступу та страх перед іспитами.

Для виявлення рівня тривожності використовувалась «Методика вимірювання рівня тривожності» Д. Тейлор. Отримані результати відображено у таблиці 2.

Таблиця 2

Показник тривожності у юнаків (у балах)

Шкала	M±σ
Тривожність	15,7±4,8

Отримані показники вказують на те, що досліджуванні мають середній рівень тривожності з тенденцією до високого. У юнацькому віці тривожність може бути пов'язана із внутрішніми конфліктами, бути реакцією на складнощі підліткового віку, актуальне соціальне середовище, умови життя, прагнення до самоствердження, невизначеність майбутнього тощо. Дослідники відмічають, що для цього віку характерним є підвищення тривоги у сфері спілкування, особливо із значущими дорослими та однолітками [7]. Тривожні особистості відрізняються неадекватною самооцінкою, страхом невдачі, конформністю поведінки, відповідальністю. Підвищений рівень тривожності перешкоджає адекватному реагуванню у стресових та надзвичайних ситуаціях, що може бути небезпечним для здоров'я та життя.

На наступному етапі емпіричного дослідження визначалися особливості взаємозв'язку між соціальними страхами та тривожністю у здобувачів вищої освіти юнацького віку за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона. Отримані результати відображено у таблиці 3.

Таблиця 3

Показники взаємозв'язку соціальних страхів та тривожності у юнаків (r_{xy})

Види страхів	Тривожність
Страх війни	0,52**
Страх злочинності	0,43*
Страх керівництва	0,41*
Страх перед іспитами	0,19
Страх відповідальності	0,48**
Страх перед майбутнім	0,33*
Страх перед публічними виступами	0,45*

*Примітка: *$p \leq 0,05$; **$p \leq 0,01$.*

За результатами статистичного аналізу даних виявлено значущу взаємозалежність між показниками соціального страху та рівнем тривожності, а саме: страх війни (r_{xy}=0,52, $p \leq 0,01$), страх злочинності (r_{xy}=0,43, $p \leq 0,05$), страх керівництва (r_{xy}=0,41, $p \leq 0,05$), страх відповідальності (r_{xy}=0,48, $p \leq 0,01$), страх перед майбутнім (r_{xy}=0,33, $p \leq 0,05$), страх перед публічними виступами (r_{xy}=0,45, $p \leq 0,05$).

Таким чином доведено, що існує прямий кореляційний зв'язок між соціальними страхами та рівнем тривожності. Найбільш значущі показники виявлено щодо страхів війни, злочинності, керівництва, відповідальності, перед майбутнім, перед публічними виступами. Тобто саме ці соціальні страхи найбільше взаємопов'язані із тривогою та є найбільш актуальними для сучасних молодих людей в нашій країні.

Висновки. Проведене дослідження соціальних страхів, рівня тривожності та їх взаємозв'язку доводить, що у здобувачів вищої освіти юнацького віку, які брали участь у дослідженні, можна виділити вираженість таких соціальних страхів, як: страх війни, злочинності, перед публічними виступами, перед іспитами. Тривожність має середній рівень розвитку з тенденцією до високого. Також виявлено прямий кореляційний зв'язок між тривожністю та соціальними страхами, а саме: війни, злочинності, керівництва, страх, перед майбутнім, перед публічними виступами. Тобто тривожність взаємопов'язана із соціальними страхами.

Перспективами подальших досліджень є визначення соціально-психологічних чинників соціальних страхів у юнацькому віці за засобів їхньої корекції.

Література

1. Батраченко І., Сурякова М., Учитель І. Соціальна тривожність у міжособистісній взаємодії студентів. *Вісник Львівського університету*. Серія психологічні науки. 2021. Вип. 10. С. 3–11.

2. Білоус Р.М., Саннікова І. С. Психологічні особливості тривожності студентської молоді. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. С. 25–28.

3. Бригадир М. Б. Особливості появи та відчуття емоції страху в сучасному суспільстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Психологічні науки. 2018. Т. 1, Вип. 2. С. 20–24.

4. Левковська Л. Б. Психологічні чинники виникнення тривожності у осіб юнацького віку. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (101). С. 57–60.

5. Мичко М. В, Ямницкий В. М. Вплив соціального страху та формування особистості в юнацькому віці. *Збірник наукових праць РДГУ*. Психологія: реальність і перспективи. 2014. Вип. 3. С. 105–108.

6. Терлецька Л. Взаємозв'язок страхів, фобій, тривожності із самоставленням особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2020. Вип. 1(11). С. 57–63.

7. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця : КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.

References

1. Batrachenko, I., Suryakova, M. & Uchitel, I. (2021). Social anxiety in interpersonal interaction of students. *Bulletin of Lviv University*. Psychological sciences series. Issue 10. P. 3–11.

2. Bilous, R.M. & Sannikova, I.S. Psychological features of anxiety among student youth. (2019). *Theory and practice of modern psychology.* P. 25–28.

3. Brigadier, M.B. (2018). Peculiarities of the appearance and feeling of the emotion of fear in modern society. *Scientific Bulletin of Kherson State University*. Series Psychological sciences. Vol. 1, Issue 2. P. 20–24.

4. Levkovska, L.B. Psychological factors of anxiety in youth. A young scientist. 2022. No. 1 (101). P. 57–60.

5. Mychko, M.V. & Yamnytskyi, V.M. (2014). The influence of social fear and personality formation in youth. *Collection of scientific works of RDSU*. Psychology: reality and prospects. Issue 3. P. 105–108.

6. Terletska, L. (2020). Interrelationship of fears, phobias, anxiety with self-identification of the individual. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*. Issue 1(11). P. 57–63.

7. Tomchuk, S.M. & Tomchuk, M.I. (2018). Psychology of anxiety, fear and aggression of the individual in the educational process: monograph. Vinnytsia.

Ostopolets I.Yu., Pedchenko O.V., Reznikova O.A., Svidenska H.M.

RELATIONSHIP OF SOCIAL FEAR AND ANXIETY U YOUTH

The article presents the results of a theoretical analysis and an empirical study of the problem of the relationship between anxiety and social fears in youth students of higher education. The relevance of this problem at the current stage of the development of Ukrainian society in connection with the full-scale war that is taking place on the territory of Ukraine is determined.

Analysis of the results of psychological research on the problem of psychological features of social fears and anxiety showed that insufficient attention is paid to the problem of fear as a social phenomenon, and many questions remain unsolved. Fear is one of the basic emotions of a person, which affects various aspects of his life. In the social development of a person, fear acts as one of the means of education. At present, the question of the relationship between social fears and anxiety in adolescence has remained unresolved.

The purpose of the study is to determine the specifics of the relationship between social fears and anxiety in youth students of higher education.

Scientific novelty. The conducted research made it possible to reveal the leading, current social fears of young people and their relationship with the level of anxiety. It has been established that social fears predominate among those who acquire higher education at a young age, namely, fear of war, crime, public speaking, and fear of exams. The subjects have an average level of anxiety with a tendency towards overestimation. A direct correlation between social fears and the level of anxiety was revealed. The most significant indicators were found for fears of war, crime, leadership, responsibility, fear of the future and of public speaking.

Conclusions. A direct correlation between anxiety and social fears has been revealed, namely: war, crime, leadership, fear of the future, and public speaking. That is, anxiety is interconnected with social fears.

Key words: *fear, social fears, anxiety, anxiety, youth.*

Остополець Ірина Юріївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя;

Педченко Олександра Віталіївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси;

Резнікова Олена Анатоліївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Дніпро;

Свіденська Галина Миколаївна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Дніпро.

УДК 159.92

Родченкова І.В. (ORCID 0000-0002-8255-6728)

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПОСТРАЖДАЛИХ НА БОЙОВИЙ СТРЕС

Представлена стаття розкриває особливості соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців, які перебували в умовах бойового стресу й відчули його негативні наслідки. Визначається специфіка таких наслідків та пропонується програма реабілітації, висвітлюються провідні умови й сутність засобів реабілітації військових.

Методи дослідження: шкала оцінки відповідності стандартам EMDR (EFRS – EMDR Fidelity Rating Scale; Д. Корн, Л. Максфілд, Н.Дж. Сміт, Р. Стікголд), стандартизований «Опитувальник для скринінгу посттравматичного стресового розладу». А також «Комплексна програма соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців».

Результати. Реабілітація військових, які зазнали впливу бойового стресу, розглядається як цілеспрямований і раціональний психологічний вплив на основні соціально-психологічні характеристик та пов'язаної з ними психологічні структури особистості з метою створення необхідних умов для повноцінного відновлення розвитку і функціонування індивіда. Представлено основні положення «Комплексної програми соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців», складові та результативність використання в умовах реабілітації військових.

Висновки. На основі системного, індивідуально-орієнтованого підходу описано та продемонстровано соціально-психологічні особливості системи комплексної реабілітації військовослужбовців, які пережили вплив бойового стресу. Система поєднання гіпнотерапії й когнітивно-поведінкової терапії та технік майндфулнес, техніки EMDR (десенсибілізація та переробка рухом очей) й поєднання групової роботи (соціально-психологічні тренінги) та індивідуальної роботи (психотерапія, психодинамічні засоби) ефективно впливають на відновлення й унормування психічного стану військових, їх боєздатності.

Ключові слова: *військовослужбовці, бойовий стрес, комплексна реабілітація, психотерапевтичні засоби.*

Постановка проблеми. Професійна діяльність військовослужбовців характеризується складними ситуаціями, які впливають на психічний стан особистості та проявляються надмірною напруженістю, тривогою, страхом і стресом та ін. Т. Баннер виділяє такі особливості професійної діяльності військовослужбовців [9]. Раптовість, несподіваність виникнення і розвитку екстремальних подій, загроза нормальному життю і здоров'ю особистості, аномальність і новизна обстановки, невизначеність (повна або часткова відсутність інформації, її дефіцит, суперечливість бойової обстановки) Інформаційне перевантаження (надлишкові знання про ту чи іншу подію або явище, що вимагає глибокого і точного аналізу та відповідних висновків) дефіцит часу (військовослужбовцям надається мало часу порівняно зі звичайними оперативними ситуаціями для аналізу та оцінки обстановки, прийняття рішень і виконання певних дій), відповідальності (виконання наказів і розпоряджень), наявність довготривалих труднощів, дискомфорт, який відчувають військовослужбовці через відсутність сприятливих умов для успішної життєдіяльності, інколи депривації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Т. Баннер зазначає, що негативний вплив на психіку військовослужбовців проявляється у вигляді загального розладу поведінки, гальмування раніше вироблених навичок, неадекватної реакції на зовнішні подразники, труднощів у розподілі уваги, звуження обсягу уваги та пам'яті, імпульсивної поведінки та виражених вегетативних змін. Тривалий вплив факторів, що викликають ці стани, призводить до незворотного порушення біологічних механізмів адаптації та компенсації і є передумовою виникнення нервово-психічних розладів та інвалідності в майбутньому. Військовослужбовці часто відчувають тривогу до та під час бойових дій.

Мета статті – розкрити особливості комплексної програми соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців постраждалих на бойовий стрес.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Матеріали та метод. Тривога є одним з найпоширеніших психічних станів серед тих, хто піддається впливу стресогенних факторів високої інтенсивності в рамках своєї роботи [2, 3, 4]. Тривожність, як стан проявляється у вигляді психічної нестабільності, появі ірраціональних загроз і відчуття невпевненості.

Тривога переживається на кількох рівнях. По-перше, на рівні власне тривоги через неусвідомлене відчуття небезпеки, неясної загрози, по-друге, на рівні страху як результату ідентифікації індивідом причин тривоги і конкретних факторів небезпечної ситуації [6,7].

Регулятором специфічної поведінки військовослужбовців є емоційно-вольова сфера, ступінь розвитку якої визначає міру прояву різних негативних станів, що виникають у відповідь на вплив стресових факторів зовнішнього середовища [5].

Система психологічного забезпечення військовослужбовців спрямована на підвищення якості їх діяльності під час бойових дій шляхом формування психічної стійкості та психологічної готовності до дій у складних і небезпечних ситуаціях, в умовах швидкозмінної обстановки й тривалого нервово-психічного напруження, а також стійкості до бойового стресу. Метою є підвищення якості виконання завдань.

Більшість бойових стресових реакцій у військовослужбовців виникають у перший місяць після початку бойових дій і до (40%) - у перший тиждень [5, 6]. Заходи з профілактики та подолання бойового стресу постійно впроваджуються фахівцями Відділу психічного здоров'я (ВПЗ) як на індивідуальному рівні, так і на рівні підрозділів. Протягом чотирьох діб після травматичної події військовослужбовцям має бути надана перша медична допомога, соціально-психологічна підтримка, проведені тренінги та інформаційно-просвітницькі заходи щодо бойових стресових реакцій й можливих ускладнень, а також надана духовна та релігійна підтримка. Психотерапевтичні заходи (психологічне консультування) на цьому етапі не рекомендуються, оскільки вони можуть завдати більше шкоди, ніж користі [5; 6].

Тому найбільш ефективними виявляються заходи психологічної реабілітації. Передусім, реабілітацію розглядають, як цілісну систему державних, соціально-психологічних й медичних та інших заходів, що спрямовуються на профілактику та корекцію патологічних процесів, що спричинюють тимчасову або постійну інвалідність, втрату працездатності.

Бесперечно, тезаурус поняття «реабілітація» включає такі складові, як:

- нейрореабілітація (відповідний комплекс заходів, що уособлюють засоби реабілітації для корекції станів ураження нервової системи, котрі обмежують життєдіяльність або спричинюють інвалідність, забезпечують можливість досягти оптимальну соціальну спільність);

- психологічна реабілітація (цілісна система заходів, що спрямовуються на відновлення, корекцію психічного й психологічного здоров'я, організація сприятливих умов для розвитку й утвердження особистості);

- психолого-педагогічна реабілітація (комплексна система психологічних та виховних заходів, що сприяють самоорганізації оволодіння знаннями, уміннями та навичками (формування об'єктивної самооцінки й патернів соціальної поведінки) із застосуванням навчально-виховних заходів);

- соціальна реабілітація (організація відповідних засобів, що передують утворенню активної соціальної позиції особистості, гідного соціального статусу й схильності до соціальної адаптації завдяки реабілітаційним заходам);

- професійна реабілітація (специфічні заходи, що уособлюють професійну самореалізацію особистості через утворення соціально-психологічних умов, відновлення працездатності й реадаптації особистості задля її працевлаштування та професійного само здійснення) [2; 3; 5; 6].

Виходячи з сутності провідних складових реабілітації визначають головні завдання первинної психологічної допомоги [10]:

- запобігти погіршенню симптомів;
- зменшити ступінь психологічного дистресу;
- мобілізувати підтримку найбільш постраждалих військовослужбовців; відновити контакт з колегами, друзями, близькими та родиною;
- надати інформацію про стан та ситуацію, в якій перебуває постраждалий;
- проінформувати постраждалого про можливі небезпеки.

Окрім цього, варто виокремити основні елементи первинної психологічної допомоги, а саме:

1) контакт і взаємодія - реагування на контакт, ініційований постраждалим, або ініціювання контакту з постраждалим у ненав'язливій та підтримуючій формі;

2) безпека та комфорт - негайне створення безпечного середовища та забезпечення фізичного та емоційного комфорту;

3) стабілізація (за необхідності) - заспокоїти та направити розгублену та емоційно перевантажену жертву;

4) збір інформації про наявні потреби та проблеми - виявлення потреб і проблем та збір додаткової інформації для оптимізації втручань;

5) практична підтримка - надання практичної допомоги для задоволення нагальних побутових і фізіологічних потреб та вирішення проблем;

6) комунікація та підтримка - допомога у встановленні контакту з колегами, друзями, близькими та родиною (для надання психологічної підтримки постраждалій особі).

7) інформація про подолання стресу - надати інформацію про природу стресових реакцій для зменшення дистресу та підтримки адаптивних реакцій

8) спілкування з фахівцями - інформування військовослужбовців про можливі симптоми посттравматичного стресового розладу та можливість звернення за професійною психологічною підтримкою [5; 6; 7].

Втім, основними принципами надання психологічної допомоги при гострих реакціях на бойовий стрес слід визначити такі [11; 13]:

1) короткостроковий - відпочинок та відновлення сил військовослужбовця у спеціалізованому закладі в безпосередній близькості від місця дислокації військової частини для надання медичної та психологічної допомоги у разі виникнення бойового стресу. Тривалість перебування військовослужбовців у реабілітаційних підрозділах варіюється від одного до трьох днів. Приблизно 30 відсотків солдатів повертаються на службу кожні 24 години;

2) своєчасність - заходи з профілактики бойового стресу розпочинаються одразу після медичного втручання - ознаки інвалідності визнаються залежно від оперативної ситуації;

3) соціальний супровід - командування, товариші по службі, лікарі перебувають у постійному контакті з солдатом і пояснюють, що потрапляння солдата до польового реабілітаційного центру не означає, що він «хворий», «нездоровий» чи «ненормальний», що реакції бойового стресу є природними для людей, які перебувають у бойових діях, і що солдат має бути виведений зі свого підрозділу. Реакція на бойовий стрес є природною частиною людської природи під час війни, солдат потрібен своєму підрозділу і повернеться до нього, коли буде здоровий. До солдатів, які повертаються з реабілітаційних центрів, ставляться так само, як і до всіх інших солдатів у підрозділі;

4) результат допомоги є передбачуваним: персонал, який надає допомогу військовослужбовцям, очікує, що лікування та реабілітаційні заходи будуть ефективними, і що вони зможуть повністю повернутися до виконання своїх повсякденних обов'язків. За умови належної реабілітації симптоми бойового стресу можуть бути зменшені або усунені протягом кількох годин або днів.

Особливу роль у формуванні правильного ставлення до бойового стресу відіграють підлеглі командири, які перебувають у постійному контакті з військовослужбовцями;

5) близькість - найкраще відновлення після бойового стресу відбувається за межами розташування бойового підрозділу, а не в госпіталі з пораненими чи травмованими військовослужбовцями. Переконати військовослужбовців, які страждають від бойового стресу, що вони психічно здорові та «нормальні», а всі нетипові симптоми є типовими для травматичних ситуацій і мають тимчасовий характер; надати військовослужбовцям коротку перерву у виконанні бойових та службових обов'язків; відновити фізіологічний комфорт (наприклад, нормальну температуру, задоволення гігієнічних потреб, потреби у воді, їжі та сні); відновити фізіологічний комфорт (наприклад, нормальну температуру, задоволення гігієнічних потреб, потреби у воді, їжі та сні) [5, 6].

Заходи з відновлення та реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях: надати інформацію про ситуацію, підрозділ та стан солдата; забезпечити контакт з колегами, друзями, родичами та сім'єю; дати солдату обґрунтовану впевненість у тому, що він отримає належну та кваліфіковану допомогу в разі отримання психологічної травми, пов'язаної з бойовими діями.

Існує три напрямки реабілітаційної діяльності:

1) зона матеріально-технічного забезпечення підрозділу, в якій працює штатний медичний персонал. Завдяки високому рівню мобільності процес відновлення займає від 24 до 72 годин;

2) лікувально-реабілітаційні табори (центри), де фахівці надають професійну допомогу в подоланні психологічної травми, пов'язаної з війною

3) спеціалізовані медичні підрозділи. Тут суворо дотримуються правил поводження з військовослужбовцями, які повернулися, і вони не є пацієнтами клінік. Військовослужбовці, які проходять реабілітацію в медичних закладах, зазвичай розміщуються окремо від пацієнтів клініки, як правило, в спеціально обладнаних наметових містечках. Після завершення програми відновлення та реабілітації військовослужбовцям може бути запропонована чотири-семиденна програма відновлення професійних навичок і вмінь у прифронтових медичних установах, таких як невеликі табори при спеціалізованих медичних закладах, польові госпіталі або спеціалізовані реабілітаційні центри. Якщо протягом семи днів солдату не вдається відновити боєздатність, його перебування в реабілітаційному центрі продовжується до 14 днів.

Якщо за цей час стан бійця не покращується, його евакуюють із зони бойових дій до другого стаціонарного реабілітаційного закладу. Якщо і тут не спостерігається покращення, солдата переводять до центру третинного рівня.

Військові, які проходять реабілітацію в польових реабілітаційних центрах, не мають статусу пацієнтів. Їм не дозволяють займати цю пасивну роль, а активно сприяють підвищенню їхнього статусу та самооцінки як повноцінних, рівноправних учасників бойових дій. З цією метою військові в польових реабілітаційних центрах носять військову форму і підтримують нормальні робочі стосунки бойового підрозділу. Військові з бойовими травмами або захворюваннями проходять реабілітацію окремо від солдатів, які не мають медичних показань.

Військовим не призначають жодних ліків, окрім тих, що необхідні для відновлення нічного сну. Фахівці польових реабілітаційних центрів ставлять діагноз після проведення первинних заходів, спрямованих на подолання симптомів бойового стресу.

Використовувати звичайні тактичні засоби замість медичного транспорту для евакуації військовослужбовців з підрозділів до місцевих центрів відновлення. Психологічна реабілітація персоналу миротворчої місії після участі в миротворчій операції є невід'ємною частиною заходів з відновлення боєздатності військових підрозділів, які беруть участь у миротворчій операції. Психологічна реабілітація включає в себе відновлення втрачених (порушених) функцій соціального та особистісного статусу, відновлення фізичних і психологічних можливостей та готовності до ведення бойових дій, а також зниження частоти та тяжкості наслідків психологічної травми, пов'язаної з бойовими діями, у вигляді посттравматичного стресового розладу. Психологічне відновлення ґрунтується на принципі партнерства, тобто активної участі військовослужбовців у процесі відновлення, та реалізується через одну з трьох ліній допомоги [2, 3, 6].

Формами допомоги у випадках психологічної травми, пов'язаної з війною визначають такі:

- систематичне скринінгове обстеження бойових підрозділів для визначення системи та обсягу необхідної допомоги;

- консультування та тренінги для командирів та військовослужбовців щодо підвищення стресостійкості;

- негайне реагування та контрзаходи після потенційно травматичних подій; допомога у відновленні військовослужбовців для повернення до належного рівня бойової готовності;

- класифікація військовослужбовців зі стресовими та поведінковими розладами;

- стабілізація ситуації та забезпечення безпеки постраждалих з вираженими симптомами бойового стресу або розладів поведінки;

- короткострокова реабілітація (тривалістю 1-3 дні) військовослужбовців із симптомами бойового стресу або розладів поведінки у польових реабілітаційних центрах, наближених до місць їхньої основної дислокації [5, 6, 7].

Відновлення оптимального рівня компетентності військовослужбовців за допомогою психотерапії та спеціалізованої бойової підготовки. Програма триває щонайменше сім днів. Програми проводяться в місці основної дислокації підрозділу.

Структура та пріоритетність заходів визначаються командуванням спільно з медичною організацією залежно від умов бойових дій та основного психічного розладу військовослужбовця.

При наданні спеціалізованої медико-психологічної допомоги військовослужбовцям на етапі відновлення основним інструментом є короткострокова когнітивно-поведінкова терапія (чотири-п'ять сеансів), яка успішно запобігає виникненню посттравматичного стресового розладу. Також використовується техніка EMDR (десенсибілізація та переробка рухом очей), розроблена доктором Ф. Шапіро. Низка досліджень підтвердила клінічну ефективність цієї методики у запобіганні розвитку ускладнень гострих стресових реакцій внаслідок бойового стресу [13]. На думку німецьких дослідників, основними факторами, що впливають на настрій військовослужбовців, є бойовий стрес.

Бойовий стрес є результатом невідповідності між вимогами середовища та реакціями особистості. Бойовий стрес - це також межа нормального функціонування психіки, яка залежить від індивідуальних особливостей і визначає фізичну та психічну стійкість до вимог середовища. Цю межу можна підняти за допомогою спеціального тренування, тобто психологічної підготовки.

Передумовою високого рівня психічної стійкості та фізичної витривалості, правильного функціонування нервової системи та адаптації до

екстремальних погодних умов є психологічна підготовка до майбутніх умов використання, розроблена у вигляді певних моделей.

Виходячи з наданих теоретичних положень щодо психокорекції та осіб постраждалих на бойовий стрес нами розроблено Комплексну соціально-психологічну програму реабілітації, що включає засоби корекції, психотерапії та ресоціалізації таких осіб.

Концептуальні засади запропонованої «Комплексної соціально-психологічної програми реабілітації» включали психологічну корекцію перцептивної та інтелектуальної діяльності через корекцію поведінки та психічного стану, що фактично відображає психологічну специфіку реабілітації, емоційний стан, сенсорно-перцептивну та інтелектуальну діяльність через корекцію поведінки та психічного стану, що відображає теоретико-методологічні засади реабілітації потерпілого.

Реабілітаційна програма включала, соціально-психологічний тренінг з корекції емоційного стану за допомогою когнітивно-поведінкової терапії та засобів майндфулнес. Також проводилась психодинамічна терапія за індивідуальними призначеннями для подолання емоційних травм із застосуванням методів експозиційної гіпнотерапії та десенсибілізації (EMDR - Eye Movement Reprocessing). Важливою була також профілактика та усунення негативних наслідків впливу бойового стресу через створення «культури самоповаги» для постраждалих.

Запропонована Комплексна програма включає методологічні, змістовні та технічні елементи, інформування постраждалих про психологічну природу бойового стресу, емоційної травми, симптоми та наслідки, особливості самодіагностики, перебіг бойового стресу й емоційної травми внаслідок військових дій, модифікацію емоційних станів і, зокрема, розвиток навичок саморегуляції за допомогою вищезазначених тренінгів.

У «Комплексній програмі соціально-психологічної реабілітації», розробленої для постраждалих від бойового стресу, психологічний вплив під час реабілітації спрямований на подолання психоемоційних травматичних станів і переживань (наприклад, тривоги, самотності, провини, образи, агресії). Міжособистісні конфлікти (мотиваційні, рольові, ціннісні), негативний образ «Я» (комплекс «той, хто вижив», недостатній рівень самооцінки, невпевненість у собі тощо), криза ідентичності (особистісної та соціальної), особливості адаптації та соціалізації, спілкування та взаємодії людей, які переживають вплив бойового стресу.

Особливий інтерес представляють такі напрямки: корекція емоційного розвитку; корекція сенсорної, перцептивної та інтелектуальної діяльності; психологічна корекція поведінки; корекція психічного стану особистості.

Особлива увага приділялася таким напрямкам: корекція когнітивного дефіциту, корекція дефіциту емоційно-вольової сфери, корекція поведінки. Комплексна реабілітація здійснювалася за такими загальними компонентами: методичний, змістовий та технічний.

Крім того, використовувалися стратегічні та тактичні завдання, врахування різних факторів, свідомої активності, ініціативності та типу закладу. Також були оновлені основні принципи комплексної реабілітації. Це: єдність і корекція, нормативний розвиток, корекція за принципом ієрархії, корекція за принципом послідовності, системний розвиток психічної діяльності, принцип активності корекції, принцип взаємодоповнюваності та принцип непорушності.

«Комплексна програма соціально-психологічної реабілітації» спрямована на досягнення наступних цілей: позитивне формулювання, кореляція з тривалістю роботи, врахування розвивального погляду особистості на життя, прояв ефектів реабілітаційної роботи через регулярні часові проміжки.

Важливою частиною «Комплексної програми соціально-психологічної реабілітації» є гіпнотерапія особистості. Саме особливості експозиційної гіпнотерапії при роботі з людьми, які пережили бойовий стрес у випадках емоційної травми та відчувають флешбеки й інші симптоми вторгнення. Травматична подія спричиняє формування в пам'яті структури під назвою «ланцюг страху», яка активується у відповідь на пригадування травми і робить симптоми бойового стресу реальними. Однак під час експозиційної гіпнотерапії флешбеків та інших нав'язливих симптомів людина має унікальну можливість багаторазово звертатися до цих «ланцюжків страху» і обробляти їх у трансі.

В результаті експозиційної гіпнотерапії «ланцюги страху» зазнають наступних змін:

1) структура страху десенсибілізується і адаптивно модифікується шляхом повторного впливу на спогади про травму в стані, подібному до трансу, і в безпечному середовищі;

2) спостерігаючи за тим, як страх не тільки виникає, але й зменшується в безпечному та контрольованому терапевтичному середовищі, людина створює потенціал для обґрунтованого, позитивного самонавіювання та ефективної саморегуляції, а також очікування безсилля;

3) повторні експозиції дозволяють клієнту залучати все нові і нові ресурси в пам'ять про травму, таким чином дозволяючи пам'яті про травму перероблятися і змінюючи якість власних емоційних реакцій клієнта в структурі пам'яті про травму.

У структурі процесу експозиційної гіпнотерапії флешбеків та інших нав'язливих симптомів виділяють такі етапи [12].

1) Підготовка до експозиції. Це необхідний етап, оскільки симптоми реакції, тривоги і паніки в стані трансу можуть бути неприємним побічним продуктом експозиційної терапії. Тому на етапі підготовки заздалегідь розробляються спеціальні техніки для управління симптомами можливих реакцій та ефектів на наступному етапі (експозиції);

2) Індукція впливу. Основна техніка терапевтичної роботи після занурення клієнта в гіпнотичний стан під час фази індукції впливу. Провідні правила експозиції такі:

1. Терапевт просить суб'єкта описати цільову подію, використовуючи сухі факти.

2. Кожна ситуація обговорюється перед експозицією.

3. Самонавіювання та релаксація проводяться після кожної спроби експозиції.

4. Рекомендується продовжувати вплив у тому темпі, який може витримати людина.

5. Якщо показник EDS вказує на рівень напруги 5 або вище, слід запитати пацієнта, чи бажає він продовжувати або припинити вплив, і обговорити залишкову тривожність.

6. Підтримувати пацієнта між сеансами повторного опромінення [12].

До і після формувальних занять всі учасники експериментальної групи пройшли тестування за шкалою оцінки відповідності стандартам EMDR (EFRS – EMDR Fidelity Rating Scale; Д. Корн, Л. Максфілд, Н.Дж. Сміт, Р. Стікголд) й стандартизований «Опитувальник для скринінгу посттравматичного стресового розладу», що складається із семи питань.

За результатами формувальних заходів відзначено статистично значуще зниження проявів симптомів бойового стресу й емоційної травми, депресії та тривоги. Спостерігалися тенденції до використання оптимальних копінг-стратегій переживання наслідків стресу, підвищення рівня самоорганізації, розвитку стресостійкості, психоорганізаційної стабільності та стійкості до складних ситуацій і обставин. Позитивні зміни спостерігалися також у

психодинамічних характеристиках (саморегуляція), показниках інтелектуально-мисленнєвої діяльності та особистісних характеристиках (впевненість у собі, ціннісне ставлення до себе, інших та світу).

Тому «Комплексна програма соціально-психологічної реабілітації», розроблена та адаптована для постраждалих від бойового стресу, є ефективним способом подолання та профілактики його негативних наслідків.

Висновки. Бойовий стрес є результатом невідповідності між індивідуальними реакціями людини, а також межею нормального функціонування психіки людини. Цю межу можна підняти за допомогою спеціального тренування, тобто психологічного тренінгу.

Передумовами психічної стійкості та фізичної витривалості, належного функціонування нервової системи та адаптації до екстремальних погодних умов є психологічна підготовка до майбутніх умов використання.

В армії США Міністерство оборони вимагає, щоб усі військові підрозділи пройшли спеціальну підготовку з управління бойовим стресом, включаючи методи первинної, вторинної та третинної профілактики стресу. На рівні дивізій та бригад було створено Відділення психічного здоров'я, які очолюють лікарі-психіатри. Ці відділи укомплектовані державними службовцями. Психіатри, які мають ступінь магістра психології або соціальної роботи, ліцензію на практику або соціальну роботу та ліцензію на роботу або ступінь магістра соціальної роботи, медичну ліцензію та принаймні один рік досвіду роботи у сфері охорони здоров'я.

Надання психологічних послуг в умовах бойового стресу включає в себе: дозвіл відділу психічного здоров'я; надання лікувальних послуг; планування та нагляд за якістю послуг з охорони психічного здоров'я у військових частинах; нагляд за якістю послу; консультування командирів підрозділів та лікарів з питань психічного здоров'я; співпраця з психологами, відповідальними за питання бойового стресу; співпраця з медичним персоналом; проведення навчання та тренінгів для медичного персоналу щодо сучасних методів діагностики та лікування психологічних та психічних розладів; діагностика та лікування психологічних та психічних розладів; проведення діагностики та написання звітів; діагностика та інформування про суїцидальні ризики у збройних силах.

Нами розроблено «Комплексну програму соціально-психологічної реабілітації», що включає такі основні блоки:

Перший блок «Оптимізації психологічного стану» (техніка прогресивної м'язової релаксації за Е. Якобсоном), контролю дихання та самонавіювання під час сеансів релаксації.

Другий блок «Когнітивної реструктуризації» навчає альтернативним способам мислення для послаблення негативних емоційних станів (наприклад, депресії, тривоги).

Третій блок «Оптимізації міжособистісних стосунків» включає методи, спрямовані на покращення комунікації між учасниками групи;

Четвертий блок «Поведінкові розлади» включає методи, спрямовані на те, щоб навчитися вирішувати проблеми, які спричиняють поведінкові розлади та покращити здатність справлятися зі складними ситуаціями.

Після проходження такої програми військовослужбовці встановлюють більшу психологічну близькість один з одним, покращується взаєморозуміння та більше використовуються методи саморегуляції. Програма комплексної соціально-психологічної реабілітації позитивно впливає на ефективність їхньої професійної діяльності.

Література

1. Завацька Н.Є. Адаптаційний потенціал особистості: медико-соціальний вимір: монографія / за заг. ред. Н.Є. Завацької, Р.П. Шевченко. К.: ПВТП «LAT&K», 2019. 239 с.

2. Медична і соціальна реабілітація: підручник / В.Б.Самойленко, Н.П.Яковенко, І.О.Петряшев та ін.. К.: ВСВ «Медицина», 2023. 359 с.

3. Охорона ментального здоров'я та медико-психологічна реабілітація військовослужбовців в умовах гібридної війни: теорія і практика: монографія / В.І.Цимбалюк, В.В.Стеблюк, О.В.Друзь, Н.О.Марута, Г.М.Кожіна та ін..; За ред. В.І.Цимбалюка. ВСВ «Медицина», 2021. 256 с.

4. Психіатрія та наркологія: навч.-метод.посіб. / А.М.Скрипніков, Л.В.Животовська, Л.А.Боднар, Г.Т.Сонник. – К.: ВСВ «Медицина» 2021 224 с.

5. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти / Упор.: Д.Д. Романовська, О.В. Ілащук. Чернівці: Технодрук, 2014. 133 с

6. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій / З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, Г.П. Лазос, Л.О. Гребінь, Л.І. Литвиненко, Царенко Л.Г.; за ред. З.Г. Кісарчук. К.: ТОВ Вид-во «Логос», 2017. 207 с.

7. Романчук О.І. Психотравма та спричинені нею розлади: прояви, наслідки й сучасні підходи до терапії. *NeuroNews.* 2012. С. 30-37.

8. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th ed.). Washington, DC: Author, 1994.

9. Breslau N., Davis G.C., Andreski P., Peterson E. Traumatic events and post-traumatic stress disorder in an urban population of young adults. *Archives of General Psychiatry*. 1991. Vol. 4, № 9. P. 216-222.

10. Freud S. Tiefen-Psychologie. Band eins. Leben, Werk und Wirkung. Zurich: Kindler Verlag. AG, 1977. 800 p.

11. Grabbe L., Miller-Karas E. The trauma resiliency model: A «bottom-up» intervention for trauma psychotherapy. *Journal of the American Psychiatric Nurses Association*. 2017. Vol. 24(1). P. 76-84.

12. The Legacy of Milton Erickson: Selected Papers of Stephen Gilligan Ed. By Stephen Gilligan. 2002. 416 p

13. Shapiro F. Eye movement desensitization and reprocessing. Basic Principles, Protocols and Procedures. New York; London: The Guiford Press, 1995. 496 p.

References

1. Zavatska N.Ie. (2019) Adaptatsiinyi potentsial osobystosti: medyko-sotsialnyi vymir: monohrafiia [Adaptive potential of an individual: medical and social dimension] :/ za zah. red. N.Ie. Zavatskoi, R.P. Shevchenko. K.: PVTP «LAT&K». 239 s. (in Ukranian)

2. Medychna i sotsialna reabilitatsiia (2023) [Medical and social rehabilitation]: pidruchnyk / V.B.Samoilenko, N.P.Iakovenko, I.O.Petriashev ta in.. K.: VSV «Medytsyna». 359 s. (in Ukranian)

3. Okhorona mentalnoho zdorovia ta medyko-psykholohichna reabilitatsiia viiskovosluzhbovtsiv v umovakh hibrydnoi viiny (2021) [Mental health care and medical and psychological rehabilitation of servicemen in hybrid warfare: theory and practice]: teoriia i praktyka: monohrafiia / V.I.Tsymbaliuk, V.V.Stebliuk, O.V.Druz, N.O.Maruta, H.M.Kozhina ta in..; Za red. V.I.Tsymbaliuka. VSV «Medytsyna». 256 s. (in Ukranian)

4. Psykhiatriia ta narkolohiia (2021) [Psychiatry and narcology]: navch.-metod.posib. / A.M.Skrypnikov, L.V.Zhyvotovska, L.A.Bodnar, H.T.Sonnyk. – K.: VSV «Medytsyna». 224 s. (in Ukranian)

5. Profilaktyka posttravmatychnykh stresovykh rozladiv: psykholohichni aspekty (2014) [Prevention of post-traumatic stress disorders: psychological aspects] /

Upor.: D.D. Romanovska, O.V. Ilashchuk. Chernivtsi: Tekhnodruk. 133 s (in Ukranian)

6. Psykholohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii (2017) [Psychological assistance to victims of traumatic events] / Z.H. Kisarchuk, Ya.M. Omelchenko, H.P. Lazos, L.O. Hrebin, L.I. Lytvynenko, Tsarenko L.H.; za red. Z.H. Kisarchuk. K.: TOV Vyd-vo «Lohos». 207 s. (in Ukranian).

7. Romanchuk O.I. Psykhotravma ta sprychyneni neiu rozlady: proiavy, naslidky y suchasni pidkhody do terapii (2012). [Psychological trauma and disorders caused by it: manifestations, consequences and modern approaches to therapy]. NeuroNews. S. 30-37. (in Ukranian).

8. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th ed.). Washington, DC: Author, 1994. (in English)

9. Breslau N., Davis G.C., Andreski P., Peterson E. Traumatic events and post-traumatic stress disorder in an urban population of young adults. Archives of General Psychiatry. 1991. Vol. 4, № 9. R. 216-222. (in English)

10. Freud S. Tiefen-Psychologie. Band eins. Leben, Werk und Wirkung. Zurich: Kindler Verlag. AG, 1977. 800 p. (in English)

11. Grabbe L., Miller-Karas E. The trauma resiliency model: A «bottom-up» intervention for trauma psychotherapy. Journal of the American Psychiatric Nurses Association. 2017. Vol. 24(1). R. 76-84. (in English)

12. The Legacy of Milton Erickson: Selected Papers of Stephen Gilligan Ed. By Stephen Gilligan. 2002. 416 p (in English)

13. Shapiro F. Eye movement desensitization and reprocessing. Basic Principles, Protocols and Procedures. New York; London: The Guiford Press, 1995. 496 p. (in English)

Rodchenkova I.V.

COMPREHENSIVE PROGRAM OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF MILITARY SERVANTS INJURED BY COMBAT STRESS

The article reveals the peculiarities of social and psychological rehabilitation of servicemen who were under combat stress and experienced its negative consequences. The specifics of such consequences are determined and a rehabilitation programme is proposed, the key conditions and essence of the means of rehabilitation of military personnel are highlighted.

Research methods: EMDR Fidelity Rating Scale (EFRS - EMDR Fidelity Rating Scale; D. Korn, L. Maxfield, N.J. Smith, R. Stickgold), standardised «Posttraumatic Stress Disorder Screening Questionnaire». And also the «Comprehensive programme of social and psychological rehabilitation of military personnel».

Results: The rehabilitation of military personnel exposed to combat stress is considered as a purposeful and rational psychological impact on the main socio-psychological characteristics and related psychological structures of the individual in order to create the necessary conditions for the full restoration of the development and functioning of the individual. The article presents the main provisions of the «Comprehensive Programme for the Social and Psychological Rehabilitation of Military Personnel», its components and effectiveness in the context of military rehabilitation.

Conclusions: Based on a systematic, individual-oriented approach, the socio-psychological features of the system of comprehensive rehabilitation of servicemen who have experienced the effects of combat stress are described and demonstrated. The system of combining hypnotherapy and cognitive behavioural therapy and mindfulness techniques, EMDR (eye movement desensitisation and reprocessing) and a combination of group work (socio-psychological trainings) and individual work (psychotherapy, psychodynamic means) effectively influence the restoration and normalisation of the mental state of the military and their combat capability.

Key words: *military personnel, combat stress, comprehensive rehabilitation, psychotherapeutic means.*

Родченкова Ірина Валеріївна – кандидат психологічних наук, докторантка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

UDK 159.92

Bozoyan M.A. (ORCID 0000-0002-9117-5660)

.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF FORMING THE SOCIAL MATURITY OF FUTURE LAW OFFICERS

The article reveals the scientific and theoretical foundations of the formation of social maturity of future law enforcement officers. The social maturity of the future law enforcement officer is an integrated quality of the specialist's personality, in the structure of which two components are important: cognitive-behavioral and motivational-personal.

Cognitive-behavioral includes: social intelligence (social knowledge, its structure, adequacy to the social environment), social skills, methods of effective interaction, social behavior skills, which are revealed through productive methods of performing socially significant activities, constructive behavior skills in difficult life situations.

Motivational and personal: motives and values of self-realization in society (motives of achievement, self-realization in socially significant activities, consciousness of life), personal properties that ensure self-realization of the individual.

The most important means of improving the process of forming social maturity in future law enforcement officers is the development and implementation of a model of social maturity formation in the educational process, which includes a target setting for the formation of social maturity of future law enforcement officers as a personal and professional quality through the implementation of types, forms and methods of student activity that imitate their future professional activities.

Effective formation of social maturity in future law enforcement officers is ensured by a set of conditions: development of a model of formation of social maturity in future law enforcement officers in the process of professional training; development and approval of a special experimental program for the formation of social maturity in future law enforcement officers in the process of professional training; determination of the main indicators of social maturity of future law enforcement officers; determining the components of monitoring the level of social maturity of future law enforcement officers.

The main indicators of the formation of social maturity in future law enforcement officers are cognitive, motivational and personal, operational, activity indicators. The characteristics of each of the indicators are presented by a description of the ability and readiness, as well as personal qualities of the future law enforcement officer.

Key words: *future law enforcement officers, social maturity, social competence, formation of social maturity.*

Formulation of the problem. The modern social situation is characterized by serious changes that affect a wide range of relations between society and the individual. On the one hand, these relations become more stringent, requiring the competitiveness of all subjects of these relations, on the other hand, they provide the opportunity for free self-determination, self-realization of a person based on the adequacy of the choice of ways to solve their social problems. The transition to market relations in the field of education dictates the need to find a balance between satisfying the individual's need for social protection through the acquisition of certain professional qualifications and the realization of his spiritual needs in understanding the world, the meaning of life, etc. At the same time, the educational institution plays a major role in the formation of personality. Here the system of value orientations is mastered, social experience is acquired, and methods of behavior and activity are tested, consolidated and improved [1-4].

Analysis of recent research and publications. An analysis of the current situation shows that there is a problem of including young people in new economic relations: boys and girls cannot navigate the labor market or begin active independent activities.

As practice shows, for a lawyer, such a component of social maturity as the ability to correctly understand the desires, expectations and demands of other people, to weigh and take into account their rights is extremely important. Six main tasks of a higher educational institution are identified, of which in the context of this study are especially important: meeting the needs of the individual in intellectual, cultural and moral development through obtaining higher and (or) postgraduate professional education; formation of students' civic position, ability to work and live in the conditions of modern civilization and democracy; preservation and enhancement of moral, cultural and scientific values of society.

The success of a university graduate's professional activity depends largely on how well he "fits in" with society (work collective, professional partners, clients, etc.), i.e. from his social maturity. The latter should be considered as the goal and result of

professional training. However, until now in university education the emphasis is on the "volume of knowledge", rather than on the ability to use it to solve a specific problem in a specific situation. Therefore, it is necessary, having analyzed social maturity as a psychological category, to develop methods and conditions for its formation during the professional training of students, taking into account the fact that: the competency-based approach provides answers to the demands of the production sphere; the competency-based approach manifests itself as updating the content of education in response to a changing socio-economic reality; the competency-based approach is a generalized condition for a person's ability to act effectively outside of educational subjects and educational situations; competence appears to be a radical means of modernizing education; competence is characterized by the ability to transfer abilities to conditions different from those in which this competence originally arose; competence is defined as a specialist's readiness to engage in a certain activity or as an attribute of preparation for future professional activity.

If we turn to the American experience of formulating competency models, then here an action, an operation that is correlated not with an object (real or ideal), but with a situation, a problem, comes to the fore. Consequently, objects acquire a completely different status: they are no longer natural phenomena that must be identified, described and classified, but man-made evidence of mastery of the relevant competence (plans, reports, analytical notes).

To generalize somewhat, it can be argued that the concepts of maturity and competence are interpreted in Russian culture in a classical way, i.e. as ideal entities subject to explanation and comprehension. At the same time, competence in Western culture is considered as a non-classical phenomenon, rooted in public educational practice and reflecting the existing balance of interests of society (to a lesser extent - the state), educational institutions, employers, and consumers of services. And, which is a logical generalization of everything said above, to the extent that there is a will to increase the social and economic efficiency of education and the development of human resources of society, the competency-based approach will inevitably be in demand.

The purpose of the article is to reveal the scientific and theoretical foundations of the formation of social maturity of future law enforcement officers.

Presentation of the main material and research results. The essence of the conceptual problems of implementing the competency-based approach is determined by the multiplicity and multidirectionality of interests of all subjects participating in

this process. For example, the state has experience in developing qualification characteristics, i.e. clear lists of knowledge and skills that are significant from the point of view of obtaining a diploma of state final certification, while for the employer, basic communication and information competencies, as well as work experience in the specialty and recommendations, are of greater importance. Graduates themselves, in the situation of analyzing educational achievements, are more focused on the prestige of the corresponding diploma and the opportunity to continue their education. That is why socio-personal, economic, general scientific and professional competencies not only differ in their composition, but, much more importantly, are associated with the needs of different subjects and, therefore, to obtain an objective assessment, require diagnostic procedures that are different in content and structure. It is important to note that certification procedures within the framework of the competency-based approach can be both individual (testing, course and diploma projects, ratings, etc.) and institutional in nature (public examination of activities, certification and licensing, rating of educational institutions, etc.).

The most optimal form of representing models of educational and professional maturity for future lawyers will be a three-level model, including the following components:

1) characteristics of the basic level of competence corresponding to the graduate's general orientation in future activities, knowledge of basic standards and requirements, as well as the presence of general ideas about the educational situation in Ukraine and in the world. Consequently, basic competence is determined in relation to objects (legislative acts, scientific texts, etc.), and the following indicators are used:

- reproduction of the main ideas of documents, knowledge of the estimated deadlines and the entities responsible for their implementation;
- correlating information with a source (i.e. knowing where the relevant information may be located);
- commenting on texts (i.e. correlating standards with real events, identifying problems and contradictions, etc.);

2) characteristics of an intermediate level of competence corresponding to correct actions in some typical situations.

Consequently, to determine the intermediate level, the idea of criteria (i.e. generalized formulas of actions) and indicators (i.e. materialized products of actions) is introduced. Indicators of the formation of the relevant criteria are: clarification of the meaning of individual concepts and terms, explanation of their application in practical situations, in the formation of social maturity; solving practical problems of

teaching aimed at training future lawyers; solving theoretical problems in connection with the professional activity of a lawyer; basic analysis and self-analysis of activities, including writing reports, correcting errors in documentation, helping colleagues in resolving controversial situations;

3) characteristics of the professional level of maturity corresponding to moral and psychological (motivational), intellectual and communicative readiness for professional activity. From this point of view, the following criteria are highlighted: discussion of professional problems and clarification of the tasks of professional activity; forecasting the main difficulties and problems that arise in the process of solving problems; design of complex processes; favorable reviews from colleagues and practice managers about the sphere of life and professional interests, features of individual style of activity, etc.

In general, the competence model of a lawyer turns out to be a rather complex multi-level "construction", where, for example, individual knowledge is compared with objects, criteria for practical training are compared with specific materialized evidence, and personal and professional aspects are compared with data from psychological tests, interviews, etc.

According to most scientists, a socially mature person is capable and ready to make decisions about himself and strive to understand his own feelings and requirements; forget unpleasant feelings and your own insecurities; present and achieve goals in the most effective way; correctly understand the desires, expectations and demands of other people, weigh and take into account their rights; analyze the area of professional activity determined by social structures; imagine how to behave in specific circumstances, taking into account other people, the constraints of social structures and one's own requirements; be aware that social maturity has nothing to do with aggressiveness and presupposes respect for the rights and responsibilities of others.

In this regard, there was a need to find ways to ensure a high level of social maturity at the university.

The relevance of the problem of developing the social maturity of future lawyers is determined by the presence of a number of contradictions between: the new socio-political situation in the country, the conditions of the market economy and the continuing conservatism of the education system; the needs of the modern socio-economic situation in society, focused on nurturing socially significant personal qualities in a young person, and traditional goals, objectives, content of educational activities of a modern family, educational institutions and other social institutions;

progressive trends in humanization and democratization of social life, aimed at the formation of a free and active personality, and manifestations of authoritarianism in educational practice; the need for specialists who are able to adapt to the constantly changing social environment and conditions of professional activity (increasing requirements for the quality of professional services and the performance of functions), and the system of training specialists in universities, which is not focused on the requirements of employers for lawyers against the backdrop of an increase in the volume of legal services and their provision High Quality; high requirements for the quality of legal services provided to the population and insufficient willingness of lawyers to provide services of a high level of quality; requirements for the personal qualities of law enforcement workers and the low level of social competence and professional reflection skills among lawyers; requirements for the level of development of future lawyers' skills in designing a professional career and lack of development of professional communication skills, etc.

Thus, the identified contradictions determine the problem of our research: what are the socio-psychological conditions for the effective formation of social maturity among future lawyers in the process of professional training.

Object of study: the process of professional training of future lawyers in the higher education system.

Subject of research: the formation of social maturity among future lawyers in the process of professional training.

Purpose of the study: to identify, theoretically and experimentally substantiate the conditions for the formation of social maturity among future lawyers in the process of professional training.

The leading idea of our research is the following: intensive self-regulated development of social maturity in a future lawyer is characterized by a focus on the maximum expedient use of internal (individual-psychological, emotional-volitional) resources and opportunities of the educational environment of the university.

Research hypothesis: effective formation of social maturity in future lawyers in the process of professional training is possible if the following conditions are created: a model for the formation of social maturity in future lawyers in the process of professional training has been developed; a special experimental program for developing social maturity among future lawyers in the process of university education was developed and tested; the main indicators of the development of social maturity among future lawyers have been identified; components for monitoring the level of social maturity of future lawyers have been identified.

Research objectives:

1. Reveal the essence and content of the social maturity of specialists in the field of jurisprudence.

2. To develop and theoretically substantiate a structural-functional model of the formation of social maturity among future lawyers in the process of professional training.

3. Develop and test an experimental program for developing social maturity among future lawyers in the process of professional training.

4. To identify, theoretically and experimentally substantiate the conditions for the effective formation of social maturity among future lawyers in the process of professional training.

Research methodology. The research is based on the fundamental ideas of philosophical and psychological anthropology; about the activity of the individual and his self-worth. The methodological basis of the study is the idea of the relationship between cultural, acmeological and individual typological approaches, the dynamic principle of studying the competence of a specialist, taking into account the dialectics of external and internal conditions of development; a contextual approach to teaching, which involves the widest possible introduction into the university educational process of the types, forms and methods of student activity that imitate their future professional activities.

The leading methodological guideline is the synergetic approach, from the standpoint of which a person is considered as a self-developing, dynamic system that is not in equilibrium, but has stability due to the self-organization of potential states into personal new formations and has great potential for self-organization through open interaction with the environment.

Research methods. The solution to the set tasks and verification of the initial assumptions was provided by a set of complementary methods adequate to the nature of the phenomenon being studied: the study of philosophical, psychological and pedagogical literature and the choice of theoretical and methodological foundations for the study (comparative and comparative, analytical-synthesizing, inductive-deductive, method of analogy, abstraction, theoretical modeling); diagnostic (questioning, interviewing, conversation, testing, expert assessments, self-assessment, rating, generalization of independent characteristics, projective techniques); observational (direct, indirect and long-term participant observation, self-observation, practical synthesis); praximetric (analysis of the products of educational activities of cadets and students), experimental (stating and formative experiments); mathematical

methods (mathematical modeling, methods of multivariate analysis, correlation analysis, classical methods of mathematical statistics, graphical display of results, etc.). The choice of methods was determined by the logic of the study and the tasks solved at each stage.

The study was carried out in several stages.

The first stage is a search and theoretical one, during which the analysis of theoretical approaches to the problem was carried out, the scientific research apparatus was determined, and the experimental methodology was developed.

The second stage is experimental, associated with a pedagogical experiment, the development and testing of a model for the formation of social maturity in future lawyers in the process of professional training, the identification of a set of conditions that contribute to the formation of social maturity in future lawyers in the process of professional training.

The third stage is generalizing. At this stage, the results of a study of the level of formation of social maturity among future lawyers in the process of professional training were analyzed, theoretical principles and conclusions were clarified, and the study was formalized.

The scientific novelty of the study lies in the following: the essence and content of the social maturity of specialists in the field of jurisprudence as a necessary component of the personal and professional development of a future lawyer are revealed; a model for developing social maturity among future lawyers in the process of professional training has been developed; a set of conditions has been identified that contribute to the formation of social maturity among future lawyers.

The theoretical significance of the study is determined by the fact that the research results make a certain contribution to the theory and methodology of vocational education. The work clarifies the concept of “social maturity” as a necessary component of personal and professional development in the process of professional training of future lawyers; an essential, specific and level characteristic of social maturity of a future lawyer has been developed; tools for monitoring the social maturity of future lawyers are presented.

The practical significance of the study is as follows: the developed theoretical principles and methodological tools help improve the practice of professional training of future lawyers; The tested diagnostics of the levels of formation of social maturity among future lawyers can be used in the educational process of higher educational institutions, in the system of advanced training and retraining of specialists.

The reliability of the research results is due to the reliance on the methodological principles of scientific research; comprehensive analysis of the problem; using a set of various complementary methods for collecting and processing empirical material; using methods adequate to the problem being studied and the purpose of the work; duration of the experimental study sufficient to solve the assigned problems and obtain reliable results.

One of the most important areas for improving law enforcement in the modern period is the improvement of the ability to "work with people", therefore the formation of the social maturity of future lawyers is one of the pressing problems of law schools and the professional training of future lawyers. Solving this problem is a systemic task that affects all aspects of the educational process of higher education.

The essence of the social maturity of a specialist in the field of jurisprudence is determined by his readiness for professional and social activities, and these types of activities represent a single dynamic system based on knowledge about social reality and about oneself, as well as developed complex social skills and interaction skills, behavior scenarios in typical social situations that allow you to quickly and adequately adapt.

In the content of social maturity, the most important component is the value attitude towards one's own competence as an element of "human capital", which can become the basis for the successful life of a future lawyer.

A socially mature specialist in the field of jurisprudence is characterized by the presence of social intelligence, manifested in such personality traits as sociability, determination to create relationships - readiness to communicate, influence - a property that covers the ability to suggest (power of influence), the formation of the "I-concept", the core of which is self-respect.

In the structure of social maturity, cognitive-behavioral and motivational-personal components are differentiated. The cognitive-behavioral component includes social intelligence, social skills, social behavior skills, productive techniques for performing socially significant activities, effective interaction and constructive behavior in difficult life situations; motivational-personal is represented by the motives and values of self-realization in society, personal properties that ensure the self-realization of the individual.

As criteria for social maturity, we consider the cognitive criterion, which reflects the future lawyer's possession of the knowledge necessary to fulfill social roles; activity level, expressing the degree of practical readiness for social and socio-professional activities; personal, allowing one to judge the personality qualities of the

future lawyer necessary for him to carry out social functions. The main indicators of the formation of social maturity among future lawyers are cognitive, motivational-personal, operational, and activity indicators, the characteristics of which contain a description of the abilities and readiness, as well as the personal qualities of the future lawyer.

Also, indicators of the formation of social maturity are the future lawyer's possession of skills and abilities of joint (group) professional activity, cooperation, as well as professional communication techniques accepted in this profession, social skills and skills of social behavior, skills of constructive behavior in difficult (non-standard) life situations.

The formation of social maturity involves the implementation of a model that represents an integrative unity of goals, objectives, principles, structural and content components, psychological and pedagogical conditions, technologies, algorithmic stages, and indicators for evaluating results.

To achieve an optimal result, it is necessary to awaken intrapersonal mechanisms, since the essential components of social competence are personal new formations that ensure success in leading socially significant activities and in social interaction.

The model defines two strategies: developmental - creating conditions that stimulate the development of basic components of social competence among future lawyers; formative - acquiring social skills in the process of professional training. The first strategy is implemented through enriching the developmental potential of students' interaction with other participants in the educational process, the second - through the implementation of special development programs.

To implement the model, an experimental program for developing the social maturity of future lawyers in the process of professional training has been developed.

The developed approaches can be used in the process of professional training of future lawyers in other subjects, as well as in non-law universities, since social competence is a supra-professional key competence, the optimal level of which should be formed in any university graduate.

Experimental work made it possible to confirm the hypothesis put forward and experimentally substantiate the theoretically formulated conditions. When designing a system for training future lawyers during the development and implementation of an experimental program for the formation of social maturity at the goal-setting stage, we identified two goals of equal importance: the formation of "intellectual" activity skills and the development of social interaction competencies in cadets.

One of the conditions is such an organization of the educational process that would ensure the acquisition of professional experience in model and real situations, which in turn required the modernization of methodological support: determining a set of characteristics for designing and describing these competencies in regulatory documents, educational and methodological literature, searching and testing of relevant measures of the level of social maturity, in particular social intelligence, assessment of interpersonal relationships and other indicators.

The educational activities of cadets must be organized so that they are involved in exercises that provide minimal experience in the application of key, general subject and subject competencies, which we understand as the sphere of relations between knowledge and action in practice and non-standard situations.

During the implementation of the experimental program, we tested new approaches to planning and modernized descriptions of practical classes, which made it possible to introduce interactive forms of activity for students and cadets.

During the implementation of the experimental program, significant changes were noted in the diagnosed parameters of social competence among students and cadets of the experimental group: a decrease in inconsistency of behavior, an increase in the intensity of interpersonal contacts, an increase in the number of respondents whose indicators are in the adaptive range, as well as an increase in indicators on active scales.

The model for developing the social maturity of future lawyers defines two strategies: developmental - creating conditions that stimulate the development of the basic components of social competence in future lawyers; formative - acquiring social skills in the process of professional training.

One of the conditions for the implementation of the model is the acquisition of experience in professional activities in model and real situations, this in turn requires the modernization of methodological support: determining a set of characteristics for the design and description of these competencies in regulatory documents, educational and methodological literature, searching and testing appropriate indicators of the level of social competence, in particular social intelligence, assessment of interpersonal relationships and other indicators.

Conclusions. The social maturity of a future lawyer is an integrated quality of a specialist's personality, in the structure of which two components are important: cognitive-behavioral and motivational-personal.

Cognitive-behavioral includes: social intelligence (social knowledge, its structure, adequacy to the social environment), social skills, methods of effective

interaction, skills of social behavior, manifested through productive methods of performing socially significant activities, skills of constructive behavior in difficult life situations.

Motivational-personal: motives and values of self-realization in society (motives for achievement, self-realization in socially significant activities, meaningfulness of life), personal properties that ensure self-realization of the individual.

The most important means of improving the process of developing social maturity among future lawyers is the development and implementation in the educational process of a university of a model for the formation of social maturity, which includes a target setting for the formation of social maturity of future lawyers as a personal and professional quality through the introduction of types, forms and methods of student activities that imitate their future professional activities.

The effective formation of social maturity in future lawyers is ensured by a set of conditions, the main ones being the following: development of a model for the formation of social maturity in future lawyers in the process of professional training; development and testing of a special experimental program for the formation of social maturity among future lawyers in the process of university education; determination of the main indicators of the development of social maturity among future lawyers; determination of components for monitoring the level of social maturity of future lawyers.

The main indicators of the formation of social maturity among future lawyers are cognitive, motivational-personal, operational, and activity indicators. The characteristics of each of the indicators are presented by a description of the ability and readiness, as well as the personal qualities of the future lawyer.

Our research did not cover all aspects of the problem of developing social maturity in the process of professional training. The most promising problems are the following: technology for developing the social maturity of future specialists; the content of the university's activities on the formation of the social maturity of students at the stages of professional training, the study of the potential of special disciplines for the formation of the social maturity of future specialists.

Literature

1. Радул В.В. Становлення соціальної зрілості молодого вчителя (теорія та практика): дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 1998. 429 с.

2. Власова О.І. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості. *Соціальна психологія.* К., 2005, №2, С. 55-63.

3. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. К.: МАУП, 2000. 309 с.

4. Штепа О.С. Формування особистісної зрілості у підлітковому і юнацькому віці. *Соціальна психологія.* 2006. №1 (15). С. 129-146.

References

1. Radul V.V. Stanovlennia sotsialnoi zrilosti molodoho vchytelia (teoriia ta praktyka): dys... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / Natsionalnyi pedahohichnyi un-t im. M.P. Drahomanova. K., 1998. 429 s.

2. Vlasova O.I. Providni chynnyky rozvytku sotsialnoho potentsialu osobystosti. Sotsialna psykholohiia. K., 2005, №2, S. 55-63.

3. Ziaziun I. A. Pedahohika dobra: idealy i realii: nauk.-metod. posib. K.: MAUP, 2000. 309 s.

4. Shtepa O.S. Formuvannia osobystisnoi zrilosti u pidlitkovomu i yunatskomu vitsi. Sotsialna psykholohiia. 2006. №1 (15). S. 129-146.

Бозоян М.А.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

У статті розкрито науково-теоретичні засади формування соціальної зрілості майбутніх правоохоронців. Соціальна зрілість майбутнього правоохоронця - це інтегрована якість особистості фахівця, у структурі якої важливими є дві складові: когнітивно-поведінкова та мотиваційно-особистісна.

Когнітивно-поведінкова включає: соціальний інтелект (соціальні знання, їх структурованість, адекватність соціальному оточенню), соціальні вміння, способи ефективної взаємодії, навички соціальної поведінки, що виявляються через продуктивні прийоми виконання соціально значущої діяльності, навички конструктивної поведінки у важких життєвих ситуаціях.

Мотиваційно-особистісна: мотиви та цінності самореалізації в суспільстві (мотиви досягнення, самореалізації у соціально значущій діяльності, свідомість життя), особистісні властивості, що забезпечують самореалізацію особистості.

Найважливішим засобом удосконалення процесу формування соціальної зрілості у майбутніх правоохоронців є розробка та впровадження в освітній процес моделі формування соціальної зрілості, що включає цільову установку на формування соціальної зрілості майбутніх правоохоронців як особистісної та професійної якості за допомогою впровадження видів, форм і методів діяльності студентів, що імітують їхню майбутню професійну діяльність.

Ефективне формування соціальної зрілості у майбутніх правоохоронців забезпечується комплексом умов: розробка моделі формування соціальної зрілості в майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки; розробка та апробація спеціальної експериментальної програми формування соціальної зрілості у майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки; визначення основних показників сформованості соціальної зрілості майбутніх правоохоронців; визначення компонентів моніторингу рівня сформованості соціальної зрілості майбутніх правоохоронців.

Основними показниками сформованості соціальної зрілості у майбутніх правоохоронців є когнітивний, мотиваційно-особистісний, операційний, діяльнісний показники. Характеристика кожного з показників представлена описом здібності та готовності, а також особистісних якостей майбутнього правоохоронця.

Ключові слова: *майбутні правоохоронці, соціальна зрілість, соціальна компетентність, формування соціальної зрілості.*

Бозоян Микола Амбарцумович – аспірант спеціальності 053 Психологія кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Київ.

УДК 159.923.2:316.613.42

Прокопенко О. А. (ORCID 0000-0002-0304-5058)

ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-ЦІННІСНОЇ СКЛАДОВОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ВЧИТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статі представлено результати емпіричного дослідження духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів закладів загальної середньої освіти, що набуває особливої значущості в контексті конструктивного розвитку особистості в складних умовах сьогодення. Висвітлено індикатори духовно-ціннісної складової Я-концепції, зокрема, самоцінність (цінність Я) як характеристика прийняття особистістю власної цінності та цінність самотворення як процесу вибудовування себе на основі ствердження духовного начала як визначального у процесі творення себе. Наведено результати факторного аналізу, зва яким виявлено амбівалентний, суперечливий характер ціннісних орієнтацій вчителів закладів загальної середньої освіти, протиставлення в уявленнях учителів свободи й здоров'я; цікавої роботи й життєвої мудрості тощо. Презентовано авторську методику «»Цінність самотворення», за результатами якої визначено достатній рівень прояву даного феномену лише у близько третини досліджуваних.

Загалом констатовано недостатній рівень духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів у доволі значної кількості досліджуваних. Наведено результати дисперсійного аналізу, за яким установлено гендерно-вікові відмінності духовно-ціннісної складової освітян, зокрема те, що вчителі жіночої статі, особливо старші за віком, характеризуються вищими рівнями духовно-ціннісної складової Я-концепції порівняно із вчителями чоловічої статі.

Окреслено перспективи подальшого дослідження, які полягають в обґрунтуванні та апробації програми розвитку духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів закладів загальної середньої освіти в умовах післядипломної освіти.

***Ключові слова**: Я-концепція, ціннісні орієнтації, цінність самотворення, вчителі, заклади загальної середньої освіти, цінність Я, духовно-ціннісна складова Я-концепції.*

Постановка проблеми. Виклики сьогодення вимагають від освітянина не лише досконало володіти теорією і методикою викладання окремих дисциплін, а й бути творчою особистістю, професіоналом із розвиненими духовними цінностями. У цьому контексті дослідження духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителя набуває особливої значущості в контексті конструктивного розвитку особистості в кризових умовах, і, опосередковано, якості педагогічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Об'єктом чисельних досліджень виступали зміст, складові та показники Я-концепції (Dapp, Krauss, & Orth [10], Huang [11] та ін.), чинники, що впливають на різні аспекти її особистісного розвитку й життєдіяльності (Боришевський [1], Soto-Sanz, Piqueras, Rodriguez-Marin, Perez-Vazquez, Rodriguez-Jimenez, Castellvi, et al. [12] та ін.). Фактично Я-концепція виступає своєрідним еталоном, згідно якого індивід фіксує процес свого особистісного розвитку, як зростання у різних аспектах життєдіяльності (М. Боришевський [1] та ін.). Відповідно Я-концепцію доцільно розглядати в контексті самопізнання особистістю своїх властивостей і здатностей, саморозуміння місця й ролі в соціумі, що визначають її життєві цілі й забезпечує конструювання життєвого шляху.

З іншого боку, представниками різних наукових течій активно ведеться пошук суті й структури ціннісних орієнтацій, у тому числі, аксіогенезу особистості (З. Карпенко [3], Г. Радчук [5] та ін.). Питання особистісного розвитку фахівця-педагога висвітлюються з урахуванням його ціннісних орієнтацій (О. Бондарчук, Г. Печерська [8], В. Рибалка [6] та ін.) та ціннісно-смислової регуляції життєдіяльності (І. Галян [2] й ін.). При цьому показано, що на осмислення професійного становлення фахівця суттєво впливає його ціннісно-смислова сфера (М. Савчин [7] та ін.).

Водночас, духовно-ціннісна складова Я-концепції вчителів закладів загальної середньої освіти в складних умовах сьогодення вивчена недостатньо.

Мета статті – висвітлити результати емпіричного дослідження духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів закладів загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. В емпіричному дослідженні взяли участь 380 учителів з різних регіонів України, які були розподілено на групи за *статтю*: 80,6 % жінок; 19,4 % чоловіків; *віком*: до 30 років (8,9 %); 39,4% 31-40 років; 29,0% 41-50 років; 22,7 % понад 50 років.

Вивчення духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів здійснювалося, по-перше, за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич), за якою визначалися переважаючі ціннісні орієнтацій досліджуваних, по-друге – за авторською методикою «Цінність самотворення», спрямовану на виявлення цінності для досліджуваних їх Я як характеристики прийняття особистістю власної цінності, першочергової орієнтації на ті переваги, вона має (S. Harter [9]) й завдяки яким може самореалізуватися попри всі виклики сьогодення, а також цінності самотворення як процесу вибудовування себе на основі ствердження духовного начала як визначального у процесі творення себе. Для цього досліджуваним пропонувалося оцінити за п'ятибальною шкалою, наскільки цінними для них є вищеозначені характеристики самотворення: 1 бал – зовсім не цінними, 2 бали – скоріше ні, ніж цінними; 3 бали важко сказати, і так, і ні; 4 бали – скоріше цінними ніж ні; 5 балів – дуже цінними.

Статистична оцінка надійності методики «Цінність самотворення» засвідчила можливість її використання у дослідницьких цілях, про що свідчать достатні значення коефіцієнта внутрішньої узгодженості α - Кронбаха (0,699) в цілому і окремих пунктів методики, а також коефіцієнта кореляції при розщепленні навпіл (Guttman Split-half), який дорівнює 0,837.

Для оцінювання змістової валідності авторської методики застосовано експертну оцінку. В якості експертів виступили досвідчені науковці й практики в галузі психології у кількості 5 осіб, які зазначили, що виконання методики не викликало них жодних труднощів, а на питання, чи можливо визначити за даною методикою цінність Я та його самотворення для вчителів, відповіли ствердно.

На основі узагальнення результатів даних методик визначалися рівні духовно-ціннісної складової Я-концепції досліджуваних:

• високий рівень, якщо за даними цих методик вони проявляли високі рівні цінності Я й самотворення, для них значущими були цінності творчості, розвитку, упевненості в собі, самореалізації тощо

• середній – якщо за даними методик досліджувані демонстрували в цілому орієнтацію на духовні цінності водночас із переважно середніми показниками цінності Я й самотворення;

• низький рівень, якщо за даними методиками були виявлені низькі рівні цінності Я й самотворення, недостатня орієнтація на духовні цінності як визначальні у процесі життєдіяльності.

За опитувальником М. Рокича виявлено групу цінностей-цілей, яким віддають перевагу досліджувані вчителі: творчість, свобода, розваги, пізнання, суспільне визнання тощо. Водночас, менш значущими виявилися цінності активного діяльнісного життя, цікавої роботи, щасливого сімейного життя, любові й життєвої мудрості. Такі результати свідчать, на нашу думку, про певну невідповідність ціннісних орієнтацій вчителів як змісту їх професійної діяльності, так і зрілості їхньої Я-концепції зокрема.

Цей висновок підтвердили результати факторного аналізу, за яким було встановлено доволі амбівалентну структуру ціннісних орієнтацій досліджуваних учителів. Загалом було виокремлено 8 факторів, які охопили 62,4% сумарної дисперсії (табл. 1).

Таблиця 1

Результати факторного аналізу ціннісних орієнтацій учителів

Термінальні цінності	**Фактори**							
	1	2	3	4	5	6	7	8
активне діяльнісне життя						-,681		
життєва мудрість								-,808
здоров'я	-,654							
цікава робота	-,490							
краса природи і мистецтва								,510
любов				,502				
матеріальне забезпечене життя				,721				
наявність гарних і вірних друзів		,548						
суспільне визнання		,803						
пізнання (розширення кругозору)				-,568				
продуктивне життя					,643			
розвиток					,799			
розваги	,699							
свобода	,579							
щасливе сімейне життя			-,679					
щастя інших						,601		
творчість			,681					
упевненість у собі							,826	

До позитивного полюсу першого фактору (10,8% сумарної дисперсії) увійшли такі цінності: «розваги» (0,699), «свобода» (0,579), а до негативного – «здоров'я» (-0,654). Це дає підстави інтерпретувати його як «Життєва активність». При цьому в даному випадку йдеться про суперечливий характер цінностей, які об'єктивно не суперечать одна одній, отже, йдеться про суперечливий характер ціннісних орієнтацій досліджуваних учителів.

До однополюсного другого фактору (9,6% сумарної дисперсії) увійшли такі цінності: «суспільне визнання» (0,803) і «наявність гарних і вірних друзів» (0,548), що дозволяє, на наш погляд, означити його як «Престиж».

До позитивного полюсу третього фактору (8,9% сумарної дисперсії) увійшли такі термінальні цінності: «творчість» (0,767), а до негативного – «щасливе сімейне життя» (-0,679), що дає підставу проінтерпретувати його як «Творчість».

До позитивного полюсу четвертого фактору (7,7% сумарної дисперсії) увійшли термінальні цінності: «матеріально забезпечене життя» (0,721), «любов» (0,502), а до негативного полюсу – «пізнання» (-0,568). Таким чином, даний фактор означений, як «Життєве благополуччя», також має суперечливий характер, оскільки в уявленні педагогічних працівників протиставляються пізнання, любов і матеріально забезпечене життя.

До п'ятого, однополюсного фактору (7,0%) увійшли такі цінності: «розвиток» (0,799) і «продуктивне життя» (0,643), відповідно він проінтерпретований як «Розвиток».

Позитивний полюс шостого фактору (6,3% сумарної дисперсії) склали цінності: «щастя інших» (0,601), а негативний полюс – «активне діяльнісне життя» (-0,681). Це дає підстави з урахуванням специфіку праці освітян, означити його, як «Служіння» і зробити висновок про його суперечливий характер.

До однополюсного, сьомого фактору (6,1% сумарної дисперсії) увійшла цінність: «упевненість у собі» (0,826), що дозволяє надати йому відповідну назву й трактувати як такий, що найбільш корелює з феноменом «цінність Я».

До позитивного полюсу восьмого фактору (5,9% сумарної дисперсії) увійшли цінності: «цікава робота» (0,510), «краса природи і мистецтва» (0,406), а негативного полюсу – «життєва мудрість» (-0,808), що дозволяє його проінтерпретувати як «Самореалізація». При цьому знову, як і в попередніх випадках, йдеться про протиставлення цінностей, які об'єктивно не суперечать одна одній.

Отже, установлено амбівалентну, суперечливу структуру ціннісних орієнтацій досліджуваних педагогічних працівників, що може позначитись несприятливим чином на усвідомленні й прийнятті цінності їх Я й цінності самотворення.

Певним чином підтвердження цьому знаходимо за результатами авторської методики «Цінність самотворення», за якою було виявлений недостатній рівень у доволі значної кількості вчителів, зокрема, низький рівень цінності самотворення виявлено у 21,1% досліджуваних, середній – у 61,1%, а високий – у 17,8% вчителів.

За узагальненням результатів двох методик були визначені рівні духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів (табл. 2).

Таблиця 2

Рівні духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів

Рівні духовно-ціннісної складової	**Кількість досліджуваних у %**
низький	31,9
середній	39,6
високий	28,5

Як випливає з даних, наведених у табл. 2, лише у 28,5% досліджуваних учителів виявлений високий рівень духовно-ціннісної складової Я-концепції. Це вчителі, для яких характерні високі рівні цінності Я й самотворення, для них значущими є цінності творчості, розвитку, упевненості в собі, самореалізації тощо.

Понад третини вчителів характеризуються середнім рівнем духовно-ціннісної складової Я-концепції, вони демонструють в цілому орієнтацію на духовні цінності водночас із переважно середніми показниками цінності Я й самотворення за переважної орієнтації на духовне начало як визначальне у вибудовуванні себе.

Низький рівень даної складової виявлений практично у третини вчителів, яким властиві переважно низькі рівні цінності самотворення, недостатня орієнтація на духовні цінності як визначальні у процесі життєдіяльності.

При цьому за результатами дисперсійного аналізу виявлено відмінності у проявах духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів різної статі (рис. 1).

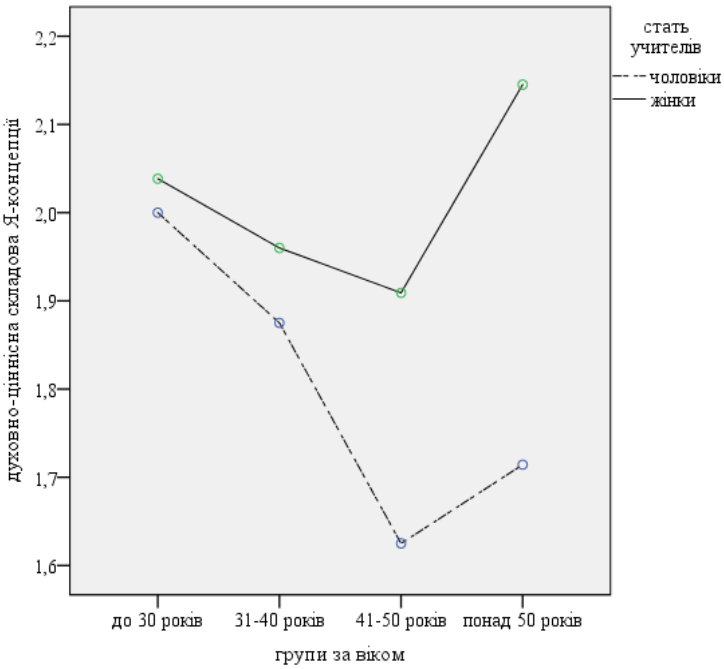

Рис. 1. Особливості духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів різної статі

Як видно з рис. 1, вчителі жіночої статі, особливо старші за віком, характеризуються вищими рівнями духовно-ціннісної складової Я-концепції порівняно із вчителями чоловічої статі (на рівні тенденції, p = 0,1).

Отже, в цілому виявлений недостатній рівень духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів у доволі значної кількості досліджуваних, що свідчить про доцільність її розвитку

Висновки. Виявлено амбівалентну, суперечливу структуру ціннісних орієнтацій учителів закладів загальної середньої освіти, в якій за результатами факторного аналізу виявлено 8 факторів: «Життєва активність», «Престиж», «Творчість», «Життєве благополуччя», «Розвиток», «Служіння», «Упевненість у

собі», «Самореалізація». Констатовано, що це може позначитись несприятливим чином на усвідомленні й прийнятті цінності їх Я й цінності самотворення, про що, зокрема, свідчить недостатній рівень цінності самотворення у доволі значної кількості вчителів, зокрема, низький рівень цінності самотворення виявлено у кожного п'ятого вчителя, а середній – у понад половини вчителів.

Загалом констатовано недостатній рівень духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів у значної кількості досліджуваних, низький рівень якої виявлений у третини вчителів, яким властиві переважно низькі рівні цінності самотворення, недостатня орієнтація на духовні цінності як визначальні у процесі життєдіяльності.

Установлено гендерно-вікові відмінності духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів: жінки, особливо старші за віком, характеризуються вищими рівнями духовно-ціннісної складової Я-концепції порівняно із вчителями чоловічої статі (на рівні тенденції, $p = 0,1$).

Отримані результати не вичерпують всіх аспектів дослідження даної проблематики. У **перспективі** – обґрунтування та апробації програми розвитку духовно-ціннісної складової Я-концепції вчителів в умовах післядипломної освіти.

Література

1. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012.
2. Галян І. М. Особистісні детермінанти становлення педагога сучасної школи. *Психологія особистості*. 2017. № 1. С. 177–183.
3. Карпенко З.С. *Аксіологічна психологія особистості*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 512 с.
4. *Комплекс психодіагностичних методик дослідження професіоналізму педагогічних працівників* / О.І. Бондарчук, Т.М. Гавлітіна, Л.М. Смольська, В.М. Вронська. Київ-Рівне, 2017. 24 с. [Електронний ресурс]. http://umo.edu.ua/spiljna-z-roippo-laboratorija-psikhologhiji-profesionalizmu
5. Радчук Г. К. Психологія аксіогенезу особистості у контексті вищої професійної освіти*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19*.00.07. Київ, 2011. 44 с.
6. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіки: навч. посіб. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. 575 с.

7. Савчин М.В. Духовно-особистісний досвід педагога як чинник ефективності його професійної діяльності. *Гірська школа українських Карпат*. 2013. № 8-9. С. 304–308.

8. Bondarchuk O., Pecherska A. Changes of professional value orientations of teachers in the system of postgraduate education. Social Welfare: Interdisciplinary Approach. 2013. 3(1). P. 66–78.

9. Harter S. The self. Handbook of child psychology: *Social, emotional, and personality development. Eisenberg, R. M. Lerner, & W. Damon (Eds.).* Hoboken, NJ: John Wiley & Sons. 6th ed., 2006. P. 505–570.

10. Dapp L.C., Krauss S., & Orth U. (2023). Testing the bottom-up and top-down models of self-esteem: A meta-analysis of longitudinal studies. Journal of Personality and Social Psychology, 124(5), 1111–1131. https://doi.org/10.1037/pspp0000444

11. Huang C. (2010). Mean-Level Change in Self-Esteem from Childhood through Adulthood: Meta-Analysis of Longitudinal Studies. Review of General Psychology, 14(3), 251–260. https://doi.org/10.1037/a0020543

12. Soto-Sanz V., Piqueras J.A, Rodriguez-Marin J., Perez-Vazquez M.T., Rodriguez-Jimenez T., Castellvi P., et al. Self-esteem and suicidal behaviour in youth: A meta-analysis of longitudinal studies. Psicothema. 2019. 31(3). P. 246–254.

References

1. Boryshevskyi M.Y. Osobystist u vymirakh samosvidomosti: monohrafiia. Sumy: Vydavnychyi budynok «Ellada», 2012.

2. Halian I. M. Osobystisni determinanty stanovlennia pedahoha suchasnoi shkoly. Psykholohiia osobystosti. 2017. № 1. S. 177–183.

3. Karpenko Z. S. Aksiolohichna psykholohiia osobystosti. Ivano-Frankivsk : Lileia-NV, 2009. 512 s.

4. Kompleks psykhodiahnostychnykh metodyk doslidzhennia profesionalizmu pedahohichnykh pratsivnykiv / O. I. Bondarchuk, T. M. Havlitina, L. M. Smolska, V. M. Vronska. Kyiv-Rivne, 2017. 24 s. [Elektronnyi resurs]. http://umo.edu.ua/spiljna-z-roippo-laboratorija-psikhologhiji-profesionalizmu

5. Radchuk H. K. Psykholohiia aksiogenezu osobystosti u konteksti vyshchoi profesiinoi osvity[Tekst]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia doktora psykhol. nauk: spets. 19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiia». Kyiv, 2011. 44 s.

6. Rybalka V. V. Teorii osobystosti u vitchyznianii psykholohii ta pedahohiky: navch. posib. Odesa: Bukaiev Vadym Viktorovych, 2009 575 s.

7. Savchyn M. V. Dukhovno-osobystisnyi dosvid pedahoha yak chynnyk efektyvnosti yoho profesiinoi diialnosti. Hirska shkola ukrainskykh Karpat. 2013№ 8-9. S. 304–308.

8. Bondarchuk O., Pecherska A. Changes of professional value orientations of teachers in the system of postgraduate education. Social Welfare: Interdisciplinary Approach. 2013. 3(1). P. 66–78.

9. Harter S. The self. Handbook of child psychology: *Social, emotional, and personality development. Eisenberg, R. M. Lerner, & W. Damon (Eds.).* Hoboken, NJ: John Wiley & Sons. 6th ed., 2006. P. 505–570.

10. Dapp L.C., Krauss S., & Orth U. (2023). Testing the bottom-up and top-down models of self-esteem: A meta-analysis of longitudinal studies. Journal of Personality and Social Psychology, 124(5), 1111–1131. https://doi.org/10.1037/pspp0000444

11. Huang C. (2010). Mean-Level Change in Self-Esteem from Childhood through Adulthood: Meta-Analysis of Longitudinal Studies. Review of General Psychology, 14(3), 251–260. https://doi.org/10.1037/a0020543

12. Soto-Sanz V., Piqueras J.A, Rodriguez-Marin J., Perez-Vazquez M.T., Rodriguez-Jimenez T., Castellvi P., et al. Self-esteem and suicidal behaviour in youth: A meta-analysis of longitudinal studies. Psicothema. 2019. 31(3). P. 246–254.

Prokopenko O.A.

Features of the spiritual-value component self-concept of teachers of general secondary education institutions

The article presents the results of an empirical study of the spiritual and value component of the self-concept of teachers of general secondary education institutions, which acquires special significance in the context of constructive personality development in today's complex conditions. Indicators of the spiritual-value component of the self-concept are highlighted, in particular, self-worth (self-worth) as a characteristic of a person's acceptance of his own value and the value of self-creation as a process of self-building based on the affirmation of the spiritual principle as a determining factor in the process of self-creation. The results of the factor analysis are presented, which revealed the ambivalent, contradictory nature of the value orientations of teachers of general secondary education institutions, the contrast between freedom and health in the teachers' ideas; interesting work and life wisdom, etc. The author's methodology ""The value of self-creation" is presented,

according to the results of which a sufficient level of manifestation of this phenomenon was determined in only about a third of the studied subjects.

In general, an insufficient level of the spiritual-value component of the teachers' self-concept was established in a fairly significant number of the researched. The results of the dispersion analysis are presented, according to which gender-age differences in the spiritual-value component of educators were established, in particular, that female teachers, especially older ones, are characterized by higher levels of the spiritual-value component of the self-concept compared to male teachers.

Prospects for further research are outlined, which consist in the substantiation and approval of the program for the development of the spiritual-value component of the self-concept of teachers of general secondary education institutions in the conditions of postgraduate education.

***Key words**: self-concept, value orientations, value of self-creation, teachers, institutions of general secondary education, value of self, spiritual-value component of self-concept.*

Прокопенко Олена Антонівна – старший викладач кафедри психології управління ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України.

УДК 378.147:159-051]:316.647.5

Харченко Н.В. (ORCID 0000-0002-9958-5226),
Волженцева І.В. (ORCID 0000-0003-0458-531X),
Лила М.В. (ORCID 0000-0002-4321-0679)

КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ: ДИСКУСІЙНЕ ПОЛЕ РОЗУМІННЯ

У статті представлено результати систематичного огляду й системного аналізу наукових досліджень, присвячених проблемі комунікативної. Розглянуто зміст поняття «комунікативна толерантність», запропонований вітчизняними й зарубіжними вченими.

Встановлено, що вчені по-різному номінують досліджуваний феномен залежно від предмета дослідження, наукових підходів, з позиції яких вивчається комунікативна толерантність,

Комунікативна толерантність тісно пов'язується науковцями з мовленням, мовою, діалогом, спілкуванням, культурою, поведінкою, свідомістю і характеристикою особистості, гендерним фактором.

Комунікативну толерантність розуміємо як особливу форму вибудовування взаємин, міжособистісну смислову взаємодію людей одне з одним, котра виявляється у визнанні й повазі прав Іншого на прояв своєї індивідуальності; безконфліктну комунікативну поведінку, котра передбачає сформованість у свідомості суб'єкта особистісно-значущого патерна терпимої комунікативної поведінки і готовність реалізовувати його в різних ситуаціях міжособистісного спілкування.

Комунікативна толерантність – інтегративна сукупність якостей особистості (повага, совість, честь, відповідальність, внутрішня свобода, гідність, доброта, емпатія, справедливість, чуйність, чуйність, співчутливість, жалість тощо). Для прояву комунікативної толерантності людина має володіти важливими особистісними властивостями, як-от: терплячість – комунікативно-центрована властивість суб'єкта комунікації, терпіння – відсутність негативної вербальної реакції в одному конкретному випадку, терпимість – схильність виявляти терпіння в комунікативних актах. Ця схильність має бути властивою як окремому індивіду, так і суспільству.

Комунікувати толерантно означає, що суб'єкти комунікації висловлюються, сприймають і розуміють дискурси один одного без додаткових спроб роз'яснення, тлумачення вже висловленого, зберігаючи при цьому взаємну терпимість і повагу навіть тоді, коли у співрозмовників не співпадають погляди, точки зору, думки мови, мовленнєвої взаємодії, вербальні способи самовираження, мовленнєво-мовна компетентність за рівнем розвитку, культура поведінки, світосприймання, традиції, звичаї та інші відмінності, які утворюють їхню інакшість, індивідуальність, неповторність і різноманіття в популяції.

Ключові слова: *комунікативна толерантність, комунікативна інтолерантність, толерантність, діалог, смислова взаємодія, міжособистісне спілкування, комунікативна поведінка, суб'єкт комунікації, мовленнєва компетентність, дискурс.*

Постановка проблеми. Відомо, що комунікативна толерантність є одним із компонентів толерантності особистості. Якісно сформована у людини комунікативна толерантність дає їй можливість легко вступати у міжособистісну взаємодію, спілкування, долучатися до діалогу, простіше, без тривоги, страхів і переживань, адаптуватися до нових умов повсякденної і професійної комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні в науці стрімко зростає інтерес до проблеми комунікативної толерантності. Активними дослідниками цього феномена є такі вчені, як-от: О.В. Волинчук, С.С. Доброскок, О. Євдокімова, Г. Калмиков, Е.В. Ларіна, В.М. Лапа, В. Ляпунова, Н.О. Михальчук, Л. Онуфраєва, А.Г. Скок, Е. Панасенко, Я. Пономаренко, Ю. Чаплак, Г.Х. Яворська, K. Armani, O. Perez, K. Stoycheva, E. Kefallonitis, D.L. McLain, A. Rijadi, R. Ihara, Sh. Yamamoto та ін. науковці. Аналіз їхніх праць дав можливість констатувати: однозначного підходу до смислового тлумачення цього поняття відсутнє. Учені по-різному його номінують, визначають і характеризують.

Мета статті – представити результати систематичного огляду й системного аналізу наукових досліджень, присвячених проблемі комунікативної толерантності; сформулювати власне наукове розуміння феномена «комунікативна толерантність».

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Методи дослідження. З метою всебічного вивчення явища «комунікативна толерантність», описаного в психологічній літературі, був застосований комплекс теоретичних методів дослідження: 1) систематичний огляд публікацій, представлених в міжнародних наукових базах «Scopus» і «WOS» та інших наукометричних і пошукових системах; 2) системний аналіз виокремлених в процесі систематичного огляду наукових джерел; 3) класифікація відібраних і проаналізованих досліджень за обраними ознаками та ключовими словами (комунікація й інтеракція); 4) систематизація результатів тематичного аналізу і класифікація; 5) узагальнення результатів системного й тематичного аналізу; 6) дослідницький синтез виокремлених наукових уявлень про комунікативну толерантність; 7) уточнення трактувань «комунікативна толерантність» і формулювання власного розуміння цього поняття.

Розглянемо зміст поняття «комунікативна толерантність», пропоноване як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Системний аналіз наукових джерел дав змогу стверджувати, що вчені по-різному номінують досліджуваний феномен залежно від предмета дослідження, наукових підходів, з позиції яких вивчається комунікативна толерантність (табл. 1).

Таблиця 1

Номінування феномена «комунікативна толерантність» у наукових дослідженнях

№	Номінації	Дослідники
1	«комунікативна толерантність»	Данченко, 2017; Волинчук, 2020; Євдокімова & Пономаренко, 2019; Калмиков та ін., 2021; Лапа, 2016; Панасенко, 2019; Скок, 2007; Chaplak, Chuyko & Proskurniak, 2020; Stoykov, 2019; Ihara & Yamamoto, 2016; Mykhalchuk & Onufriieva, 2023
2	«толерантність мовленнєвої комунікації»	Бацевич, 2010; Соловйова, 2017
3	«мовна толерантність»	Дацишин, 2022; Ляпунова, 2014; Розова & Барков, 2003; Сухомлин, 2008; Цар, 2016; Makhamadalieva & Isamiddinova, 2021; Rijad, 2018, 2021

4	«мова толерантності», «мова інтолерантності»	Калмиков, та ін., 2021; Яворська & Ларіна, 2016
5	«мовленнєва толерантність», «толерантність стосовно мови-мовлення»	Шарифулін, 2006
6	«толерантний діалог»	Стежко, 2023; Тьопенко & Стежко, 2016
7	«толерантне спілкування»	Шабат-Савка, 2010
8	«комунікативна норма», «характеристика мовленнєвої поведінки»	Нікітіна, 2020
9	«комунікативна толерантність мовної особистості»	Карпюк, 2019; Х.З. Багіроков, 2017; Коваленко & Голота, 2022
10	«толерантна мовленнєва поведінка»	Єфименко, 2020; Коваленко & Голота, 2022; Verkuyten & Yogeeswaran, 2017; Verkuyten, Adelman & Yogeeswaran, 2020
11	«толерантність/інтолерантність у мові й комунікації»	Рожкова, 2017; Банах & Ільчук, 2009
12	«професійна комунікативна толерантність»	Деркач, Марченко, 2008; Ірхіна, 2011; Єфименко, 2021; Романчук, 2007; Скок, 2007; Сухомлин, 2008; McLain, Kefallonitis & Armani, 2015
13	«мовний фільтр»	Бацевич, 2004; Яворська & Ларіна, 2016
14	«гендернотолерантна мова»	Підгурська & Голубовська, 2021
15	«толерантна комунікативна культура»	Гапєєва & Коваль О.В., Митяй, 2019; Орбан-Лембрик, 2008; Alhendi, 2021; Tadmor et al., 2018
16	«лінгвокультурна толерантність»	Бацевич, 2010; Simioni, de Souza & da Silva, 2018
17	«свідоме прийняття суб'єктом інакшості»	Hirsch, Verkuyten, & Yogeeswaran, 2019; Garipov et al., 2019
18	«психосоціальна характеристика особистості»	Брюховецька, 2020

Отже, комунікативна толерантність тісно пов'язується науковцями з мовленням, мовою, діалогом, спілкуванням, культурою, поведінкою, свідомістю і характеристикою особистості, гендерним фактором. Крім того, теоретичне вивчення досліджуваної проблеми також дало змогу встановити, що в сферу комунікативного аспекту толерантності – психологічного феномена – поступово залучаються суб'єкт і його діяльність, а із «пасивної» толерантність перетворюється в «активну», що передбачає не тільки смирення, а й, насамперед, пізнання, оцінку, прийняття рішень, розуміння чужої думки (Данилюк, 2001).

У науці існує багато визначень феномена «комунікативна толерантність», які, на нашу думку, взаємодоповнюють одне одного, що дає можливість ученим глибше «проникнути» у цей феномен, осмислити його як багатогранне й багатоаспектне явище. Зупинимося на кількох тлумаченнях, які, як ми вважаємо, є найбільш інформативними. Отже, комунікативна толерантність – це:

– комунікативна категорія, котра є комплексним поняттям, яке включає як неконфліктне спілкування, так і культуру мовлення і внутрішню культуру людини, її ввічливість у процесі міжособистісної взаємодії із застосуванням засобів мови, емпатійність до співрозмовника і позитивне світосприйняття (Бацевич, 2010);

– відповідна поведінка особистості, що відповідає ситуації спілкування, темі розмови, особливостям особистостей комунікаторів та характеру стосунків між ними, зорієнтована на уникнення конфлікту, досягнення компромісу заради миру та реалізації спільних цілей взаємодії, та ставленні до співрозмовника як до рівного (Чаплак, Чуйко & Проскурняк, 2020);

– індивідуально-психологічні властивості особистості (особистісні якості ставлення), так і здатності як психологічні характеристики компетентності особистості з її основними складовими (саморозуміння, установки відносно себе та інших, сприйняття себе та інших, самоконтроль, рефлексія) (Романчук, 2007, Присяжнюк, 2010);

– властивість особистості, яка визначає життєву позицію і діяльність людини, що впливає на взаємовідносини з іншими людьми і професійне зростання (Донскова & Багіроков, 2017). Своє теоретичне осмислення толерантної комунікації вчені пов'язують з мовленнєвою діяльністю: породженням і сприйманням висловлювань. До особливостей толерантної комунікації вони відносять такі фактори: 1) мотиваційні фактори входження в

спілкування, спрямованість інтересу й уваги, настановлень і ціннісних орієнтацій; б) структуру власне комунікації, особливості комунікаційної взаємодії з мовною особистістю в процесі толерантного спілкування, мовленнєвої поведінки комунікантів; в) самопред'явлення і самоконтроль комунікантів в толерантному спілкуванні;

– стійкий особистісний стан, котрий визначає, по-перше, особливий тип взаємодії індивіда з іншими людьми; по-друге, характеризується як наявністю у свідомості суб'єкта успішного і особистісно-значущого зразка терпимої (безконфліктної) комунікативної поведінки, так і домінантною спрямованістю свідомості на його виконання (Матвієнко, 2006);

– особлива особистісна риса особистості, котра відображає психологічну готовність людини до позитивної взаємодії з іншими людьми, які наділені іншими світоглядними установками та стилями поведінки; інтегроване особистісне утворення, котре дозволяє підтримувати належну психічну гнучкість із навколишнім світом; комунікативна компетентність (Карпюк, 2019). На думку вченої, наявність саме таких особистісних характеристик забезпечуватиме партнерам по спілкуванню високу міру розуміння їхніх психічних, функціональних станів, індивідуальних властивостей, внутрішніх якостей та особливостей поведінкових патернів і забезпечуватиме між ними безконфліктну комунікативну взаємодію. До основних критеріїв комунікативної толерантності дослідниця відносить терпимість, емпатію, інтелектуальну гнучкість, повагу, самоконтроль;

– сукупність особистісних якостей, які характеризуються виваженістю, ґрунтовністю в судженнях, спробою «примирити» полярні і на перший погляд несумісні компоненти (Данченко, 2017);

– професійно значуща якість особистості, котра підпорядковується завданням, змісту й характеру її діяльності та проявляється у встановленні ефективних комунікативних взаємин з суб'єктами спілкування (Панасенко, 2019);

– культурна компетентність особистості, котра передбачає дотримання особистістю мовних нормам, взаємну повагу учасників мовного акту до культурних особливостей одне одного, взаємні вчинки при вирішенні мовних конфліктів і прийняття принципів когнітивного і комунікативного різноманіття (Ляпунова, 2014).

Психолінгвістичний підхід до розуміння феномена «комунікативна толерантність» представлено у працях (Калмиков та ін., 2021; Mykhalchuk & Onufriieva, 2023).

Так, з точки зору групи дослідників (Калмиков, Доброскок, Чижма, Ендеберя & Кихтюк, 2021), комунікативна толерантність – це неупереджене, терпиме, комплементарне, асертивне, раціональне продукування висловлювання, яке не викликає у комунікантів з іншою точкою зору поляризованої – нетерпимої – реакції, небажаного несхвального ставлення. Комунікативна толерантність – це і терпиме аудіювання – неупереджене, спокійне, можливо нейтральне, позбавлене суб'єктивного ставлення, безоціночне, безособове розуміння сказаного іншим навіть і тоді, коли експлікована мовцем думка не збігається з наявною в слухача (реципієнта) думкою. Разом із комунікативною толерантністю вчені характеризують поляризоване йому поняття – *«комунікативна інтолерантність»,* під якою вчені розуміють:

- негативно зафарбовану комунікативну якість особистості, яка характеризує вербально виражене нетерпиме й упереджене її ставлення до висловлених іншими незвичних для неї поглядів, оцінок, міркувань, наративів, переконань, віросповідань, до різновидів національних мов, якими користуються комуніканти, до вжитих мовних засобів і використаних мовленнєвих форм експлікації інтенцій тощо;
- одну з деструктивних форм дискомфортного стану суб'єктів комунікації, що проявляється як у намаганні, так і реальних агресивних мовленнєвих діях (говорінні й аудіюванні) вербально або перцептивно не прийняти і знищити неспівпадаючу з власною позицією екстерналізовану думку іншого (інших), необґрунтовано емоційно наполягати на власному суджені як на єдино правильному;
- крайнє негативне експресивне мовленнєве явище, контрпродуктивний заперечувальний дискурс і контрпродуктивна вербальна перцепція;
- відверто дисгармонійну смислову, семантичну і вербальну взаємодію, яка ґрунтується на несхвальних іншими думках і не сприяє взаєморозумінню. Комунікативна інтолерантність викликає небажане конфліктне ставлення того, до кого вона проявляється, зумовлюючи (в більшості випадків) аналогічну зворотну реакцію.

На думку вчених, комунікативна толерантність спільно з комунікативною інтолерантністю утворюють значеннєву опозицію, семантичні полюса якої перебувають в стані амбівалентності (протилежності).

Власне розуміння комунікативної толерантності (у психолінвгістичному аспекті) представлене в дослідженні вчених (Mykhalchuk & Onufriieva, 2023). З позиції дослідників, *комунікативна толерантність* – це комунікативно цілісна мовленнєва діяльність; складне комунікативне глобальне явище, котре містить, поряд з текстом, екстралінгвальні маркери та скрипти, які впливають на продукування, сприйняття та репрезентацію мовлення; мовленнєва презентація, що розглядається в усій сукупності мовленнєвих засобів (вербальних, невербальних, паралінгвістичних) і демонструє спрямованість думки людини з урахуванням усіх екстралінгвістичних чинників (соціальних, ідеологічних, компетентнісних, культурних, психологічних), які є найбільш важливими для успішної мовленнєвої взаємодії (там само: 135).

L. Kamming (2007) вважає, що на основі різноманітності мовних кодів і змісту висловлювання можна розглядати мовлення як толерантне чи нетолерантне. Вона досліджує ефективність спілкування у міждисциплінарній перспективі в аспекті значення мовлення на основі трьох вимірів: а) референційного (об'єктивний стан мови); б) психологічного (психологічна репрезентація); в) соціального (дискурсивна репрезентація та розмови).

Зустрічаємо у психологічній науці й поняття *«толерантність мовленнєвої комунікації»* як властивість діалогічної взаємодії, орієнтованої на співробітництво, взаємоповагу і взаєморозуміння (Соловйова, 2001). Дослідниця, говорячи про толерантність мовленнєвої комунікації, зауважує, що важливою є «активна позиція» в розумінні цього феномена, яка й висвітлена у пропонованою нею визначенні. Вчена також виокремила *три типи мовленнєвої поведінки:* 1) *конструктивну,* спрямовану на інтереси Іншого і виражену в поважному ставленні до нього, проявлену в намаганні зрозуміти і осмислити його позицію, не обмежуючи права на існування власної позиції. Ці суб'єкти використовують тактики, які експлікують зацікавленість в комунікативному співробітництві як гармонічному діалозі (тактика рекомендації, етикетна тактика зниження категоричності висловлювання, тактика поступку); 2) *полемічну*, котра характеризується установкою на некооперативну взаємодію, зумовлену намаганням бачити в Іншому конкурента (противника). Це проявляється у негативному ставленні до змісту його мовлення, а інколи навіть до особистісних особливостей, через що полеміст використовує тактики

нетолерантної комунікації з метою нейтралізувати його позицію й утвердити пріоритет власної позиції (тактика іронізування і конфронтаційного запитання, тактика деформації (знеславлення), що виражається негативно-оцінною лексикою на адресу опонента); 3) *ідеологічну*, зумовлену ускладненими умовами мовленнєвої взаємодії під впливом фактору політичної ідеології і установкою на комунікативне домінування, доповнене прагмаідеологічною установкою. Це, на думку вченої, особливий тип нетолерантної мовленнєвої поведінки, проявленої в публіцистичній манері розповіді, вираженні відкритої ворожої (інколи агресивної) налаштованості до Інших, тяжінні до семантичного протиставлення «своїх» і «чужих». Ідеологічній мовленнєвій поведінці властиві тактики, зокрема лозунгова тактика, тактика агресії, атаки на опонента, тактика створення образу ворога і тактика поляризації (Соловйова, 2001).

Здійснюються також дослідження комунікативної толерантності у *міжособистісній взаємодії* (Романчук, 2004), у *спілкуванні* (Костякова, 2013).

Так, на думку О.М. Романчук, комунікативна толерантність у міжособистісній взаємодії суб'єктів спілкування виконує подвійну роль. З одного боку, вона є внутрішньою, духовною, емоційною основою спілкування, яка відбивається в емпатії, умінні налаштуватися на емоційну хвилю «іншого». З іншого боку, вона є зовнішнім проявом особистісного ставлення до «іншого», що виражається в діях або протидіях, в світлі раціонального осмислення «іншого».

А.І. Костякова (2013), вивчаючи толерантність у спілкуванні, або, як вона вважає, комунікативну толерантність, робить висновок: прояви комунікативної толерантності зумовлені тим, що індивід або не сприймає відмінностей між собою й іншими, або не відчуває негативних переживань через це. Таким чином, толерантність базується на сумісності партнерів і їхніх індивідуальних особливостях, таких як ціннісні орієнтації, звички, потреби, етичні норми, емоційний фон. Комунікативна толерантність відіграє велику роль для встановлення взаєморозуміння, взаємоприйняття одне одного.

Предметом дослідження A. Rijad (2016, 2018, 2021) є «*толерантне мовлення*», котре тлумачиться як ставлення людини до інтересів інших або врахування почуттів інших людей до їхніх вірувань засобами мови як основним інструментом. Толерантне мовлення вивчається вченим із позицій толерантних мовленнєвих дій, які можна виокремити в різних сегментах мовлення, в яких демонструється або не демонструється ставлення до підтримки гармонії. Цей дослідник акцентує увагу на тому, що у полікультурному суспільстві толерантне

мовлення вимагає від кожного учасника спілкування хороших навичок. Здатність до спілкування не обмежується лише розумінням правил мови. Це ще й розуміння різних культур між членами спільноти з різним культурним походженням. На його думку комунікатор, звертаючись до правил толерантного мовлення, можуть використовувати різні форми та стилі толерантного мовлення. Стиль мовлення – це спосіб або стратегія учасників комунікації. Толерантний стиль мовлення демонструє зусилля учасників мовлення у спілкуванні, яке спрямоване на підтримку гармонійних і прийнятих у психологічному, соціальному і культурному відношенні стосунків (Rijad, 2021).

Група українських і зарубіжних дослідників (Бацевич, 2010; Гапєєва, Коваль & Митяй, 2019; Орбан-Лембрик, 2008; Стежко, 2023; Тьопенко & Стежко, 2016; Шабат-Савка, 2010; Яворська, & Ларіна, 2016; Simioni, de Souza & da Silva, 2018; Alhendi, 2021; Tadmor et al., 2018) розглядає толерантність, пов'язану з комунікацією людини, через її прояви у діалозі, спілкуванні чи мистецтві слова, як-от: нормативність, точність, емоційна виразність, доречність, змістовність, варіативність, дотримання законів, правил, конвенцій, постулатів, максимум неконфліктного спілкування, культури мовлення, усіх складників категорії ввічливості та багатьох інших принципів міжособистісної інтеракції із застосуванням мови». Відповідно до міркувань учених (Чаплак, Чуйко & Проскурняк, 2020), комунікативна толерантність – комплексний феномен, до якісного складу якого входить як досвід людини та її внутрішня культура, так і відповідні риси особистості: доброзичливість, емпатійність, терплячість, поміркованість, ввічливість, схильність вирішувати проблеми шляхом конструктивних перемовин з урахуванням інтересів обох сторін.

Р. Карнап у своїй праці (Karnap, 1924: 51), керуючись принципом «це не наша справа встановлювати заборони, потрібно досягати конвенцій» вважає, що кожна людина має право і вільна розвивати власну логіку, формувати свою власну мову на свій розсуд. Те, що комусь потрібно передати засобами мови, полягає в тому, що людина повинна чітко висловити свої значення, використовуючи синтаксичні правила, а не філософські аргументи. Принцип Р. Карнапа означає, що в мовленні не потрібно ставити під сумнів форми мовних актів, але важливо те, як скеровувати їх відповідно до конвенції. Найважливішим, на думку вченого, є реалізація згоди та розуміння мови учасників. Для досягнення конвенції та розуміння в толерантних мовленнєвих актах необхідний принцип рівноваги для думки і розуміння (Karnap, 2001).

У працях (Hymes, 1979; Brown & Levinson, 1987; Suyitno, 2006) ефективність толерантної комунікації вченими пояснюється певними комунікаційними змінними, які містять міжособистісну ідеологію, ситуацію, стосунки з мовцем і партнером, фонове середовище, цілі мовлення та рівень безпеки учасників комунікації.

Дискусійним у психології стало питання складових елементів комунікативної толерантності. Так, у дослідженні Н.О. Михальчук і Л. Онуфраєваої (Mykhalchuk, & Onufriieva, 2023: 129) зазначається, що комунікативну толерантність особистості утворюють такі елементи: високий рівень освіти й обізнаності індивіда; знання людиною кількох мов; оптимальний набір комунікативних навичок і вмінь щодо реалізації особистісного потенціалу; наслідування й дотримання як універсальних, так і регіональних аспектів життя суспільства, місцевих соціальних цінностей. Отже, на думку дослідниць, знання мови і вміння адекватно виражати свої емоції, сьогодні є одним із вирішальних чинників розвитку комунікативної толерантності.

У межах досліджень комунікативної толерантності представлена параметрична модель комунікативної поведінки, яка поєднує вербальні і невербальні характеристики (Makhamadalieva & Isamiddinova, 2021). Автори пропонують чітке розуміння комунікативного стандарту. З їхньої точки зору, комунікативний зразок – це людина, яка вміє добре вислухати і прийти до консенсусу, не нав'язує свою точку зору, освічена, ерудована, доброзичлива, відверта, стримана, ввічлива, оптимістична, з почуттям гумору, вихована і охайна.

О.М. Романчук (2004: 130) до складових комунікативної толерантності відносить: саморозуміння, котре проявляється у співвіднесенні контексту спілкування з індивідуально-особистісними смислами, які визначають особливості уявлення про себе, образ «Я», установки відносно себе та інших, сприйняття себе та інших; самоконтроль, який ґрунтується на здатності до рефлексії та регуляції власної емоційної сфери; рефлексію, яка сприяє осмисленню власних комунікативних установок та визначає прагнення до побудови конструктивних відносин із собою та з іншими, що базується на застосуванні технік спілкування.

До елементів комунікативної толерантності дослідники (Донскова & Багироков, 2017) відносять *емоційний* і *поведінковий компоненти*. Емоції мовної особистості в комплексі мотивів спілкування мають, на їхню думку, особливе значення завдяки тому, що саме в цьому вимірі комунікативної ситуації

співбесідники знаходять спільність. Поведінковий компонент комунікативної толерантності утворює найбільше число конкретних умінь і здібностей, серед яких: а) здатність до толерантного висловлювання і відстоювання власних позицій як точки зору; б) готовність до толерантного ставлення до висловлювань інших; в) здібність до взаємодії різномислячих і уміння домовитися; г) толерантна поведінка в напружених ситуаціях (там само).

Проблема комунікативної толерантності досліджується у психологічній науці в різних парадигмах. Так, Д. Холмс (Holmes, 2001: 9) вивчав цей феномен у парадигмі соціальної дистанції. Учений стверджує, що у соціальному вимірі соціальна дистанція визначає рівень знайомства між стосунками учасників комунікації: чим ближчий або вищий рівень знайомства, тим ближче буде наближатися соціальна дистанція, що призведе до високо почуття солідарності між мовцями та партнерами по спілкуванню. Однак цей рівень знайомства може бути реалізований через дії, які спричиняють підвищення тривалості стосунків як відчуття солідарності учасників, навіть, якщо спочатку стосунків не було. Подібним чином, фамільярність також може буди реалізована шляхом зниження або зміни соціального статусу та рівня формальності мовленнєвих відносин учасників під час спілкування.

Припущення А. Хедлі (Hedley, 2003) полягають у тому що ступінь толерантності, до якого людина когнітивно готова терпіти не властиві їй ідеї і пропозиції, свідчать про її комунікативну толерантність до невизначеності. Такі люди можуть насолоджуватися творчими можливостями, не зазнаючи когнітивних або емоційних розладів через двозначність і невизначеність. Особа з високим рівнем толерантності до невизначеності має здатність справлятися з невизначеністю комфортнішим способом, ніж особа з низькою толерантністю, яка може відчувати занепокоєння та легко розчаровуватися, коли стикається в діяльності з новими та невідомими елементами, які містять двозначність або труднощі, а під час вивчення іноземної мови стикаються із занадто великою кількістю нової інформації та протиріч.

K. Stoycheva (2010), досліджуючи толерантність до не визначеності в опосередкованій комунікації, вважає її важливим джерелом творчості, яка потребує в роботі вміння терпіти двозначність. Створюючи щось нове люди мають прийняти та навчитися долати тривогу і психологічний дискомфорт. Толерантність до невизначеності поєднує основні якості креативності й гумору, щоб підтримувати баланс між опором та адаптацією, які й характеризують креативність. Важливо також контролювати тенденцію переходити

безпосередньо до легких, простих, і однозначних рішень при зустрічі зі складними завданнями. Стійкість до передчасної відмови від проблеми та психологічна відкритість сприяють творчому процесу, дозволяючи вільно та гнучко досліджувати інформацію, що надходить, впроваджувати свої рішення.

Висновки. Аналізуючи феномен комунікативної толерантності й узагальнюючи результати вивчення наукових джерел, приходимо до висновку про його багатозначність. Комунікативна толерантність – це і психосоціальна характеристика особистості з домінуючою спрямованістю свідомості на толерантну, безконфліктну комунікативну поведінку, на особливий, доброзичливий тип взаємодії особистості з другими людьми (Гришук, 2005). Це і свідоме прийняття суб'єктом того що він не схвалює, як добровільну відмову перешкоджання засуджуваному «іншому» за умови, що суб'єкт має можливість чинити йому опір, має право втручатися у вільне самовираження «іншого» (Кочергіна, 2003). Це і багатокомпонентне явище: 1) побутова комунікативна толерантність – своєрідне толерантне ставлення до слабкості інших людей; 2) релігійна КТ – шанобливе ставлення до різних релігійних конфесій; 3) етнічна комунікативна толерантність – невороже ставлення до представників інших етнічних груп; 4) інтелектуальна комунікативна толерантність – визнання людиною всієї різноманітності думок і суджень інших людей; 5) міжкультурна комунікативна толерантність – шанобливе ставлення до інших культур і мов (Могилевич, 2009).

Отже, *комунікативна толерантність* – особлива форма вибудовування взаємин, міжособистісна смислова взаємодія людей одне з одним, котра виявляється у визнанні й повазі прав Іншого на прояв своєї індивідуальності; безконфліктна комунікативна поведінка, котра передбачає сформованість у свідомості суб'єкта особистісно-значущого патерна терпимої комунікативної поведінки і готовність реалізовувати його в різних ситуаціях міжособистісного спілкування.

Комунікативна толерантність – інтегративна сукупність якостей особистості (повага, совість, честь, відповідальність, внутрішня свобода, гідність, доброта, емпатія, справедливість, чуйність, чуйність, співчутливість, жалість тощо). Для прояву комунікативної толерантності людина має володіти важливими особистісними властивостями, як-от: *терплячість* – комунікативно-центрована властивість суб'єкта комунікації, *терпіння* – відсутність негативної вербальної реакції в одному конкретному випадку, *терпимість* – схильність

виявляти терпіння в комунікативних актах. Ця схильність має бути властивою як окремому індивіду, так і суспільству.

Комунікативна толерантність передбачає вплив на свідомість і поведінку партнера по комунікації; вміння знаходити правильні форми спілкування з різними людьми; співвідносити свою поведінку з морально-етичними нормами й правилами соціуму; входити в ситуацію спілкування; знаходити теми спілкування; уникати конфліктів у спілкуванні тощо.

Комунікувати толерантно означає, що суб'єкти комунікації висловлюються, сприймають і розуміють дискурси один одного без додаткових спроб роз'яснення, тлумачення вже висловленого, зберігаючи при цьому взаємну терпимість і повагу навіть тоді, коли у співрозмовників не співпадають погляди, точки зору, думки мови, мовленнєвої взаємодії, вербальні способи самовираження, мовленнєво-мовна компетентність за рівнем розвитку, культура поведінки, світосприймання, традиції, звичаї та інші відмінності, які утворюють їхню інакшість, індивідуальність, неповторність і різноманіття в популяції.

Література

1. Бацевич, Ф. (2010). Лінгвокультурні аспекти комунікативної толерантності. *Соціогуманітарні прблеми людини. Філософсько-культурологічні проблеми мови і комунікації, 5,* 108–119.

2. Волинчук, О.В. (2020). Межі психологічного простору та комунікативна толерантність ранніх юнаків. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія, 68,* 52–56. https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-68-07

3. Гапєєва, І.М., Коваль, О.В., & Митяй З.О. (2019). Принцип толерантності в комунікативному діалозі культур. *Science and Education a New Dimension. Philology, 204,* 25–28. https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-204VII60-05

4. Дацишин, Х. (2022). Мовна толерантність у назвах осіб старшого віку: можливості медіа у формуванні й руйнуванні стереотипів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: журналістика, 2*(4), 87–94.

5. Деркач, Л.М., Марченко, О.Г. (2018). Психологія кар'єри та професійна комунікація толерантності в українському контексті. Міжнародний науковий вісник, *1*(17), 21–33. https://doi.org/10.24144/2218-5348.2018.1(17).21-3

6. Євдокімова, О.О., & Пономаренко, Я.С. (2019). Комунікативна

толерантність поліцейських у контексті вивчення їх емоційного інтелекту». *Право і безпека*, 73(2), 101–108. https://doi.org/10.32631/pb.2019.2.16

7. Єфименко, Л. (2020). Структурні компоненти та рівні вихованості комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільного профілю. *Актуальні питання гуманітарних наук, 31*(3), 165–170. https://doi.org/10.24919/2308-4863.3/31.214107

8. Калмиков, Г., Доброскок, С., Чижма, Д., Ендеберя, І., Кихтюк, О. (2021). Комунікативна толерантність vs комунікативна інтолерантність як генеративна проблема. *Psycholinguistics*, *30*(1), 26–58. https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-30-1-26-58

9. Коваленко, А.Б., & Голота В.Г. (2022). Зв'язок травматичного дитячого досвіду з толерантністю особистості у дорослому віці. *Ukrainian Psychological Journal, 1*(17), 41–63. https://doi.org/10.17721/upj.2022.1(17).3

10. Лапа, В.М. (2016). Наукові підходи до визначення поняття «комунікативна толерантність» *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки, 6*(2), 61–65.

11. Ляпунова, В. (2014). Мовна толерантність як основа комунікативної компетенції майбутнього педагога. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, 2*, 204–213.

12. Павленко, В.М., & Мельничук, М.М. (2014). *Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів).* Полтава: ФОП Мирон І.А.

13. Панасенко, Е. (2019). Формування комунікативної толерантності у майбутніх практичних психологів: теоретико-прикладний аспект. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти, 10*, 127–140.

14. Розова, Т., & Барков, В. (2003). Мовна толерантність півдня України. *Політичний менеджмент, 3*, 36–42.

15. Скок, А.Г. (2007). Комунікативна толерантність викладача вищого навчального закладу. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка, 34*, 79–84.

16. Цар, І.М. (2016). Мовна стійкість, мовна толерантність і мовний конформізм в повсякденному спілкуванні молоді. *Psycholinguistics*, *19*(2), 68–77.

17. Яворська, Г.Х., & Ларіна, Е.В. (2016). Мовна толерантність у контексті соціально-гуманітарних наук (Частина 2). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, 21*(1), 88–91.

18. Alhendi, Osama (2021). Cultural Diversity, Intercultural Competence,

Tolerance, and the Economy: A Review (September 27, 2021). *International Journal of Engineering and Management Sciences.* SSRN: https://ssrn.com/abstract=3931405

19. Allport, G.W. The nature of prejudice. Cambridge, MA: Perseus Books, 1954.

20. Chaplak, Y., Chuyko, H., & Proskurniak, O. (2020). Communicative tolerance as a psychological problem. *Psychological Journal*, *6*(3), 33–44. https://doi.org/10.31108/1.2020.6.3.3

21. Makhamadalieva, N.B., & Isamiddinova, L.I. (2021). Communicative Behavior In Linguistic Tolerance Communicative Behavior as Basis of Linguistic Tolerance in a Political Speech, Palarch's. *Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, *18*(4), 3937–3944.

22. McLain, D.L., Kefallonitis E., & Armani, K. (2015). Ambiguity tolerance in organizations: definitional clarification and perspectives on future research. Frontiers in Psychology, 6, 344. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00344

23. Mykhalchuk, N., & Onufriieva, L. (2023). Communicative Tolerance as a Psychological Phenomenon. *Collection of Research Papers "Problems of Modern Psychology",* 62, 126–147. https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-62.126-147

24. Perez, O. Tolerance of incoherence in law, graded speech acts and illocutionary pluralism. *Legal Theory.* 2020. 26(3), pp. 214–249. https://doi.org/10.1017/S135232522000021X

25. Rijadi, A. (2018). Communication Functions in Speech Act Tolerance in The Multiethnic Community Interaction in East Java as a Representation of Ecological Establishment in East Java. *Pancaran Pendidikan, 7*(4). 41–57. https://doi.org/10.25037/pancaran.v7i4.208

26. Ryusuke Ihara & Shizu Yamamoto, 2016. Role of tolerance in communication with diverse people. *The Annals of Regional Science*, *56*(1), 191–202. http://hdl.handle.net/10.1007/s00168-015-0730-9

27. Stoycheva, K. (2010). Tolerance for ambiguity, creativity, and personality. *Bulgarian Journal of Psychology*, *1*(4), 178–188.

28. Stoykov, A. (2019). Dynamics of the communicative tolerance and the attitude of accepting the other person in the social work students. *Amazonia Investiga*, *8*(21), 538–550. Retrieved from https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/134

References

1. Alhendi, Osama (2021). Cultural Diversity, Intercultural Competence,

Tolerance, and the Economy: A Review (September 27, 2021). *International Journal of Engineering and Management Sciences.* SSRN: https://ssrn.com/abstract=3931405

2. Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Perseus Books.

3. Bacevych, F. (2010). Lingvokulturni aspekty komunikatyvnoi tolerantnosti [Linguistic and cultural aspects of communicative tolerance]. *Sociogumanitarni problemy ljudyny. Filosofsko-kulturologichni problemy movy i komunikacii – Socio-humanitarian problems of man. Philosophical and cultural problems of language and communication, 5*, 108–119 [in Ukrainian].

4. Chaplak, Y., Chuyko, H., & Proskurniak, O. (2020). Communicative tolerance as a psychological problem. *Psychological Journal*, *6*(3), 33–44. https://doi.org/10.31108/1.2020.6.3.3

5. Datsyshyn, H. (2022). Movna tolerantnist u nazvakh osib starshoho viku: mozhlyvosti media u formuvanni y ruinuvanni stereotypiv [Linguistic tolerance in the names of older people: the possibilities of the media in the formation and destruction of stereotypes]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika": zhurnalistyka – Bulletin of Lviv Polytechnic National University: Journalism, 2*(4), 87–94 [in Ukraininan].

6. Derkach, L.M., & Marchenko, O.G. (2018). Psyhologija kar'jery ta profesijna komunikatyvna tolerantnist v ukrainskomu konteksti [Career psychology and professional communicative tolerance in the Ukrainian context]. *Mizhnarodnyj naukovyj visnyk – International Auction Bulletin, 1*(17), 21–33. https://doi.org/10.24144/2218-5348.2018.1(17).21-3 [in Ukrainian]

7. Efimenko L. (2020). Strukturni komponenty ta rivni vykhovanosti komunikatyvnoi tolerantnosti maibutnikh pedahohiv doshkilnoho profiliu [Structural components and levels of communicative tolerance education of future preschool teachers]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Topical issues of the humanities, 31*(3), 165–170. https://doi.org/10.24919/2308-4863.3/31.214107

8. Evdokimova, O.O., & Ponomarenko, Y.S. (2019). Komunikatyvna tolerantnist politseiskykh u konteksti vyvchennia yikh emotsiinoho intelektu [Communicative tolerance of police officers in the context of studying their emotional intelligence]. *Pravo i bezpeka – Law and Security, 73*(2), 101–108. https://doi.org/10.32631/pb.2019.2.16 [in Ukraininan].

9. Gapeeva I.M., Koval O.V., & Mytiai Z.O. (2019). Pryntsyp tolerantnosti v komunikatyvnomu dialozi kultur [The Principle of Tolerance in the Communicative Dialogue of Cultures]. *Science and Education a New Dimension. Philology, 204*, 25–

28. https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-204VII60-05

10. Kalmykov, H., Dobroskok, S., Chyzhma, D., Endeberia, I., & Kyhtuik, O. (2021). Komunikatyvna tolerantnist vs komunikatyvna intolerantnist yak heneratyvna problema [Communicative Tolerance vs Communicative Intolerance as a Generative Problem]. *PSYCHOLINGUISTICS*, *30*(1), 26–58. https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-30-1-26-58 [in Ukraininan].

11. Kovalenko, A.B., & Golota, V.G. (2022). Zviazok travmatychnoho dytiachoho dosvidu z tolerantnistiu osobystosti u doroslomu vitsi [The relationship between traumatic childhood experience and personality tolerance in adulthood]. *Ukrainian Psychological Journal, 1*(17), 41–63. https://doi.org/10.17721/upj.2022.1(17).3

12. Lapa, V.M. (2016). Naukovi pidkhody do vyznachennia poniattia «komunikatyvna tolerantnist» [Scientific approaches to the definition of "communicative tolerance"]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Psykholohichni nauky –Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological sciences*, *6*(2), 61–65 [in Ukraininan].

13. Lyapunova, V. (2014). Movna tolerantnist yak osnova komunikatyvnoi kompetentsii maibutnoho pedahoha [Language Tolerance as a Basis of Future Teacher's Communicative Competence]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny – Collection of scientific works of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University*, *2*, 204–213 [in Ukraininan].

14. Makhamadalieva, N.B., & Isamiddinova, L.I. (2021). Communicative Behavior in Linguistic Tolerance Communicative Behavior as Basis of Linguistic Tolerance in a Political Speech, Palarch's. *Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 18*(4), 3937–3944.

15. McLain, D.L., Kefallonitis E., & Armani, K. (2015). Ambiguity tolerance in organizations: definitional clarification and perspectives on future research. Frontiers in Psychology, 6, 344. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00344

16. Mykhalchuk, N., & Onufriieva, L. (2023). Communicative Tolerance as a Psychological Phenomenon. *Collection of Research Papers "Problems of Modern Psychology",* 62, 126–147. https://doi.org/10.32626/2227-6246.2023-62.126-147

17. Panasenko, E. (2019). Formuvannia komunikatyvnoi tolerantnosti u maibutnikh praktychnykh psykholohiv: teoretyko-prykladnyi aspekt. [Formation of communicative tolerance in future practical psychologists: Theoretical and applied aspect]. *Profesionalizm pedahoha: teoretychni y metodychni aspekty –*

Professionalism of the teacher: theoretical and methodological aspects, 10, 127–140 [in Ukraininan].

18. Pavlenko, V.M., & Melnychuk, M.M. (2014). *Psyhologija tolerantnosti osobystosti (na materiali doslidzhennja studentiv) [Psychology of individual tolerance (based on the research of students)]*. Poltava: FOP Myron I. A. [in Ukrainian].

19. Perez, O. (2020). Tolerance of incoherence in law, graded speech acts and illocutionary pluralism. *Legal Theory*, 26(3), 214–249. https://doi.org/10.1017/S135232522000021X

20. Rijadi, A. (2018). Communication Functions in Speech Act Tolerance in The Multiethnic Community Interaction in East Java as a Representation of Ecological Establishment in East Java. *Pancaran Pendidikan, 7*(4), 41–57. https://doi.org/10.25037/pancaran.v7i4.208

21. Rozova, T., & Barkov, V. (2003). Movna tolerantnist pivdnia Ukrainy. [Language tolerance in the south of Ukraine]. *Politychnyi menedzhment – Political management, 3*, 36–42 [in Ukraininan].

22. Ryusuke Ihara & Shizu Yamamoto (2016). Role of tolerance in communication with diverse people. *The Annals of Regional Science*, *56*(1), 191–202. http://hdl.handle.net/10.1007/s00168-015-0730-9

23. Skok, A.G. (2007). Komunikatyvna tolerantnist vykladacha vyshchoho navchalnoho zakladu. [Communicative tolerance of a university teacher]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. I.Franka – Bulletin of Zhytomyr State University named after I. Franko, 34*, 79–84 [in Ukraininan].

24. Stoycheva, K. (2010). Tolerance for ambiguity, creativity, and personality. *Bulgarian Journal of Psychology*, *1*(4), 178–188.

25. Stoykov, A. (2019). Dynamics of the communicative tolerance and the attitude of accepting the other person in the social work students. *Amazonia Investiga*, *8*(21), 538–550. Retrieved from https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/134

26. Tsar, I.M. (2016). Movna stiikist, movna tolerantnist i movnyi konformizm v povsiakdennomu spilkuvanni molodi [Language stability, language tolerance and language conformism in everyday communication of young people]. *Psycholinguistics, 19(2).* 68–77 [in Ukraininan].

27. Volynchuk, O.V. (2020). Mezhi psykholohichnoho prostoru ta komunikatyvna tolerantnist rannikh yunakiv [Boundaries of psychological space and communicative tolerance of early adolescents]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriia Psykholohiia – Bulletin of V. N. Karazin*

Kharkiv National University. Series Psychology, 68, 52–56. https://doi.org/10.26565/2225-7756-2020-68-07 [in Ukraininan].

28. Yavorska G.H., & Larina, E.V. (2016). Movna tolerantnist u konteksti sotsialno-humanitarnykh nauk (Chastyna 2). [Language tolerance in the context of social sciences and humanities (Part 2)]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Filolohiia – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Philology*, *21*(1), 88–91 [in Ukraininan].

Kharchenko N.V., Volzhentseva I.V., Lyla M.V.

COMMUNICATIVE TOLERANCE: A DEBATABLE FIELD OF UNDERSTANDING

The article presents the results of a systematic review and systematic analysis of scientific research on the problem of communicative tolerance. The content of the concept of "communicative tolerance" proposed by domestic and foreign scholars is considered.

It is established that scientists nominate the phenomenon under study in different ways depending on the subject of research, scientific approaches from which communicative tolerance is studied,

Communicative tolerance is closely associated by scientists with speech, language, dialogue, communication, culture, behavior, consciousness and personality characteristics, gender factor.

Communicative tolerance is understood as a special form of building relationships, interpersonal semantic interaction of people with each other, which is manifested in the recognition and respect of the rights of the Other to express their individuality; conflict-free communicative behavior, which implies the formation of a personally significant pattern of tolerant communicative behavior in the mind of the subject and the willingness to implement it in various situations of interpersonal communication.

Communicative tolerance is an integrative set of personality qualities (respect, conscience, honor, responsibility, inner freedom, dignity, kindness, empathy, justice, sensitivity, responsiveness, sympathy, pity, etc.) In order to demonstrate communicative tolerance, a person must possess important personal qualities, such as: patience – a communication-centered quality of the subject of communication, patience – the absence of a negative verbal reaction in one particular case, tolerance

– the tendency to show patience in communicative acts. This tendency should be inherent in both the individual and society.

Communicating tolerantly means that the subjects of communication express, perceive and understand each other's discourses without additional attempts to clarify, interpret what has already been expressed, while maintaining mutual tolerance and respect even when the interlocutors do not share the same views, points of view, opinions, language, speech interaction, verbal ways of self-expression, speech and language competence in terms of development, culture of behavior, worldview, traditions, customs and other differences that form their otherness, individuality, uniqueness and diversity in the population.

***Key words**: communicative tolerance, communicative intolerance, tolerance, dialog, semantic interaction, interpersonal communication, communicative behavior, person of communication, language competence, discourse.*

Харченко Наталія Валентинівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти Університету Григорія Сковороди в Переяславі;

Волженцева Ірина Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Університету Григорія Сковороди в Переяславі;

Лила Магдалина Василівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

УДК 159.937:94:246.3:159.91

Католик Г.В. (ORCID 0000-0002-2169-0018)

КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ПСИХОЛОГА ЯК ОСНОВА РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ З ПОСТТРАВМАТИЧНИМИ СТРЕСОВИМИ РОЗЛАДАМИ (З досвіду психокорекційної допомоги дітям-свідкам подій на окупованих територіях Східних регіонів України у 2022 р.)

В статті розглядаються питання комунікативної толерантності при проведенні психологами «Тренінгу релаксації» з дітьми, які опинились у стані ПТСР (посттравматичного стресового розладу) і потребували нагальної допомоги. Зазначено, що людьми найважче сприймаються саме техногенні катастрофи та катастрофи, що виникають через провину конкретних осіб. Тому у наведеному випадку існувало багато чинників, які посилювали травматичне ураження: очікування обіцяного миру та надмірна фрустрація в результаті того, що звірства чинили люди часто однієї національності та мовної приналежності, насильницька смерть рідних чи близьких «на очах», парадоксальність і невідповідність очікувань та, відповідно, відсутність відповідних психологічних захистів, які зменшили б ступінь ураження, побачена загальна картина війни з частинами людських тіл, тощо).

Описано, що тренінгу навчались шкільні психологи, у школи яких були інтегровані діти-переселенці. Шкільні психологи оволодівали новими навичками толерантності, які описані у сучасних дослідженнях Г.В. Католик, І.О. Корнієнко, Г.В. Тихобаєвої, Н. Мілорадової, Ю. Біннебезеля, З. Форнелли [6; 7; 8; 11]. Зазначено, що комунікативна толеранти́ність ототожнює в собі якості не лише складного феномену терпимості, але й стійкості до іншості, що у роботі з дітьми є вкрай необхідним.

Ключові слова: *комунікативна толерантність психолога, посттравматичний стресовий розлад, Тренінг релаксації, рефлексії.*

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року в Україні почався новий відлік історії людства: *почалась широкомасштабна війна Росії, яка має непередбачувані наслідки. У* перші години та дні родини із дітьми побачили жахіття масових вбивств, тортур, ґвалтування. Внаслідок чого за різними

даними від 4 000 000 до 9 000 000 млн. людей стали біженцями та тимчасовими переселенцями. Значна частина цих людей, особливо діти опинились у стані ПТСР (посттравматичного стресового розладу) і потребували нагальної допомоги. (Зазначимо, що найважче сприймаються людьми саме техногенні катастрофи та катастрофи, що виникають через провину конкретних осіб. Тому у наведеному випадку існувало багато чинників, які посилювали травматичне ураження: очікування обіцяного миру та величезна фрустрація в результаті того, що звірства чинили люди часто однієї національності та мовної приналежності, насильницька смерть рідних чи близьких «на очах», парадоксальність і невідповідність очікувань та, відповідно, відсутність відповідних психологічних захистів, які зменшили б ступінь ураження, побачена загальна картина війни з частинами людських тіл, тощо). По гарячих слідах прийшли на допомогу постраждалим психотерапевти та практикуючі психологи Української Спілки психотерапевтів та Асоціації практикуючих психологів Львівської області. Працювали: «гарячі» порадні, групи психологічної підтримки, індивідуальне консультування. Для подолання наслідків гострої психотравми був створений проект «Психокорекційна робота з дітьми та членами їх сімей, що особисто постраждали чи були безпосередніми свідками тортур та насилля» [1; 2; 3; 4; 5]. Це:

- створення та проведення довготривалих психокорекційних груп для дітей та підлітків;
- проведення психокорекційної роботи з членами сімей постраждалих дітей;
- організація професійної допомоги шкільним психологам, для яких проводяться тематичні семінари «Дитинство і травма», орієнтовані на професійну допомогу при роботі з посттравматичним стресовим розладом у дітей різного віку та напрацювання у них компетенцій толерантності при роботі з травматизованими дітьми;
- видання буклету та монографій, які ознайомлять із специфікою посттравматичного стресового розладу, а також вміщують інформацію про досвід роботи психотерапевтів та практикуючих психологів [6; 7; 8; 9].

Зважаючи на те, що не всі травмовані діти і підлітки отримали фахову психіатричну, психотерапевтичну та психологічну допомогу, нами було запропоновано ряд заходів, які б допомогли очевидцям вищезгаданої вікової категорії подолати посттравматичний стресовий розлад. Ідея цієї роботи полягала у тому, щоб надати дітям допомогу на місцях, тобто там, де вони

навчаються на даний час, з метою усунення можливої ретравматизації, акцентуванням уваги на відвідуваннях лікувальних закладів, психотерапевтичних кабінетів, тощо. Доцільно це було ще й тому, що далеко не всі з них та їхніх батьків в міру різних суб'єктивних та об'єктивних обставин мали бажання самостійно звернутись по допомогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходячи з особливостей посттравматичного стресового розладу у цих дітей спостерігались: соматичні психогенні прояви, надмірна концентрація, фіксація на подіях минулого, почуття туги, ворожість до оточуючих, роздратованість, руйнування звичних стереотипів поведінки, а також неадекватна гіперактивність; відчуття в собі симптомів будь-якого захворювання померлого родича іпохондричного чи істеричного походження; загострення хронічних соматичних захворювань; зміни у стосунках з рідними та друзями; виникнення ворожого ставлення до певних осіб; психічний стан, типовий для шизоїдних осіб; зміна звичних стереотипів поведінки; аутоагресивна поведінка (яка завдає шкоди здоров'ю, соціальному чи економічному статусу); тривожно-депресивний стан, тощо... . Для подолання віддалених наслідків ПТСР був створений Г.В. Католик, І.О. Корнієнко, Г.В. Тихобаєвою «Тренінг релаксації» [1]. В процесі проходження тренінгу поряд з пропрацюванням почуття провини, різноманітних вищезгаданих поведінкових розладів, екзистенційних проблем акцент робився на пошук власних здорових життєвих ресурсів та зміщення акцентів з трагічних подій минулого на позитивні сторони життя сьогоднішнього та майбутнього. Тренінг призначений для змішаних груп дітей та підлітків, в групі яких знаходяться як психотравмовані діти так і діти, які не пережили даної катастрофи, на даний час є більш ресурсними, у стані надати підтримку іншим членам групи, пропрацьовуючи при цьому і власні проблеми. Тренінг розрахований на 8 сесій, які проводяться щотижня. Тривалість сесій становить 45-50 хв. Вік учасників 7-17 років (відповідно розбитих по групах згідно вікових категорій). У тренінг включені вправи, які дають можливість дітям з посттравматичним стресовим розладом:

- відреагувати пережите,
- побачити ресурсні можливості дітей, які не пережили катастрофи,
- віднайти власні ресурси та усвідомити їх,
- перебороти екзистенційну кризу та віднайти сенс життя.

Мета статті – розкрити особливості комунікативної толерантності психолога як основи реабілітації дітей та підлітків з посттравматичними

стресовими розладами (З досвіду психокорекційної допомоги дітям-свідкам подій на окупованих територіях Східних регіонів України у 2022 р.).

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У середніх шкільних закладах тренінг проводили шкільні психологи, які самостійно пройшли «Тренінг релаксації» та крім цього мають відповідну психотерапевтичну освіту та особистий психотерапевтичний досвід та володіють навиками толерантності, які напрацьовували у окремих психокорекційних тренінгах, де пропонувались напрацювання вітчизняних та закордонних науковців, зокрема Г. Католик, Н. Мілорадової, Ю. Біннебезеля, З. Форнелли та інші, де зазначалось, що «комунікативна толерантність – це розуміння того, що людина має право бути не такою, як інші». Тренінг проводиться у робочому режимі. Не потрібно наголошувати на тому, що він призначений для дітей, що пережили техногенну катастрофу. Діти повинні знати, що вони також як усі і кожен у житті переживає певні трагедії. В іншому разі є загроза глибокого регресу, який у подальшому може призвести до ще більших дезадаптаційних розладів. Базуючись на досвіді роботи з дітьми, що мають посттравматичні стресові розлади, ми прийшли до висновку, що найефективнішим є відреагування ними психотравмуючих переживань у змішаних психокорекційних групах. Далі наводимо текст «Тренінгу релаксації» для ПТСР у дітей та підлітків (тренінг релаксації для допомоги дітям та підліткам з ПТСР) розробленого ще у 2002 р. при психотерапевтичній роботі з дітьми, які пережили трагедію техногенної катастрофи на авіашоу у м. Львові та адаптованого до сьогодення.

Тренінг розрахований на вісім занять (сесій), які проводяться щотижня. Тривалість однієї сесії становить 30-45 хвилин. Вік учасників 7-17 років. Групи формуються відповідно до віку учасників – 7-10 років, 11-14 років, 15-17 років.

Залежно від загального стану групи та її учасників заняття починають вправами, які сприяють виходу надмірної енергії або, навпаки, піднімають її рівень. Наприкінці заняття кожен учасник має можливість висловити власну думку. Ведучий робить підсумок. Перед кожною сесією слід ретельно продумати сценарій її перебігу. Після закінчення заняття слід записати, як реально воно відбувалося. З метою простеження групової динаміки та аналізу змін, які відбуваються з учасниками тренінгу, доцільно занотовувати спостереження. Для цього необхідні індивідуальні картки на членів групи, де фіксується, як працює учасник, які має труднощі, яким має бути напрямок подальшої роботи в групі, або при необхідності – індивідуальної.

Заняття 1. Вправа «**Знайомство**». *Мета: зняття напруги, робота з опорами та захистами.* Звучить легка мажорна музика. Учасникам пропонується потанцювати у вільній манері. Група рухається хаотично. Психолог танцює разом з учасниками. Тривалість вправи – 5 хвилин. Танець переходить у наступну вправу – «**Привітання**». Музика звучить далі. Учасникам пропонується підтанцьовуючи, привітатися один з одним різними частинами тіла: великими пальцями руки, ліктями, колінками, носами, вухами тощо (якщо це приємне вітання, якщо ні, фіксуємо причини страху контакту тілом). Бажано, щоб кожний учасник привітався з усіма іншими учасниками. Тривалість вправи – 5 хв.

Вправа «**Моє ім'я**». *Мета: підкріплення позитивних емоцій, робота з самооцінкою.* Учасники сідають на стільці в коло. Відбувається знайомство на вербальному рівні. Кожний учасник називає себе власним ім'ям, або ім'ям, яке йому подобається. Наступний учасник повторює ім'я попереднього і називає своє. І так вся група по черзі.

Вправа **«Малюнок на вільну тему**». *Мета: отримання інформація про проблему, яка турбує дитину.* Учасники малюють кольоровими олівцями, фломастерами, фарбами малюнок на вільну тему. Після закінчення кожний представляє свій малюнок, розповідаючи, що там намальовано. Якщо група велика, учасники обговорюють малюнки в парах або в малих групах. Тривалість вправи – 20-25 хв.. На завершення групи учасники сідають в коло і обмінюються враженнями, як вони себе почували під час проведення сесії.

Заняття 2. Вправа «Вітання». *Мета: зняття напруги, робота з опорами та захистами.* Звучить легка музика. Учасникам пропонується потанцювати у вільній манері. В танці вони вітаються один з одним невербально, за допомогою міміки. Тривалість вправи – 5хв.

Вправа «**Складання групової казки**». *Мета: зняття напруги, робота з опорами та захистами, ідентифікація з групою, встановлення довіри.* Психолог починає розповідати казку. Наприклад: *«Жив собі хлопчик...»; «Стояв в лісі будиночок, в якому жили...»; «Одного літнього вечора вийшла дівчинка з дому...»* тощо. Кожний учасник продовжує по черзі казку одним-двома реченнями. В залежності від кількості учасників, може бути два або більше кіл. Казка обов'язково повинна бути завершена. Тривалість вправи – 20 хв. Після цього, на одному великому аркуші паперу (ватмані) вся група малює разом ілюстрацію до складеної казки. Психолог спостерігає за процесом малювання.

Тривалість вправи – до 15 хв. На завершення учасники сідають в коло і обмінюються враженнями, як вони себе почували під час проведення сесії.

Заняття 3. Вправа «Вітання». *Мета: зняття напруги, робота з опорами та захистами.* Звучить легка музика. Учасникам пропонується потанцювати парами у вільній манері. Під час танцю учасники можуть обмінюватись парами. Якщо одному з учасників не вистачає пари, психолог також танцює разом з ними. Тривалість вправи - 5 хв.

Вправа «**Відгадай хто**». *Мета: діагностика та робота з внутрішньопсихічними конфліктами. Робота з самооцінкою, формування почуття єдності групи.* Учасники діляться порівну на дві частини. Одна половина групи сідає на стільці, друга половина стає за ними. Учасники, які стоять, міняються місцями, закривають очі руками сидячим учасникам. Ті, які сидять, вгадують, хто закрив їм очі.

Вправа «**Дерево**». *Мета: робота з екзистенційними проблемами, отримання ресурсів.* Звучить легка інструментальна музика. Учасники діляться на трійки, йдуть на килимки. Один присідає, закриває очі, (якщо учаснику це важко зробити, можна з відкритими очима), а інші двоє знаходяться з двох сторін біля нього. Учасник, який присів, виконує інструкцію психолога з закритими очима так, як він це відчуває. Психолог зачитує текст повільно, в темпі музики:

«Ти є маленьке зерно. Ти починаєш рости. Ростеш дуже повільно. Ти стаєш з кожною миттю все більше і більше. Ти відчуваєш, шо ти виростеш великим, сильним, здоровим, великим деревом. Двоє товаришів, які стоять поруч, підтримують тебе і допомагають тобі дорослішати, зростати. Вони допомагають це робити так, як відчувають. Що ти за дерево? Ти встаєш і розкриваєш свої гілки. Твій стовбур є міцний і сильний. Яке ти є дерево? З гнучким стовбуром, з прямим стовбуром? Які є твої гілки? Чи є вони сильними? Скільки їх є: багато, і вони є маленькі? Мало і вони міцні? Маєш ти листя? Маєш ти пуп'янки? Тепер прийшов вітер. Зачепив тебе вітер. Який це вітер? Сильний, холодний, приємний, неприємний? Можливо ти хочеш бути від нього захищеним? Можливо ні? Скажи про це тим, хто тебе доглядає.

Твоє дерево має квіти? Вони з'явилися на твоєму дереві? Як вони виглядають? Яке твоє коріння? Чи стало воно рости в глибину землі? Як ти тримаєшся на землі? Який ґрунт, на якому ти ростеш? Чи є він сприятливим для твого розвитку? Він твердий, або пухкий? Або, можливо, він є піщаним? Чи твої корені дають тобі опору? Чи, навпаки, ти стоїш хитко? Твої квіти є

великими чи маленькими? Якого вони кольору? Залишися квітнути, розкрий свої квіти. Отримай силу корінням із землі. Квіти перетворюються в плоди, їх багато. Вони великі чи маленькі? Ти є деревом з плодами, і ти щораз стаєш кристалічнішим, міцнішим від літнього вітру. Ти відчуваєш свою значимість. Ти не один, на твоїх гілках твої стиглі плоди. Ти отримуєш багато повітря і сонця. Ти сильний, тобі не зашкодять негоди, бурі. В тебе дуже багато сил. А тепер відкрийте очі. Подякуйте один одному, подякуйте тим, хто вас доглядав. Поміняйтеся місцями.» Якщо є час, учасники змінюються і все повторюється з початку. На завершення учасники сідають в коло і обмінюються враженнями, як вони себе почували під час проведення сесії.

Заняття 4. Вправа «Вітання». *Мета: зняття напруги, робота з опорами та захистами.* Звучить легка музика, учасники групи вільно танцюють та стрибають на одній нозі, на двох, по колу, окремо, в парах уявляючи себе різними тваринами. Тривалість вправи – 5 хв.

Вправа **«Моя мрія».** *Мета: робота з екзистенційними проблемами, побудова життєвої перспективи.* Учасники, кожний індивідуально, створюють колаж (аплікацію) на тему "Моя мрія". Після закінчення обговорюють зроблений колаж. Тривалість вправи – 25 хв. На завершення учасники сідають в коло і обмінюються враженнями, як вони себе почували під час проведення сесії.

Заняття 5. Вправа «Питання». *Мета: зняття напруги, робота з опорами та захистами.* Вправа «Дослідження спини партнера в танці». Кожен учасник групи вибирає собі пару. Партнери стають спинами один до одного, беруться за руки і танцюють під легку ритмічну музику. Міняються партнерами по колу. Танець закінчується тоді, коли до кожного повернеться його перший партнер. Ще одна мета: вправа тілесно-орієнтована, знімає зайве напруження, підсилює почуття довіри і безпеки, сприяє кращому настроєві учасників групи.

Вправа «**Карнавал»**. *Мета: пошук ідентичності, випробування нових соціальних ролей.* Для цієї вправи необхідно одяг для перевдягання (аксесуари та карнавальні костюми). Ці речі бажано покласти у стару «бабусину скриню», валізу, шкатулку. Необхідні також кольоровий папір, ножиці, фломастери, олівці, фарби, грим... . Тренер оголошує, що *«сьогодні у нас буде карнавал»*, пропонує, щоб кожен учасник групи вибрав (зробив) собі костюм для карнавалу. Потім кожен представляє свій образ, виконує свою роль – циганки, клоуна, короля, воїна, пірата... . Далі розповідає про себе в образі – скільки має зараз років, де відбуваються події (**бажано в минулому чи майбутньому!)**, або де

знаходиться (в лісі, на морі, в хатині...), хто би мав бути поряд у цей час і у цьому місці.

Після цього вибирають короля і королеву балу і виконують їхні бажання (гра у фанти).

На закінчення заняття усі сідають в коло і діляться враженнями про карнавал. Орієнтовні запитання: чому ти вибрав саме таку роль? Як ти себе почував у цій ролі? Як ти її відіграв? Чи ти задоволений?

Вправу бажано проводити у відповідний час року (наприклад, перед або після новорічних або інших свят).

Вправа «Прощання». У колі взялися за руки, підняли їх (вдихнули), опустили (глибокий видих).

Заняття 6. Вправа «Вітання». Мета: *зняття втоми та напруги, робота з опорами та захистами*. Вправа «**Відчуття свого тіла**». Учасники групи рухаються по залу великими кроками: голова високо піднята, плечі опущені. При кожному кроці глибокий видих.

Вправа «**Лист до приятеля, який поряд**». Мета: вправа допомагає учасникам групи опосередковано ідентифікуватися з новим позитивним зразком, навчитися адекватно сприймати і відреаговувати позитивні емоції стосовно себе та інших, приймати допомогу і підтримку. Керівник групи пропонує, щоб кожен писав листа своєму новому або наявному другові, приятелеві, знайомому або ж однокласнику з приводу його доброго вчинку. *«Уяви собі, що твій друг зробив добрий вчинок, а ти не маєш можливості з ним поговорити про це, тому вирішив написати листа з цього приводу». Лист повинен бути живому другові, однокласнику тощо.*

Зачитування і обговорення листів у колі або у малих групах. Під час обговорення з'ясовуємо такі питання: *Чи потрібно говорити про свої і чужі добрі вчинки? Чи легко тобі було писати листа? Як ти себе почував при цьому? Якби ти отримав такого листа, що б ти відписав?*

На завершення – усмішка і потискання руки по колу.

Заняття 7. Вправа «Вітання». *Мета: заняття втоми та напруги, робота з опорами та захистами*. Вправа «**Натягування уявного канату**». Учасникам групи пропонується розділитись на дві команди і перетягувати уявний канат.

Вправа «**Подорож у майбутнє**». *Мета: віднайти ресурси у майбутньому, мріях.*

Керівник групи дає інструкцію: *«Зараз ви зробите подорож у своє майбутнє. Пофантазуйте про три приємних епізоди із вашого щасливого майбутнього, «сфотографуйте їх»».*

Потім він повільно, з відповідними паузами, читає відповідний текст, який допомагає учасникам перенестись у щасливе майбутнє. Далі учасникам групи роздають папір, олівці, фломастери та фарби і пропонують намалювати три малюнки (три найяскравіші, найприємніші мрії), при цьому керівник просить, щоб діти не спілкувалися одне з одним, не ділились враженнями, малювали мовчки. Після завершення роботи учасники групи в парах обговорюють малюнки. Ритуал прощання. Учасники групи у великому колі кожен одним-двома словами характеризує свій стан, як він почував себе у групі.

Заняття 8. Вправа «Вітання». *Мета: заняття втоми та напруги, робота з опорами та захистами.* Учасники групи діляться на пари і роблять один-одному масаж спини легким потискуванням кулаками і ребрами долонь. Той, кому роблять масаж видає монотонний вібруючий звук.

Вправа «**Місце, де б я зараз хотів бути**». *Мета: формування позитивного медіапростору дитини, розвиток фантазії і креативності.*

Учасникам групи роздають кіндер-сюрпризи або сценотести. Керівник пропонує кожному побудувати місце, де б він зараз хотів бути. Після цього відбувається обговорення малюнків у малих групах або у великому колі. Під час обговорення з'ясовуються такі питання: чи це реальне, чи уявне місце? Чому ти вибрав саме це місце?

На закінчення вправа **«Я тобі вдячний за те...».**

Діти у колі, звертаючись один до одного, висловлюють свою вдячність.

Деякі рефлексії, спостереження, коментарі, роздуми дитячого психолога після групових занять.

01.02.2022р.

Діти дуже загальмовані, мляві, невпевнені, ніби «заморожені». Вправа «Знайомство» їм сподобалася. Було складно тому, що під час знайомства постійно підходили нові діти, котрі були на консультації у психіатра. Іграшки брали невпевнено, лише під кінець заняття «розбавилися», деякі не хотіли закінчувати гру.

ІРА – дуже загальмована, повільні рухи, дивна застигла посмішка на обличчі. Зовсім не бавилася. Кілька разів відходила у куток, де була полиця з психологічною літературою. Брала книгу, гортала її, клала на місце. (Що хоче з'ясувати чи пояснити собі ця дівчинка? Може просить, щоб їй хтось допоміг це

зробити!) Потім поверталася до брата (Ігор), який складав «пазли», допомагала йому.

НАЗАР також все робив без впевненості.

ТОЛІК – дещо бравурний, демонстративний: хапався то за одне (коли всі діти бавилися, захотів малювати), то за інше, потім кидав.

Більше, чомусь, нікого не можу пригадати. Мені було важко, відчуття безпорадності, напруження. Все одно легше, ніж було в «Гарячій Порадні».

Розмовляла з терапевтами, котрі працювали паралельно з батьками. Виявляється Іра найбільше травмована. На її очах знесло голову матері, яка собою накрила сина. Дівчинка витягнула свого братика з-під мертвої мами. Тепер я можу пояснити поведінку Іри – вона ще перебуває в шоковому стані. Толік був з татом, батьки впевнені, що він нічого не бачив. Мати хлопчика скаржиться, що чоловік став дуже агресивний. Можливо тому Толік такий гіпердинамічний і перезбуджений. У мами Олексія ще раніше була депресія, яка посилилася зараз. Тепер його (Олексія) згадала: 10-ти річний хлопчик виглядає, як 6-ти річний, також депресивний. Загалом, усі батьки скаржилися на те, що діти погано сплять, бояться темноти, хочуть спати разом з батьками, у багатьох відновився енурез, заїкання та інші розлади мовлення. Думаю, що такий очевидний регрес допомагає їм знайти певні ресурси у ранньому дитинстві. Адже, коли вони були менші, то їм приділяли більше уваги, їх більше любили, ними піклувалися. Це саме те, що зараз потрібно цим дітям, які внаслідок побаченого і пережитого втратили відчуття безпеки.

07.02.2022р.

Знайомилися з новими членами групи в той самий спосіб, що і минулого разу. У зв'язку з тим, що діти не хотіли розповідати про те, як вони себе почували після попередньої групи, і що цікавого відбулося з ними поки ми не бачилися, запропонувала показати це за допомогою рухів. Кожен по черзі показує, інші вгадують. Не всі діти захотіли це робити. Найкраще показала Юля. Олексій показав, що він спав.

Потім сіли у коло і складали групову казку. Казка вийшла цікава і оригінальна: «Жили-були дід і баба. Дід пішов на город і впіймав мишку. Приніс додому. Баба почала сваритися, кричати. Дід каже: «Не кричи, у нас немає жодної тваринки». Баба далі кричить. Тоді дід пішов у садок і зробив для мишки хатку з дерева і пластмаси. Хатка вийшла дуже гарна, як палац. Мишка почала жити в ній, а дід з бабою – у своїй. Жили вони щасливо. Потім мишці стало сумно. Дід пішов і впіймав другу мишку. Вони жили разом щасливо».

Запропонувала намалювати казку або її героїв. Сприйняли це без ентузіазму, але запротестував лише Толік (він знову дуже активний і рухливий). Я сказала: «Хто закінчить малювати, може бавитися іграшками». Це викликало пожвавлення. Хлопці дуже швидко намалювали. Найдовше малювала Юля. Вона не закінчила малюнок. Довго малювала Богданка. Малюнки дуже цікаві.

На закінчення вправа з м'ячем. «Як ти себе почуваєш?»

Роздуми дитячого психолога.

Діти стали більш рухливі. Заважав молодший братик Юлі (Владик), який захотів бути з нею і не пішов у свою групу. Він бавився іграшками, звертав на себе увагу. Діти відразу хотіли бавитися. Казку складали охоче, малювали – не дуже. Можливо треба було попросити їх намалювати малюнок вдома і принести наступного разу. Але дуже хотілося мати від них якусь продукцію.

У Толіка проблеми з «рамками»». Після групи його мама зупиняє мене в коридорі і щось намагається вияснити. Це дуже «дістає», тому що я у цей час ще «вся в групі». Вона сповіщає, що хоче поїхати з Толіком на відпочинок. Я сказала, що це просто чудово справді, природа цим дітям дуже потрібна, це ще один ресурс. Олексій знову сумний… . Чомусь мене найбільше турбує Юрко (його приводить на заняття старший брат). Про нього нічого не знаю…на жаль. Сергій відмовився малювати.

Думала над казкою. Мишка – аналітично означає несвідоме (казки «Ріпка», «Курочка ряба»). Мишка завжди допомагає. Чому баба кричала? А може просто мишка – це щось живе, тваринка, частина природи? Треба ще подумати. У казці немає жодного випадкового персонажу. А якщо діти ідентифікують себе з мишкою? Жити разом з дідом і бабою, тобто бути дуже близько з батьками (спати в одному ліжку, триматися за руку). Коли батьки цього не дозволяють, то вони (діти) пропонують такий варіант: ми сепаруємося, лише за умови, якщо ви – побудуєте для нас міцний будинок (захист!). Будинок з дерева і пластмаси, тобто будувати потрібно, використовуючи традиційний і сучасний матеріали. Це може значити – використайте усі можливі способи, щоб захистити нас. Будинок у саду, отже на природі (!). Будинок гарний, як палац. Краса, естетика, гармонія, креативність – це ще один ресурс... . Щось у цьому є!

Ми всі дуже втомлені і «зашарпані».

14.02.2022р.

Привітання по колу. Вправа «Відчуй спину товариша». Діти сідають на килим спина до спини. Спочатку вивчають спинки один одного. Які вони? Теплі, м'які, приємні. Потім намагаються зсунути один одного з місця (хто

сильніший). Після цього один з партнерів лягає на спину іншого, міняються ролями. Вправа посилює відчуття довіри, підтримки один одного.

Ігри, малювання. Хто не встиг минулого разу, домальовував малюнок, нові діти за бажанням малювали на вільну тему. Гралися маленькими фігурками (серед них було багато літачків, вертольотів) у групах по 2-3 дітей. Хлопці здобували замки, грабували банки, «воювали». Дівчатка гралися м'якими іграшками, пазлами, кеглями. Іра з Юлею зробили зоопарк з м'яких іграшок. На закінчення запропонувала дітям написати, що вони хотіли б робити наступного разу. Майже усі написали: грати в різні ігри.

Роздуми дитячого психолога.

Гра «Відчуй спину товариша» дуже сподобалася. Взагалі вправи, де є тілесний контакт, сприймають добре.

Владик – активний, галасливий, чудово працює в групі. Юля (його сестра) ним опікується. Йому 6 років, після пережитого досвіду має розлади мовлення (говорить, як 3-річна дитина), відновився енурез. Мама скаржиться на його агресивність (я не помітила!), постійно малює літаки. Сьогодні в групі 4 сиблінгові пари. Найменшому 3,5 роки і за правилами, він мав би бути у молодшій групі. Але діти, що пережили цю трагедію не хочуть розлучатися. Ще надто великий страх втратити один одного. Їх не можна розлучати. «Одній мишці було сумно в будиночку. Лише, коли дід приніс другу мишку вони почали жити щасливо!» Ось, що хочуть сказати дорослим діти мовою казки.

Юрко? Присутньо-відсутній. Від «дорослих» терапевтів довідалася його історію. Пережив «побачене» разом зі старшим братом і його дівчиною. Потім пішли проводжати дівчину, яка жила далеко. Додому повернулися пізно. Мама думала, що вони загинули. Юрко після цього почав дивно себе поводити, майже не говорить, запинається. Мама постійно боїться, щоб з ним щось погане не трапилося.

Висновки: В результаті психодіагностики та спостереження за клієнтами під час психокорекційної роботи було виявлено:

- значна кількість дітей-переселенців первинно мали ураження центру Брока (мовного центру);
- спостерігались регресивні стани до віку, коли не було війни, в залежності від глибини травми (енурез, бажання спати в одному ліжку з батьками, розлади харчової поведінки, когнітивні розлади [15; 16; 17; 18; 19; 20].

Тому дитячим психологам доводилось витримувати великі напруження, використовувати усі навички комунікативної толерантності, щоб справлятись з психоемоційним навантаженням. Рекомендовано запровадити для психологів, які працюють, зокрема, із тимчасово переселеними та біженцями (особливо дітьми) постійно діючі тренінги набуття нових компетенцій комунікативної толерантності, які враховуватимуть ментальні, етнічні, мовні компетенції та компетенції толерантності до «іншості» тощо [12; 13; 14; 15].

Література

1. Католик Г., Корнієнко І. Техногенні катастрофи: психологічна допомога очевидцям і постраждалим. Львів: Червона калина. 2003. 125 с.
2. Католик Г. В. Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика: монографія за заг. ред. Г.В. Католик. Львів : Астролябія, 2009. 216 с.
3. Католик Г. В. Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика в сучасних наукових дослідженнях : монографія за заг.ред. Г.В. Католик. Львів : Астролябія, 2012. 312 с.
4. Katolyk H. Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście tanatopedagogicznej relacyjnej terapii zastępczej — badania grupy realizowanych na terenie Ukrainy / H. Katolyk, Z. Forrnella, J. J. Binnebezel «Humanizm i medycyna» red. naukowa. B. Stelcer, W. Strzelecki. — Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu, 2015. S. 108–155.
5. Католик Г., Біннебезель Й. Сприйняття страху смерті в контексті замісної реляційної терапії та натопедагогіки. *Психологія і особистість*. 2015. № 2 (8), ч. 2. С. 208–222.
6. Католик Г. В. Онтогенетичний підхід в контексті сучасного розуміння динаміки формування Я-концепції практичного психолога .*Психологія і особистість*. 2016. № 1. С. 174–181.
7. Католик Г., Біннебезель Й. Паліативно-хоспісна опіка: позамедичні багатовимірні аспекти за наук. редакцією Й. Біннебезеля, Г. Католик. Львів: Український Католицький Університет — Nowa Wies : Wydawnictwo Rolewski, 2018. 411 с.
8. Католик Г. В. Концепція Я дитячого практичного психолога: монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 311 с.
9. Католик Г.В. Збірник тез. *XXVII Науково-практичної конференції УСП.* "Між страхом і сенсом. Уроки пандемії. Психотерапія 2021 – на межі реальностей. Львів. 4-5 червня 2021.Укладач. Наукова редакція збірника. 58 с.

10. Католик Г.В. Екзистенція страху життя і смерті в сучасних реаліях: мультимодальні та мультикультуральні аспекти: (теоретичний та психотерапевтичний досвід). Монографія за заг. ред. Галини Католик. Львів, Вид. Міссіонер. 2022. 377 с.

11. Католик Г.В., Мілорадова Н.Е. Заздрісність та комунікативна толерантність студентів: гендерний аспект. Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина») № 14(32) 2023. С.687-698.28.

12. Католик Г. Арт-терапевтичні техніки і практики в роботі з кризовими клієнтами в час широкомасштабної війни росії в Україні (дослідження проводились на початку війни 2022 року) у колективній монографії «Арттерапія і війна: контексти і практичний досвід» / за заг.ред. Н. Кальки, Г. Одинцової. Львів, ЛьвДУВС. 2023. С.8-37. https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6082

13. Католик Г.В., Карпенко Є.В. Соціальні очікування мігрантів у час широкомасштабної війни росії в Україні. Науковий Вісник ЛьвДУВС. Серія психологічна. № 1. 2023. С.39-45

14. Józef Binnebesel, Zbigniew Formella, Halyna Katolyk. Tanatopedagogiczny kontekst wielowymiarowości żałoby. University of bialystok faculty of law. BIALYSTOK LEGAL STUDIES BIAŁOSTOCKIE STUDIA PRAWNICZE. VOLUME 28 no. 3. 2023. S. 215-259. SKOPUS

15. Критерії діагностики та принципи лікування розладів і поведінки у дітей та підлітків. Клінічний посібник. За ред. П.В. Волошина, А.М. Пономаренка., В.С. Підкоритова., О.К. Напреєнка та ін. Харків: Фоліо. 2001. 191с.

16. Напреєнко О. К. Психічні розлади у надзвичайних ситуаціях. В монографії Дубицький А.Ю., Семенов І.О., Чепкий Л.П.. Медицина катастроф. Київ: Курс. 1999.С. 323- 332.

17. Смулевич А. Б., Сиркін А. Л., Козирєв В. Н. Психосоматичні розлади (клініка, епідеміологія, терапія, моделі медичної допомоги). *Невропатологія і психіатрія*. № 4. 1999. С. 4 - 16.

18. Friedman M. I. (1991). *Biological Approaches to the Diagnostic and Treatment of PTSD* // J/ Traumatic stress. Vol. 4. №1. P. 67 – 91.

19. Goodyer I. M. (1993). *Child Adolesc. Psychiatr*. Vol.1. P. 94 – 112.

20. Kolb L. C. (1987). Neuropsychological hypothesis explaning PTSD // *Am. J. Psychiatry. Vol*. 144. P. 989 – 995.

References

1. Katolyk H. Korniienko I. Tekhnohenni katastrofy: psykholohichna dopomoha ochevydtsiam i postrazhdalym. Lviv: Chervona kalyna. 2003. 125 s.
2. Katolyk H. V. Dytiacha ta yunatska psykhoterapiia: teoriia ta praktyka: monohrafiia za zah. red. H. V. Katolyk. Lviv : Astroliabiia, 2009. 216 s.
3. Katolyk H. V. Dytiacha ta yunatska psykhoterapiia: teoriia ta praktyka v suchasnykh naukovykh doslidzhenniakh : monohrafiia za zah.red. H. V. Katolyk. Lviv : Astroliabiia, 2012. 312 s.
4. Katolyk N. Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście tanatopedagogicznej relacyjnej terapii zastępczej — badania grupy realizowanych na terenie Ukrainy / N. Katolyk, Z. Forrnella, J. J. Binnebezel «Humanizm i medycyna» red. naukowa. B. Stelcer, W. Strzelecki. — Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego w Poznaniu, 2015. S. 108–155.
5. Katolyk H., Binnebezel Y. Spryiniattia strakhu smerti v konteksti zamisnoi reliatsiinoi terapii ta natopedahohiky. Psykholohiia i osobystist. 2015. № 2 (8), ch. 2. S. 208–222.
6. Katolyk H. V. Ontohenetychnyi pidkhid v konteksti suchasnoho rozuminnia dynamiky formuvannia Ya-kontseptsii praktychnoho psykholoha .Psykholohiia i osobystist. 2016. № 1. S. 174–181.
7. Katolyk H., Binnebezel Y. Paliatyvno-khospisna opika: pozamedychni bahatovymirni aspekty za nauk. redaktsiieiu Y. Binnebezelia, H. Katolyk. Lviv: Ukrainskyi Katolytskyi Universytet — Nowa Wies : Wydawnictwo Rolewski, 2018. 411 c.
8. Katolyk H. V. Kontseptsiia Ya dytiachoho praktychnoho psykholoha: monohrafiia. Lviv: Halytska vydavnycha spilka, 2020. 311 s.
9. Katolyk H.V. Zbirnyk tez. XXVII Naukovo-praktychnoi konferentsii USP. “Mizh strakhom i sensom. Uroky pandemii. Psykhoterapiia 2021 – na mezhi realnostei. Lviv. 4-5 chervnia 2021.Ukladach. Naukova redaktsiia zbirnyka. 58 s.
10. Katolyk H.V. Ekzystentsiia strakhu zhyttia i smerti v suchasnykh realiiakh: multymodalni ta multykulturalni aspekty: (teoretychnyi ta psykhoterapevtychnyi dosvid). Monohrafiia za zah. red. Halyny Katolyk. Lviv, Vyd. Missioner. 2022. 377 s.
11. Katolyk H.V., Miloradova N.E. Zazdrisnist ta komunikatyvna tolerantnist studentiv: hendernyi aspekt. Perspektyvy ta innovatsii nauky» (Seriia «Pedahohika», Seriia «Psykholohiia», Seriia «Medytsyna») № 14(32) 2023. S.687-698.28.

12. Katolyk H. Art-terapevtychni tekhniky i praktyky v roboti z kryzovymy kliientamy v chas shyrokomasshtabnoi viiny rosii v Ukraini (doslidzhennia provodylys na pochatku viiny 2022 roku) u kolektyvnii monohrafii «Artterapiia i viina: konteksty i praktychnyi dosvid» / za zah.red. N. Kalky, H. Odyntsovoi. Lviv, LvDUVS. 2023. S.8-37. https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6082

13. Katolyk H.V., Karpenko Ye.V. Sotsialni ochikuvannia mihrantiv u chas shyrokomasshtabnoi viiny rosii v Ukraini. Naukovyi Visnyk LvDUVS. Seriia psykholohichna. № 1. 2023. S.39-45

14. Józef Binnebesel, Zbigniew Formella, Halyna Katolyk. Tanatopedagogiczny kontekst wielowymiarowości żałoby. University of bialystok faculty of law. BIALYSTOK LEGAL STUDIES BIAŁOSTOCKIE STUDIA PRAWNICZE. VOLUME 28 no. 3. 2023. S. 215-259. SKOPUS

15. Kryterii diahnostyky ta pryntsypy likuvannia rozladiv i povedinky u ditei ta pidlitkiv. Klinichnyi posibnyk. Za red. P.V. Voloshyna, A.M. Ponomarenka., V.S. Pidkorytova., O.K. Napreienka ta in. Kharkiv: Folio. 2001. 191s.

16. Napreienko O. K. Psykhichni rozlady u nadzvychainykh sytuatsiiakh. V monohrafii Dubytskyi A.Iu., Semenov I.O., Chepkyi L.P.. Medytsyna katastrof. Kyiv: Kurs. 1999.S. 323- 332.

17. Smulevych A. B., Syrkin A. L., Kozyriev V. N. Psykhosomatychni rozlady (klinika, epidemiolohiia, terapiia, modeli medychnoi dopomohy). Nevropatolohiia i psykhiatriia. № 4. 1999. S. 4 – 16

18.Friedman M. I. (1991). Biological Approaches to the Diagnostic and Treatment of PTSD // J/ Traumatic stress. Vol. 4. №1. P. 67 – 91.

19.Goodyer I. M. (1993). Child Adolesc. Psychiatr. Vol.1. P. 94 – 112.

20.Kolb L. C. (1987). Neuropsychological hypothesis explaning PTSD // Am. J. Psychiatry. Vol. 144. P. 989 – 995.

Katolyk H.V.

COMMUNICATIVE TOLERANCE OF A PSYCHOLOGIST AS THE BASIS OF REHABILITATION OF CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH POST-TRAUMATIC STRESS DISORDERS (From the experience of psychocorrective assistance to child witnesses of events in the occupied territories of the Eastern regions of Ukraine in 2022)

The article deals with the issues of communicative tolerance when psychologists conduct "Relaxation Training" with children who are in a state of PTSD (post-traumatic stress disorder) and need urgent help. It is noted that people perceive man-

made disasters and disasters caused by the fault of specific individuals as the most difficult to perceive. Therefore, in this case, there were many factors that exacerbated the traumatic damage: the expectation of the promised peace and excessive frustration as a result of the fact that atrocities were often committed by people of the same nationality and language, the violent death of relatives or friends "in front of our eyes," the paradoxical and inconsistent expectations and, accordingly, the lack of appropriate psychological protections that would reduce the degree of damage, the general picture of war with human body parts, etc.)

It is described that the training was attended by school psychologists whose schools integrated displaced children. School psychologists mastered new skills of tolerance, which are described in modern studies by G.V. Katolyk, I.O. Kornienko, G.V. Tikhobayeva, N. Miloradova, Y. Binnebezel, Z. Fornella, It is noted that communicative tolerance identifies the qualities of not only a complex phenomenon of tolerance, but also resistance to otherness, which is extremely necessary in working with children.

Key words: *communicative tolerance of a psychologist, post-traumatic stress disorder, relaxation training, reflection.*

Католик Галина Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, професорка кафедри практичної психології, Інститут управління психології та безпеки, Львівський державний університет внутрішніх справ.

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Збірник наукових праць

№ 3(62) 2023
Том 2

Відповідальний секретар випуску ***Ю.А. Завацький***

Підписано до друку 12.01.2023 р.
Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля
Формат 70x108 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.
Наклад 300 прим.Вид. №. Замов. №. Ціна вільна.